

Джордж Орвелл

Данина Каталонії

Розділ 1

У Ленінських казармах Барселони, за день до того, як я приєднався до ополченців, я зустрів одного вояка, що стояв навпроти офіцерського столу.

То був кремезний італієць, років двадцяти п'яти-двадцяти шести, з рудим волоссям та широкими плечима. Він хвацько насунув на одне око шкіряного кашкета. Чолов'яга стояв до мене боком, опустивши підборіддя на груди і здивовано вглядаючись у мапу, яку один з офіцерів розклав на столі.

Щось у його обличчі зворушило мене до глибини душі. То було обличчя людини, яка б з легкістю вбила або віддала своє життя за друга. Так виглядають анархісти, подумав я. З іншого боку, він міг би бути комуністом. У виразі його обличчя були чистота та жорсткість, а також шана, що її неписьменні виказують тим, хто їх у чомусь переважає. Він, очевидно, не вмів читати мапу, та й взагалі читання мапи було для нього величезним подвигом, здатним на який були лише розумні люди. Зі мною таке трапляється вкрай рідко, і от тепер не знаю чому, але цей молодий чоловік одразу мені сподобався. Поки вони щось обговорювали біля столу, якась деталь виказала, що я – іноземець. Італієць підвів голову і швидко запитав:

– Italiano?

– No, Ingl?s. Y t??

– Italiano[1].

Коли ми виходили, італієць пройшов через усю кімнату й міцно потис мені руку. Дивовижно, що до незнайомця можна відчувати прихильність! Здавалося, наші душі подолали прірву мови й культури і зблизились. Залишалось лише сподіватися, що я йому також сподобався. Я знав, щоб зберегти перше приємне враження, я не мав більше з ним зустрічатись. І, звісно, я більше ніколи його не бачив. В Іспанії таке часто трапляється.

Я розповів про цього італійця, бо його образ міцно закарбувався у моїй пам'яті. Благенька уніформа, суворе обличчя – усе це символізує для мене атмосферу того часу. З ним пов'язані усі мої спогади про ту війну – червоні стяги у Барселоні, похмурі поїзди, повні нещасних солдатів, що мляво їдуть на передову, сірі, побиті війною міста й брудні, холодні окопи в горах.

Сталося це наприкінці грудня 1936 року, менше семи місяців тому, проте мені здається, що це було зі мною дуже давно. Останні події набагато сильніше затерли все в пам'яті, аніж те, що траплялося у 1935 чи 1905 роках. Я приїхав до Іспанії для написання статей, проте майже одразу вступив до лав ополчення, оскільки на той час та за тих умов це рішення

видавалось мені єдиним правильним з усіх можливих. Фактично, влада в Каталонії досі належала анархістам, і революція була в самому розпалі. Для усіх, хто перебував тут із самого початку, ще в грудні чи січні видавалося, що революція завершувалась, але для тих, хто приїздив просто з Англії, вигляд Барселони видавався нереальним та надзвичайним. Ось і я вперше у своєму житті опинився в місті, де панував робітничий клас. Практично всі будівлі незалежно від розміру були захоплені робітниками й завішані червоними стягами, чи червоно-чорними прапорами анархістів. На кожному будинку нашкрябані серп і молот, а також аббревіатури революційних партій. Майже всі церкви розвалені, ікони спалені. То тут, то там групи робітників розбивають церкви. На кожній крамниці й кафе виднівся напис, що оголошував їхню колективізацію. Така ж доля чекала навіть на чистильників взуття – їхні коробки пофарбували у чорні та червоні кольори. Офіціанти і адміністратори дивились вам просто у вічі й ставились як до рівних. Улесливі та навіть офіційні форми звертання тимчасово зникли, поступившись місцем простішим висловам. Ніхто не казав «пан», «дон» чи навіть «Ви», зате люди звертались одне до одного «товариш», «ти», замість «добридень» повсякчас чулося «привіт». Я на власній шкурі відчув дію цього закону, коли намагався дати чайові хлопчикові-ліфтеру. За це мене добряче висповідав управляючий. Не було приватних легкових автомобілів – їх конфіскували, а інший транспорт – таксі, трамваї – перефарбували у червоні й чорні кольори. Всюди висіли революційні плакати, їхні червоні та блакитні кольори заглушували решту оголошень, які здавались просто плямами бруду. Вулицею Ла Рамбла, основною артерією міста, з ранку і до глибокої ночі пливли натовпи людей, гучномовці гриміли революційними піснями. Найхимернішим з усього був вигляд натовпу. Видавалось, що в цьому місті геть зникли заможні класи і, окрім декількох жінок та іноземців, жоден житель Барселони не був «ошатно» одягнений. Практично всі були вбрані в грубі робочі однострої або блакитні робітничі комбінезони, чи якийсь варіант повстанського вбрання. Усе видавалося дивовижним і зворушливим. Тут було те, чого я не до кінця розумів і що мені, до певної міри, не подобалось, однаке я усвідомив: тут є за що боротись. Я вірив, що речі були такими, якими здавались, що тут насправду була робітнича країна. Я не одразу й зметував, що багатенькі буржуа причаїлись і на якийсь час перефарбувались у справжнісіньких пролетарів.

Поряд з усім цим буквально фізично відчувалась лиха атмосфера війни. Місто здавалося похмурим та брудним, дороги й будівлі давно потребували ремонту, вулиці вночі майже не освітлювались, оскільки люди побоювались повітряних нальотів, пошарпані магазини стояли пусткою. М'ясо було в дефіциті, молока не дістати, не вистачало також вугілля, цукру й бензину, а з хлібом взагалі була біда. Навіть тоді черги за хлібом тяглися на сотні метрів. Проте, наскільки можна було судити, люди поки що були задоволені й сповнені оптимізму. Безробіття зникло, але рівень життя все ще був страшенно низьким. При цьому дуже бідних людей було не так і багато й жодного тобі жебрака, за винятком, хіба, циган. Окрім того, люди вірили в революцію та світле майбуття, сподівалися, що настала доба рівності й свободи. Кожен намагався поводитися, як людина з гідністю, а не як гвинтик капіталістичної машини. Оголошення у перукарнях були здебільшого анархістські (перукарі й самі були анархістами), в яких врочисто роз'яснювалось, що перукарі – більше не раби. На вулицях розклеювали плакати, що закликали проститутку припинити бути проституткою. Представники практичної та насмішкувато-презирливої цивілізації англійських країн дивувалися, наскільки дослівно ідеалісти-іспанці

підхопили банальні старі революційні гасла. В той час на вулицях за декілька сантиметрів продавалися тексти наївних революційних балад, в яких оспівувалась пролетарська братерська любов та осуджувались лиходійства Муссоліні. Я неодноразово бачив, як неписьменний повстанець купував одну з тих балад, насилу вимовляв слова, а тоді підбирав мелодію та заходився наспівувати.

Увесь час мого перебування у Ленінських казармах я начебто тренувався до відправлення на фронт. Коли я потрапив до ополчення, мені сказали, що наступного ж дня пошлють на фронт, але фактично мені довелося чекати, поки буде готова нова центурія. Робітники-ополченці, поспіхом підняті профспілками на початку війни, ще не були зорганізовані, як належить армії. Підрозділами ополчення були «групи» (близько тридцяти чоловік), «центурії» (близько ста чоловік) та «колони», що насправді означало яку завгодно кількість бійців. Ленінські казарми – це квартал розкішних кам'яних будівель зі школою верхової їзди та вимощеним бруківкою внутрішнім двором неймовірних розмірів. Ці казарми належали кавалерії, проте в ході липневих боїв їх було захоплено. Моя центурія спала в одній зі стаєнь, просто під кам'яними годівницями, які все ще були підписані іменами стройових коней. Усіх коней до єдиного захопили й відправили на фронт, але в приміщенні досі відчувався сморід конячої сечі й гнилого вівса. У казармах я провів близько тижня. Мої спогади обмежуються переважно конячим смородом, тремтливими звуками сурми (у нас не було професійного сурмача, відтак нормальний звук іспанської сурми я вперше почув у виконанні фашистів уже на фронті), стукотом підбитих цвяхами чобіт, тривалим шикунням під морозним зимовим сонцем, шаленим футболом на всипаному гравієм дворі школи верхової їзди, коли кожна команда мала по п'ятдесят гравців.

У казармах тоді, мабуть, проживало з тисячу чоловіків і кілька десятків жінок, не рахуючи дружин ополченців, які працювали на кухні. У війську ополченців служили також і жінки, хоча їх було не багато. На початку революції боротьба жінок пліч-о-пліч з чоловіками вважалась доречною. Під час революції такі речі завжди здаються звичними. Однак тепер погляди на це змінилися. Коли жінки тренувались, чоловіків слід було тримати подалі, оскільки вони сміялися з жінок і їх відволікали. А ще декілька місяців тому ніхто не бачив нічого смішного у тому, що жінка вправлялася зі зброєю.

Казарми були брудні, там панували безлад і сморід. До такого стану їх довели ополченці, які вправно робили таке з будь-яким приміщенням, в якому вони жили і яке згодом перетворювалось на побічний продукт революції. Куди не глянь, всюди уламки розтрослених меблів, зламані сідла, мідні шоломи, порожні піхви без шабель та зіпсована їжа. Жахливо марнувалися харчі, особливо хліб. Щоразу після їжі моя казарма викидала цілий кошик хліба, і це просто неподобство, адже його так потребувало цивільне населення. Ми їли за столами, схожими на лави, з постійно брудних та жирних металевих тарілок, пили зі страшних штук – порронів. Поррон – це різновид скляної ємності з видовженим горлечком, з якого, коли його нахилити, текла тонка потужна цівка вина. З поррона можна пити на відстані, не торкаючись горлечка губами, просто передаючи з рук у руки. Щойно побачивши поррон, я не витримав і став вимагати чашку. Особисто мені він нагадував лікарняне судно, особливо коли всередині було біле вино.

Поступово новобранцям почали видавати однострої, але оскільки ми говоримо про Іспанію, то видача проводилася частинами і неможливо було бути певним щодо того, хто що отримав. Саме тому найпотрібніші речі, наприклад паски і патрони, видали останньої миті, коли на нас чекав потяг, готовий відбутися на фронт. Я згадував про «однострої», але нехай це визначення не вводить вас в оману. Зрештою, цей одяг важко вважати одностроєм. Краще його, мабуть, назвати «багатостроєм». Одяг ніби й був однаковим для всіх, проте годі було знайти двох однакових солдат. Практично кожен армієць був зодягнений у вельветові бриджі, і на цьому так звана «однострійність» закінчувалася. На комусь були онучі, на комусь гетри, а хтось взагалі носив шкіряні гамаші чи високі чоботи. На кожному була куртка на замку-блискавці, проте чиясь була зі шкіри, чиясь з вовни, до того ж геть усіх можливих кольорів. Види головних уборів були такими ж численними, як і їхні власники. Звичним було прикрашати передню частину кашкета емблемою партії, майже кожен чоловік мав на шиї червону чи червоно-чорну хустину. Колона ополченців у той час скидалася радше на безладний натовп. Однак, саме такий одяг видавали бійцям, адже його поспіхом шили різні фабрики, і, зрештою, враховуючи обставини, сам по собі одяг не був поганим. Щоправда, нікудишніми були сорочки та шкарпетки, до того ж зовсім не захищали від холоду. Навіть уявляти не хочеться, через що пройшли ополченці в перші місяці, до того, як їх хоч якось zorganizували. Пам'ятаю, натрапив на газетну статтю кількомісячної давнини, в якій один із провідників РПМС[2], після своїх відвідин фронту пообіцяв прослідкувати, «аби кожен ополченець мав ковдру». Не знаю, як ви, але кожен, кому хоч раз доводилось спати в окопі, по тих словах мав би здригнутися.

На другий день перебування у казармах, ми розпочали займатися тим, що називалось «інструктаж». Із самого початку запанував жадливий хаос. Новобранцями найчастіше були хлопці років шістнадцяти-сімнадцяти, які вийшли з нетрів Барселони й були охоплені революційним запалом. Проте вони не мали жодного уявлення про те, що насправді означає війна. Неможливо було змусити їх бодай вишикуватись у шеренгу. Про дисципліну тут взагалі не йшлося. Якщо комусь не подобався наказ, він просто виходив і сварився з офіцером. лейтенант, який проводив інструктаж, був кремезним, приємним на вигляд молодиком – колишнім офіцером регулярної армії. Він і досі добре виглядав, мав гарну поставу і був зодягнений у чистий новий однострій. Цікаво, що він був ширим та відданим соціалістом і навіть більше, ніж звичайні вояки, наполягав на повній соціальній рівності усіх рангів. Пам'ятаю його шире здивування, коли хтось із новоприбулих звернувся до нього: «Сеньйор». «Що? Сеньйор? Який я вам сеньйор? Хіба ми тут не товариші?» Але навряд, чи це йому допомагало. А тим часом зелені новоприбулі не отримували пристойного вишколу, що хоч якось міг їм стати у пригоді. Мені повідомили, що іноземцям зовсім не обов'язково брати участь в «інструктажі» (я помітив, що іспанці наївно вірили, нібито іноземці більше тямлять у військових справах, ніж вони), але я, звичайно, пішов з іншими. Мені дуже кортіло дізнатися, як працює кулемет, з цієї зброєю мені ніколи не доводилось мати справи. Я був розчарований, адже нам нічогосінько не розповіли про поводження зі зброєю. Так званий інструктаж обмежувався звичайним дурнуватим шикуванням на плацу, вивченням застарілих та нікому не потрібних речей, як-от поворот ліворуч, поворот праворуч, марширування у колоні по троє, і різну таку дурню, яку я засвоїв ще у п'ятнадцятирічному віці. Що тут скажеш – то була просто відмінна підготовка до бою партизанської армії. Абсолютно очевидно, що якщо на підготовку солдата є лише декілька днів, то його слід навчити знаходити

укриття чи схрон, просуватися відкритою місцевістю, стояти на варті, зводити бруствер, а надто користуватися наявною зброєю. А оцю зграйку охочих до бою хлопчаків, яких буквально за декілька днів кинуть на передову, не навчили бодай стріляти з гвинтівки, чи висмикувати з гранати чеку. Тоді я ще не зрозумів, що причиною цьому був брак зброї. Бійцям РПМС настільки бракувало гвинтівок, що новоприбулі вояки мусили забирати гвинтівки у своїх попередників. Мені здається, що на всій території Ленінських казарм гвинтівки були лише у вартових.

Уже через кілька днів, хоча ми й досі були збіговиськом, вирішили, що нас можна показати публіці, а тому щоранку ми марширували до громадських садів, розташованих на схилі, вище площі Іспанії. Це був звичний тренувальний плац бійців усіх партій, а також карабінерів і першого контингенту новосформованої Народної армії. Там, на території громадських садів, краєвид чарував та надихав. Кожною стежкою та алеєю поміж клумб туди-сюди крокували групи чоловіків, які випинали груди, відчайдушно намагаючись виглядати достоту як справжні солдати. Вони були без зброї, і в жодного не було повного комплекту обмундирування, хоча в більшості все ж були ті чи інші елементи одностроїв ополченців. Процедура завжди була однаковою: протягом трьох годин ми ходили туди-сюди з бундючним виглядом (іспанський військовий крок дуже короткий та швидкий), потім зупинялися, розбивали стрій і, спрагли, мчали вниз до крамнички, де торгували дешевим вином, що розташовувалася трохи нижче схилом. До мене всі ставились напрочуд прихильно. Я, англієць, був такою собі дивовижею, а тому карабінери пригостили мене випивкою. Тим часом я вмовляв лейтенанта навчити мене стріляти з кулемета, цим самим заганняючи його у глухий кут. Я виймав з кишені словник Гюґо й діставав його своєю жажливою іспанською: «Yo s? manejar fusil. No s? manejar ametralladora. Quiero aprender ametralladora. Quando vamos aprender ametralladora[3]?»

У відповідь я незмінно отримував втомлену усмішку й обіцянку, що інструктаж по стрільбі з кулемета буде, але ma?ana[4]. Чи варто згадувати, що оте ma?ana ніколи не настало. Минуло декілька днів, і новобранці навчилися марширувати крок у крок і одразу виконувати команди, та про гвинтівку вони знали лише те, з якого боку вилітає куля. Яюсь, коли ми відпочивали, до нас підійшов озброєний карабінер, і дозволив оглянути свою гвинтівку. Виявилось, що, окрім мене, у всій моїй групі жодна душа не відала, яким чином ту гвинтівку заряджати, мовчу вже про приціл.

Увесь цей час я звично вів нерівну боротьбу з іспанською мовою. Окрім мене у казармах був ще один англієць, і ніхто, навіть серед офіцерів, не знав і слова французькою. Ситуацію значно ускладнював той факт, що, спілкуючись між собою, солдати розмовляли каталонською. Єдиним моїм порятунком був невеличкий кишеньковий словник, який я діставав у хвилини скрути. Але запевняю вас, краще бути іноземцем в Іспанії, аніж в інших країнах. Тут дуже легко знайти друзів. Уже за день чи два було зо два десятки ополченців, які називали мене на ім'я, ладні показати, що, де і як, і просто вражали своєю гостинністю. У цій книжці я не збираюся вдаватись до пропаганди, як і не маю на меті ідеалізувати ополченців РПМС. Уся система військ мала серйозні вади, і з хлопцями була страшна плутанина, оскільки до цього часу добровільний набір до лав армії поступово зменшився й багато найкращих уже були на фронті або й мертві. Серед нас був обов'язковий відсоток абсолютно ні до чого не здатних бійців. Батьки приводили на військову службу п'ятнадцятирічних хлопчаків, і, не кричучись, робили це

заради десяти песет[5], які були денною платою бійця війська ополченців. А ще заради хліба, який ополченці мали вдосталь і могли тишком-нишком принести додому батькам. Навряд чи хтось, кинутий в середовище робітників (варто зазначити – каталонських робітників, адже окрім декількох арагонців та андалусійців, я знав лише каталонців), не буде приголомшений їхньою внутрішньою шляхетністю, а надто прямою та щедрістю. Іспанська щедрість, у звичному сенсі цього слова, спершу може вас шокувати. Якщо ви попросите в іспанця сигарету, він віддасть вам усю пачку. А поза цим є ще щедрість набагато глибшого сенсу, істинна велич духу, з якою я стикався неодноразово у лиховісних обставинах. Деякі журналісти й інші іноземці, які бували в Іспанії протягом війни, стверджували, що насправді в глибині душі іспанці були роздратовані іноземною військовою допомогою. Від себе додам, що жодного разу нічого такого не помічав. Пам'ятаю, за декілька днів до того, як я покинув казарми, група солдатів прибула з фронту у відпустку. Вони захоплено розповідали про свій бойовий досвід і були вражені французькими вояками, що стояли біля них поблизу міста Уеска. За їхніми словами французи були дуже сміливими, і додавали: «Mas valientes que nosotros» – «Вони набагато сміливіші нас». Я, звичайно ж, заперечував, але мені пояснили, що французи краще розумілись на мистецтві війни – гранатах, кулеметах тощо. Це дуже важливе зауваження. Англієць радше дасть відтяти собі руку, ніж скаже щось подібне.

Пробувши лише декілька тижнів на службі в ополченні, всі іноземці встигали полюбити іспанців, а разом і зненавидіти деякі їхні риси. Моя ненависть часом не мала меж. Багато у чому іспанці неперевершені, але воювати вони не вміють. Усі без винятку іноземці були шоковані їхньою неповороткістю, а понад те – ще й непунктуальністю, що доводить до сказу. Кожен іноземець неодмінно вивчить хоч одне слово іспанською, і слово це – ма?ана, тобто «завтра» (буквально «ранок»). За найменшої можливості справи сьогоднішні відкладаються до ма?ана. Це настільки типово, що навіть самі іспанці жартують з цього приводу. І ніщо в Іспанії, від їжі до битви, не відбувається вчасно, в чітко визначений час. Найчастіше все відбувається надто пізно, але часом, щоб ви не звикли до постійного спізнення, трапляється надто рано. Потяг, який за розкладом повинен відбувати о восьмій, зазвичай відбуде у будь-яку хвилину між дев'ятою та десятою, але раз на тиждень, за примхою машиніста, відправляється о пів на восьму. Можливо, це дрібниці. Теоретично я радше захоплююсь іспанцями, які не поділяють нашого неврозу стосовно часу. На жаль, я сам від нього страждаю.

Усмак нагодувавши нас чутками, ма?ана та відмовками, нам нарешті віддали наказ протягом двох годин бути готовими до відправки на фронт. Не зайвим буде нагадати, що ми ще не отримали більшої частини потрібної амуніції. На складі начальника забезпечення був такий рейвах, що зрештою багато хто мусив вирушати, так і не отримавши усього необхідного. Казарми миттєво наповнились жінками, які, здавалося, з'явилися нізвідки, відтак допомагаючи чоловікам скласти ковдри й спакувати речові мішки. Я почувався приниженим, коли молода іспанка, дружина Вільямса, ще одного англійця, показувала мені, як одягати шкіряний патронташ. Ніжна, темноока і дуже жіночна, народжена, здавалося, лише для того, щоб колисати в люльці немовля, вона, однак, брала участь у липневих боях. До слова, в той час жінка була вагітна, і дитинка народилася усього через десять місяців після початку війни, ймовірно, зачата просто за барикадою.

Потяг мав вирушати о восьмій, але лише десять хвилин на дев'яту втомлені, спітнілі офіцери спромоглися вишикувати нас на площі перед казармами. Я дуже чітко пам'ятаю ту підсвічену ліхтарями сцену: гамір і хвилювання, червоні прапори майорять у світлі ліхтарів, ополченці численних рангів з наплічниками за спинами і скрученими ковдрами, пов'язаними через плече, крики, стукіт чобіт, клацання металевих мисок, гучний заклик до тиші, що нарешті настала, а потім якийсь комісар став під червоним стягом і промовляв до нас каталонською. Нарешті нас строем повели на станцію, причому обрано було найдовший маршрут – п'ять, а то й шість кілометрів, і все заради того, аби показати нас усьому місту. На площі Ла Рамбла трапилася затримка, бо оркестр заграє для нас якусь революційну мелодію. А тоді знову атрибути переможців – крики, ентузіазм, червоні й червоно-чорні стяги, натовпи, що крмились, щоб поглянути на нас, жінки, які махали руками з вікон. Тоді все це здавалось таким природним. Тепер же – далеке і неправдоподібне! Поїзд був такий переповнений, що не було місця не те що на сидіннях, а навіть на підлозі. В останню секунду на платформу вибігла Вільямсова дружина й дала нам пляшку вина, а ще шмат яскраво-червоної ковбаси, що на смак нагадувала мило та викликала діарею. Поїзд виповз із Каталонії і посунув на плато Арагон на цілком звичній для війни швидкості – кілометрів з двадцять на годину.

Розділ 2

Місто Барбастро, хоч і розташовувалось далеко від лінії фронту, виглядало похмурим та розбитим. Вулицями міста блукали натовпи ополченців у благеньких одностроях, намагаючись зігрітися. На одній із напівзруйнованих стін я натрапив на минулорічний плакат, який оголошував, що такого-то числа на арені буде вбито «шість красенів-биків». Який безнадійний вигляд мали ці вицвілі кольори! Чи живі ці шість красенів? А тореадори? Виявилось, що навіть у Барселоні немає тореадорів. З якоїсь невідомої причини найліпші тореадори – фашисти.

Мою групу відправили вантажівкою до Сьетамо, тоді на захід до Алькуб'єрре, розташованого на межі із Сарагосою. Вої за Сьетамо поновлювались тричі, аж поки анархісти не взяли місто у жовтні. Воно було майже повністю знищене потужними вибухами, дірки від куль лише доповнювали картину. Зараз ми перебували на висоті приблизно 450 метрів над рівнем моря. Був собачий холод, хтосьна звідки наповз густий туман. Десь між Сьетамо й Алькуб'єрре наш водій заблукав (що на війні не рідкість), і нам довелось кілька годин поспіль кружляти в тумані. До Алькуб'єрре ми дістались вже пізно вночі. Хтось провів нас через багнюку до стайні віслюків, де ми, потомлені після усіх пригод, зарились у полову і вмить поснули. Власне, краще спати у полові, ніж у сіні чи соломі, якщо полова, звичайно, чиста. Лише з першими променями сонця я побачив, що полова перемішана з хлібними скоринками, клаптями газет, кістками, дохлими пацюками та порожніми бляшанками з-під молока.

Зараз ми перебували близько до лінії фронту, відтак відчували характерний запах війни – для мене це запах екскрементів та зіпсованої їжі. Алькуб'єрре ніколи не обстрілювали, й місто було в кращому стані, ніж більшість селищ одразу за лінією фронту. Однак щось мені підказує, що подорожуючи цією частиною Іспанії навіть у мирний час, ви будете вражені жахливою бідністю арагонських сіл. Села побудовані як фортеці – маленькі убогі халупи з глини й каменю купчилися навколо церкви, і навіть навесні жодної тобі квіточки, ні садів ні городів, лише задні двори, де в купах гною порпалися облізлі кури. Погода стояла паскудна – то дощ, то туман. Вузькі ґрунтові дороги перетворились на глибокі й широкі моря багнюки, які, розганяючись, долали вантажівки, а селяни вели незграбні вози, які тягли запряги мулів, часом до шести одночасно. Через постійний рух військ село потопало у неймовірній грязюці. Тут немає і ніколи не було нічого схожого на туалет чи каналізацію, а тому доводилось пильнувати кожен крок. Церкву вже давно використовували замість вбиральні; це ж стосувалось полів на чотириста метрів навкруг. Щоразу, згадуючи свої перші два місяці на війні, я бачу непривітні поля зі стернею та екскрементами по краях.

Минуло вже два дні, а гвинтівок нам так і не видали. Завітавши до Військового комітету й оглянувши дірки у стіні, що їх пробili кулі, якими було застрелено багато фашистів, вважайте, що бачили усі принади Алькуб'єрре. Там, на лінії фронту, було, вочевидь, тихо, поранених надходило мало. Основною розвагою було прибуття фашистів-дезертирів, яких під конвоем привозили з передової. Багато наших супротивників узагалі не були фашистами, радше нещасними призовниками, які на початок війни проходили військову службу, і просто боялися втекти. Інколи купки таких військових насмілювались прорватися до нас. Безперечно, так чинило б іще більше, якби їхні родичі не проживали на території фашистів. Так от, дезертири були першими «живими» фашистами яких я побачив. Мене дуже вразило те, що вони геть нічим від нас не відрізнялися, хіба що були зодягнуті в уніформу кольору хакі. Вони завжди були голодні. Воно й не дивно, якщо день чи два блукати полями, але нам завжди триумфально підкреслювали, що війська фашистів пухнуть з голоду. Якось я спостерігав, як одного з них годували в домі якогось селянина. Видовище було, м'яко кажучи, неприємне. Високий хлопець років двадцяти з обвітраним обличчям, у пошарпаному лахмітті замість одягу, схилився над вогнем, пожадливо запихаючи в себе печеню з миски й увесь час нервово позираючи на ополченців, які зібрались навколо нього. Гадаю, він і досі свято вірив, що ми – кровожерливі «червоні», які охоче його застрелять, щойно він закінчить свій обід. Озброєний чоловік, який його охороняв, плескав дезертира по плечу й щось підбадьорливо промовляв. Одного пам'ятного дня прибуло одразу п'ятнадцять дезертирів. Ополченець на білому коні переможно провів їх через усе село. Я зміг зробити знімок, щоправда, нечіткий, який у мене все одно пізніше вкрали.

На ранок третього дня нарешті прибули наші гвинтівки. Сержант із суворим жовтавим обличчям видавав їх у стайні для мулів. Я був шокований, коли побачив те, що мені дали. Це був німецький «Маузер» 1896 року, тобто йому більше сорока років! Гвинтівка була іржава, з тугим затвором та тріснутим прикладом. Одного погляду на дуло було достатньо, аби зрозуміти, що воно поїдене іржею і вже давно відслужило своє. Більшість гвинтівок були такими ж, деякі навіть ще гіршими. Цікаво, що нікому навіть не спало на думку кращі гвинтівки роздавати тим, хто вмів ними користуватись. Найліпшу гвинтівку з усього набору, лише десятирічну, видали недоумку років

п'ятнадцяти, якого всі називали maric?on (гомик). Сержант провів п'ятихвилинний «інструктаж», що зводився до пояснення, як заряджати гвинтівку й розбирати затвор. Багато хто з ополченців ніколи не тримав гвинтівку в руках, і лише декілька, я певен, знали, для чого потрібні приціли. Роздали патрони, п'ятдесят штук кожному, а тоді ми вишикувалися у шеренгу, закинули на спину все своє добро й попрямували на передову, до якої було лише п'ять кілометрів.

Центурія, тобто вісімдесят чоловік і декілька собак, нерівним строем рушила дорогою. Кожна колона мала принаймні одного собаку – як талісман на щастя. Одна нещасна тварина мала на собі тавро – великі літери РПМС – і плелася за нами, ніби усвідомлюючи, що з нею щось не так. На чолі колони, обіч червоного стяга, Жорж Копп, дебелий бельгійський commandante, їхав верхи на чорному коні, трохи далі гарцював молодик з кавалерії, більше схожий на розбійника. Він галопом злітав на пагорки й завмирав на вершинах у мальовничих позах. Під час революції захопили багато чудових коней іспанської кавалерії й передали ополченцям, які тільки тим і займались, що намагалися заїздити бідолашних тварин до смерті.

Дорога звивалася поміж жовтих безплідних полів, до яких ніхто не мав діла ще з минулорічного збору врожаю. Перед нами було низьке гірське пасмо, що простиралося між Алькуб'ерре та Сарагосою. Тепер ми наближалися до передової, а ще до гранат, кулеметів і багнюки. Мушу зізнатися, що мені було лячно. Я знав, що на передовій зараз тихо, проте, на відміну від інших, я був достатньо дорослим, щоб пам'ятати Першу світову війну, але й не таким старим, щоб брати у ній участь. Для мене війна означала страшний гуркіт, намагання заховатися від залізних осколків, а надто вона асоціювалася із багнюкою, вошами, голодом і холодом. Дивно, але холоду я боявся більше, ніж ворога. Увесь час, поки я був у Барселоні, мене не полишала думка про холод. Я не спав ночами і все думав про холод в окопах, підйоми страшними світанками, довгі години на варті з гвинтівкою, замерзлу грязюку, що налипає на носики черевиків. Зізнаюсь, що дивлячись на людей, поруч з якими йшов, я також відчував жах. Ви собі не уявляєте, яким ми були збіговиськом. Ми брели навіть гірше, ніж отара овець; пройшовши трохи більше трьох кілометрів, задня частина колони примудрилась зникнути з поля зору. До того ж добра половина так званих чоловіків були дітьми, і я не перебільшую, адже їм не виповнилося і шістнадцяти років. Проте вони всі були щасливі й схвильовані, що нарешті йшли на передову. Ми наближалися до лінії фронту, хлопці попереду, біля червоного стяга, почали вигукувати «Visca P.O.U.M.», «Fascistas-maricones[6]» і так далі, тобто крики, які мали б звучати войовниче і грізно, але їхні дитячі ще голоси звучали, як нявчання кошенят. Здавалось жакхливим, що захисники республіки – оцей одягнений в лахміття натовп дітей із застарілими гвинтівками, якими, до того ж, вони не вміють користуватись. Я пригадую, яка думка тоді крутилась у мене в голові: якби над нами зараз пролітав фашистський літак, то чи став би пілот гаяти час і знижуватися, щоб нас обстріляти. Хіба ж з повітря не видно, що ми – не справжні солдати?

Коли дорога наблизилася до гірського хребта, ми зійшли з головного шляху і рушили праворуч вузькою стежкою для мулів, що закручувалась навколо гірського схилу. Гори в цій частині Іспанії мали дивну форму підкови з пласкими вершинами. Їхні надзвичайно круті схили обриваються униз і перетворюються на гігантські ущелини. На схилах пагорбів не росло нічого, крім сухих кущів та невисокої трави, навколо стирчали білі кістки вапняку.

Передова тут не була безперервною лінією окопів, у цих горах таке було неможливо. Тож тут просто тяглася лінія фортифікованих постів, які називали «позиціями», що розташовувались на кожному вершечку гори. Здалеку можна було побачити наші «позиції» на верхів'ї підкови – то була крива барикада з мішків із піском, на якій майоріли стяги, диміли багаття. Підходиш ближче й відчуваєш відразливий солодкуватий сморід, що не полишав мене тижні потому. Усе сміття скидали у розщелину одразу за позицією, тож невдовзі там утворилося звалище гнилих хлібних шкуринок, екскрементів та іржавих бляшанок.

Рота, на зміну якій ми прийшли, саме збирала свої речові мішки. Вони вже були три місяці на передовій – заляпані грязюкою однострої, драні чоботи, зарослі обличчя. Капітан Левінський, який командував позицією, відомий всім, як Бенджамін, за походженням польський єврей, але рідна мова – французька, виліз з окопа та привітався з нами. Він був невисокий на зріст, на вигляд років двадцяти п'яти. Волосся мав чорне та жорстке, енергійне бліде обличчя, яке в цей період війни було дуже брудним. Високо над головами пролітали випадкові кулі. Наша позиція була відгородженою ділянкою у формі напівкола діаметром близько п'ятдесяти метрів. Бруствер складався частково з мішків з піском, частково з брил вапняку. На поверхні виднілося тридцять-сорок виритих окопів, що скидалися на щурячі нори. Вільямс, я та ще один іспанець, Вільямсів шуряк, хутко пірнули в найближчий незаляпаний окоп, що видавався нам більш-менш придатним для життя. Десь удалині почувся одинокий постріл гвинтівки, відлуння якого покотилось кам'яними схилами. Щойно ми скинули свої речові мішки й навколішки вибрались з окопу, почувся ще один постріл, і один з дітлахів нашого батальйону побіг геть від бруствера, з обличчя йому юшила кров. Він вистрілював так, що розірвало затвор гвинтівки. Уламки патронної гільзи пошматували шкіру на його голові. Це було перше поранення, до того ж спричинене самим солдатом.

По обіді ми стали на першу варту, й Бенджамін показав нам, що й до чого на позиції. Перед бруствером було створено систему вузьких окопів, прорубаних просто у скелі, з надзвичайно примітивними бійницями, складеними з брил вапняку. У різних місцях окопу та просто за бруствером розміщувались дванадцять вартових. Перед окопом натягнуто колючий дріт, а далі схил раптом обривався й падав прямісінько в урвище, що видавалося бездонним. Навпроти були голісінькі схили, місцями кам'яні скелі, сірі й непривітні, навколо ані живої душі, навіть жодної пташки. Я обережно вдивлявся крізь бійницю, намагаючись розгледіти ворожі окопи.

– Де позиції ворога?

Бенджамін зробив широкий жест рукою.

– Тамо.

Бенджамін розмовляв жахливою англійською.

– Де саме?

Відповідно до моїх уявлень про позиційну війну фашисти мали б бути десь на відстані п'ятдесяти чи ста метрів від нас. Проте я нічого не бачив, здавалось, їхні окопи були надійно сховані. Я був неприємно вражений,

побачивши, куди саме вказує Бенджамін. На вершечку протилежного пагорба, по той бік ущелини, щонайменше за сімсот метрів, вимальовувалась тоненька смужка бруствера та червоно-жовтий стяг – позиція фашистів. Я був невимовно розчарований! Ми ж бо були так далеко від них, і на такій відстані було марною справою стріляти з наших гвинтівок. Тієї ж миті почувся збуджений крик. Угору голим схилом пагорба дерлися двоє фашистів, які на відстані здавалися усього лиш сірватими фігурками. Бенджамін вихопив гвинтівку в чоловіка, що стояв обіч нього, прицілився й вистрілив. Клац! Осічка. Кепський знак, подумав я.

Ще не встигнувши залізити в окопи, нові вартові почали шалено гатити хтозна-куди. Мені було видно фашистів, крихітних наче мурахи, які ховались за бруствером, і час від часу чорна цятка – очевидно, голова, – зупинялась і завмирала. Не було сенсу стріляти. Проте вартовий ліворуч від мене, типово по-іспанському залишивши свій пост, крадькома підійшов до мене й заходився умовляти вистрілити. Я намагався пояснити йому, що на такій відстані, а надто з такими гвинтівками ні в кого не влучиш, хіба випадково. Та що йому скажеш, він – справжня дитина, і продовжує тицяти у напрямку темної цятки і шкіритись, наче пес в очікуванні команди «апорт». Зрештою, я прицілююсь і стріляю. Цятка зникла. Сподіваюся, куля пролетіла достатньо близько, може, фашист хоч підскочив. Оце тепер уперше в житті я вистрілив у людину.

Я побачив, що таке фронт, і мені стало бридко. Оце вони називають війною? Ми навіть не стикалися з ворогом! Поки що я навіть не намагався тримати голову нижче рівня окопу. Трохи згодом, однак, просто повз мое вухо з жахливим свистом пролетіла куля й врізалась у траверз. Отакої! Я пригнувся. Все своє життя я божився, що не схилитимуся від першої ж кулі, проте така поведінка інстинктивна, і так роблять усі, принаймні першого разу.

Розділ 3

У позиційній війні важливими є п'ять речей: дрова, харч, тютюн, свічки, ну і, звичайно, ворог. Тієї зими на фронті Сарагоси вони були потрібними саме в такій послідовності – ворог в останню чергу. Окрім ночі, коли напад вважався цілком ймовірним, в інший час ворогом ніхто не переймався. Він був десь далеко: дрібна комашня, що стрибала туди-сюди. Насправді обидві армії відчайдушно намагалися зігрітись.

До слова, мушу додати, що за весь час, проведений в Іспанії, я мало бачив боїв. На Арагонському фронті я пробув із січня до травня, і в період із січня до березня взагалі не відбувалося нічого суттєвого. Хіба в Теруелі. У березні тривав запеклий бій поблизу Уески, проте участі я у ньому не брав. І лише згодом, у червні, пройшла потужна атака на Уеску, в ході якої за один-єдиний день загинуло декілька тисяч чоловік, але мене там не було, бо я ще раніше отримав поранення. Зі мною рідко траплялося те, що зазвичай вважається жахами війни. Жоден літак не скинув поблизу мене жодної бомби,

поруч зі мною не розривалися снаряди, і лише одного разу я втрапив у рукопашний бій (і я маю сказати, що вже й цього було забагато). Авжеж, мене часто обстрілювали з кулемета, проте зазвичай з великих відстаней. Навіть перебуваючи в Уесці, можна було залишатися у відносній безпеці, якщо бути досить обачним.

Тут, на пагорбах поблизу Сарагоси, панувала нудьга та діймали незручності позиційної війни. Життя було позбавлене подій і таке ж монотонне, як життя міського клерка. Варта, патрулювання, копання. Копання, патрулювання, варта. На кожній вершині пагорба. Фашисти чи, ті, хто їм підпорядковувався, – купка обшарпаних, брудних людей, які тремтять від холоду навколо свого стяга й намагаються не замерзнути до смерті. Протягом усього дня й ночі сліпі кулі блукають порожніми долинами й лише іноді бозна-яким дивом дістаються цілі – людського тіла.

Я часто споглядав непривітний пейзаж і дивувався з марності всього цього. Така війна була абсолютно безглуздою! Раніше, десь у жовтні, за всі ці пагорби точилися запеклі бої. Тоді через брак людей та озброєння, а надто артилерії, будь-яка великомасштабна операція була неможливою, отож кожна армія викопала окопи та зайняла позиції на вершинах тих пагорбів, які вдалося відвоювати. Праворуч від нас розташовувався невеликий аванпост, також РПМС, а трохи ліворуч, на гірському хребті, на сьому годину від нас – позиція ОСПК[7] виходила на дещо вищу гору з кількома невеликими позиціями фашистів на її вершині. Так звана лінія фронту була схожою на карлючку, і якби кожна з позицій не мала прапора, було б важко зрозуміти, хто і де стоїть. Стяги РПМС та ОСПК були червоні, анархістські ж прапори були червоно-чорні. Фашисти традиційно вивішували монархістські прапори (червоно-жовто-червоний), інколи прапор республіки (червоно-жовто-фіолетовий[8]). Величне видовище, якщо забути, що кожна вершина гори була зайнята військами, відтак закидана бляшанками й вкрита фекаліями. Праворуч від нас пасмо гір повертало на південний схід, звільняючи простір для широкої, з прожилками потічків, долини, що простиралась до самої Уески. Посеред рівнини кубиками гральних костей було розкидано місто Робрес, яке належало республіканцям.

Часто з самого ранку долина тонула у морі хмар, з якого виринали пагорби – пласкі й блакитні, надаючи краєвиду дивної схожості з негативом світлини. За межами Уески було ще більше пагорбів того ж походження, що й наші, зі щодня новими пасмами снігу. Десь далеко-далеко, вкриті вічними снігами, могутні вершини Піренеїв, здавалося, пливли просто в повітрі. Навіть на рівнині все видавалося голим і мертвим. Пагорби навпроти нас були сірими та зморшкуватими, наче шкіра слона. У небі ніколи не ширяли птахи. Мені здається, я ще не бував у країні, де було б так мало птахів. Єдині птахи – сороки й зграйки куріпок, які ночами лякали людей своїм несподіваним криком, схожим на передзвін, та величні орли, що повільно кружляли, не помічаючи, що знизу солдати відкривали по них вогонь.

Уночі та в туманні дні ми посилали патруль у долину, що лежала між нами і фашистами. Захвату це завдання не викликало – допікав холод, та легко заблукати, і я швидко зметував, що можна йти на патрулювання так часто, як хочеться. У звивистій ущелині не було стежок чи доріжок, знаходити дорогу можна було лише постійно подорожуючи туди й щоразу роблячи свіжі позначки. До найближчого посту фашистів куля летіла сімсот метрів, проте щоб дістатися туди пішки, треба було здолати близько трьох кілометрів.

Химерно блукати у мороці долини, коли десь високо над головою посвистують сліпі кулі. Ще більше мені подобалися густі тумани, що тримались протягом усього дня і полюбляли чіплятися за вершечки пагорбів, залишаючи повітря в долині абсолютно прозорим. Наближаючись до позицій фашистів, доводилося повзти повільно, наче равлик, до того ж страшенно складно безшумно рухатися порослими чагарниками схилами, намагаючись не ламати сухостою й не скидати каміння. Лише з третього чи четвертого разу я спромігся знайти дорогу до розташування фашистів. Туман досі був дуже густим, тож я підповз до колючого дроту й прислухався. Я чув, як фашисти розмовляли й співали. Почувши, що вони йдуть схилом просто мені назустріч, я злякався. Сховавшись за кущем, що раптом виявився надто низьким, я намагався безшумно звести курок. На щастя, вони пішли іншою стежкою і мене не помітили. Сидячи у своєму сховку, я знайшов декілька реліктів попередніх боїв: купу патронних гільз, шкіряний кашкет з діркою від кулі і червоний прапор, ймовірно, наш. Я взяв його на позицію, проте бійці без жодних сантиментів порвали його на ганчір'я.

Щойно ми дісталися передової, мене зробили капралом, чи сабо, як казали самі іспанці. У моєму підпорядкуванні було дванадцять чоловік. Не солодко мені тоді велося, особливо спочатку, геть не солодко. Центурія – погано тренований натовп, основну масу якого становили хлопці-підлітки. Час від часу серед ополченців траплялися хлопчики одинадцяти-дванадцяти років, переважно то були біженці з фашистської території, яких призвали до лав повстанської армії, оскільки це був найкращий спосіб забезпечити їх засобами для існування. Зазвичай їм доручали легку роботу в тилу, проте іноді вони примудрялись потрапити й на передову, де ставали для всіх реальною небезпекою. Пам'ятаю, якось таке мале хлоп'я, просто так, заради сміху, кинуло у вогнище ручну гранату. У Монте Почеро навряд чи були хлопці молодші п'ятнадцяти років, проте середній вік не наближався до двадцяти. Таких хлоп'ят не можна посилати на передову, оскільки вони не витримують без сну, що є невід'ємним елементом позиційної війни. На початку майже неможливо було належним чином охороняти табір вночі. Несчасних дітей моєї групи можна було підняти, лише витягуючи їх з окопа просто за ноги, і щойно ви поверталися до них спиною, вони залишали пост і прослизали назад в укриття. Або ще гірше – незважаючи на страшний холод, засинали стоячи в окопі. На наше щастя, ворог був абсолютно безініціативним. Були ночі, коли я був певен – двадцять бойскаутів з пневматичними пістолетами чи дівчатка-скаути, озброєні тенісними ракетками могли б легко захопити наші позиції.

У цей час і набагато пізніше каталонські ополченці діяли так само, як і на самому початку війни. В перші дні заколоту Франко ополченці поспішно створювали різноманітні профспілки та політичні партії; по суті, кожна була політичною організацією, підпорядкованою своїй партії та центральному уряду. Коли 1937 року створили Народну армію, що була аполітичною формацією, організованою на більш чи менш звичних засадах, ополченці усіх партій були теоретично інкорпоровані туди. Проте тривалий час ці зміни були лише на папері, оскільки війська нової Народної армії дісталися Арагонського фронту аж у червні, а до того часу система армії ополчення залишалася незмінною. Основною ідеєю була соціальна рівність офіцерів та звичайних солдатів. Усі – від генерала до рядового – отримували однакову платню, їли однакову їжу, носили однаковий одяг. Якщо б вам заманулося поплескати по спині генерала, який командував дивізією, й попросити в нього цигарку, то ви могли це зробити і ніхто б на таке не звернув уваги.

Принаймні теоретично війська ополченців були побудовані на засадах демократії, а не ієрархії. Розумілося це приблизно так: якщо ви віддаєте наказ, то віддаєте його як товариш товаришеві, а не як командир підлеглому. Були офіцери, прапорщики й сержанти, проте не було військових рангів у звичному сенсі. Жодних звань, відзнак, клацання підборами та віддавання честі. Тут намагалися створити щось на кшталт діючої моделі позакласового суспільства. Звичайно, ідеальної рівності, звісно, не було, але це – найбільше наближення до неї, яке мені доводилось бачити і яке я вважав можливим під час війни.

Мушу визнати, що перший погляд на стан речей на фронті змусив мене здригнутись. Як, чорт забирай, можна виграти війну, маючи таку армію? Тоді всі так казали, і, хоча, це й було правдою, нарікати не було сенсу. За тих умов повстанська армія просто не могла бути кращою. Потужна модернізована армія не з'являється нізвідки, і якби уряд чекав, доки вишколить військо для своїх потреб, ми не змогли б протистояти Франко. Пізніше стало модним ляяти ополченців і казати, що їхні недоліки – то результат не браку тренування й озброєння, а саме системи рівності. Насправді ж, новоз'явлений зразок такої армії був недисциплінованим натовпом не тому, що офіцери називали рядових «товариш», а лише через те, що новосформовані війська завжди недисципліновані. На практиці демократичний «революційний» тип дисципліни набагато надійніший, ніж може здатися. У робітничій армії дисципліна теоретично добровільна. Базується вона на класовій взаємоповазі, в той час як дисципліна буржуазної призовної армії конче забезпечується страхом. (Народна армія, що замінила ополченців, була десь посередині між цими двома типами.) Ополченці ніколи б не терпіли звичних для стандартної армії цькувань та принижень. Існувало належне військово-покарання, але воно застосовувалося лише за дуже серйозні провини. Коли хтось відмовлявся підкорятися наказу, то його карали не одразу – спочатку зверталися до нього, апелюючи до дружби та братерства. Циніки, які не мають досвіду спілкування з людьми, скажуть, що таке ніколи не спрацює, проте насправді це працює вже тривалий час. Поступово поліпшилася дисципліна навіть найгірших призовів солдатів. У січні робота з вишколу десятка новоприбулих ледь не змусила мене посивіти. Деякий час у травні я тимчасово виконував обов'язки лейтенанта й командував тридцятьма англійцями та іспанцями. Місяцями ми жили під обстрілами, і жодного разу не виникало труднощів з виконанням добровольцями команд чи небезпечних завдань. «Революційна» дисципліна залежить від політичної свідомості – розуміння того, для чого слід виконувати накази. Для усвідомлення цього потрібен час, проте не менше часу потрібно для вишколу чоловіків до автоматизму на плацу перед казармами. Журналісти, які так охоче насміхались із системи ополченців, часто забували, що саме цим бійцям доводилося тримати фронт у той час, коли Народна армія тренувалася в тилу. І лише завдяки «революційній» дисципліні ополченці взагалі залишалися на своїх позиціях, оскільки до червня 1937 року нічого, по суті, не тримало їх в окопах, окрім, хіба, класової солідарності. Можна було розстрілювати поодиноких дезертирів – що часом і робили, – проте якби тисяча солдатів вирішили в одну мить покинути передову, ніщо б на світі їх не спинило. Мобілізована армія за тих самих умов – без своєї військової поліції – одразу б розпалася. А ополченці тримали фронт, хоча, бачить Бог, вони здобули небагато перемог, але й дезертирів було мало. За чотири чи п'ять місяців служби в РПМЄ я чув лише про чотирьох дезертирів, причому двоє найпевніше були шпигунами, які й пішли на службу, щоб вивідати потрібну інформацію. Спочатку мене обурював та жахав очевидний хаос, брак вишколу,

а надто те, що для виконання наказу доводилось часом сперечатися зо п'ять хвилин. Мої уявлення були сформовані британською армією, але іспанська армія – то вам не британська. Проте за цих умов вони були кращим військом, ніж хтось міг сподіватися.

А тим часом – дрова, дрова, дрова. Протягом того періоду в моєму щоденнику, мабуть, немає жодного запису, в якому не йшлося б про дрова, точніше – їх брак. Ми перебували на висоті близько семисот метрів над рівнем моря, була середина зими, і стояв собачий холод. Температура не була надто низькою, і не кожна ніч була морозною, вдень навіть з годинку сяяло зимове сонце, проте, коли й не було дуже холодно, нам так постійно здавалося, повірте мені. Інколи пронизливим вітром зривало капелюха й куйовдило волосся, інколи туман заливав окоп, наче вода, й пронизував, здавалося, до кісток. Часто дощило, й навіть півгодинного дощу було достатньо, щоб зробити умови перебування тут нестерпними. Тонкий шар землі над вапняком миттєво перетворювався на слизьку грузьку багнюку, а оскільки постійно доводилось ходити по схилах, то про опору для ніг вже й не йшлося. Проїшовши метрів зо двадцять у мороці ночі, я падав разів шість, а це небезпечно, бо в затвор гвинтівки набивалася грязюка. За декілька днів одяг, взуття, ковдри й гвинтівки вкривалися багном. Я взяв із собою стільки теплового одягу, скільки міг нести, але багато хто тут майже нічого не мав. На увесь гарнізон, а це майже сотня чоловіків, було лише дванадцять шинелей, які передавалися від вартового вартовому, й більшість бійців мали лише по одній ковдрі. Однієї морозної ночі у своєму щоденнику я перелічив усе, що тоді було на мені. Цей запис я вважаю цікавим, адже він показує, скільки одягу на собі може носити людина. Отож, на мені були тепла майка й кальсони, фланелева сорочка, два светри, вовняна куртка, куртка зі свинячої шкіри, вельветові штани, онучі, теплі шкарпетки, чоботи, теплий бушлат, шарф, шкіряні рукавиці з хутром і вовняна шапка. Незважаючи на це, я тремтів, наче осиний листок. Мушу визнати, я страшенно боюся холоду.

Дрова були насправді важливими. Головна проблема полягала в тому, що їх ніде було взяти. Наша нещасна гора і так не надто лісиста, а тут ще змерзлі ополченці нещадно усе повирубували, і ось вам результат – ми давно спалили усе, товще за палець. Увесь час, що ми не їли, не спали, не вартували чи не чергували до напівпритомного стану, ми були в долині за позицією і все нищпорили, вишукуючи дрова. Всі мої спогади про той час обмежуються повзанням туди-сюди майже прямовисними схилами повз розколоті вапняки, що перетворювали чоботи на дрантя, в намаганні зірвати кожную стеблиночку. Проводячи в пошуках декілька годин, троє людей, могли назбирати достатньо хмизу для підтримання вогню протягом години. Наш запал у пошуках хмизу для вогнища перетворив нас на справжніх ботаніків. Кожну рослину, що росла на схилі гори, ми класифікували відповідно до її якостей горіння: всі кущики та травинки, якими добре розпалювати вогнище, вигорали буквально за хвилини; дикий розмарин і крихітні кущики дроку горіли лише в розпаленому багатті; низькорослий дуб, менший куща агрусу, взагалі майже не горів. Був один бур'ян, яким дуже добре розпалювалось багаття, але який, на жаль, ріс лише на вершині пагорба ліворуч від нашої позиції, й до нього доводилося добуватися під кулями. Якщо фашистські кулеметники когось помічали, то відкривали вогонь, витрачаючи цілий барабан набоїв. Зазвичай вони високо прицілювались, і кулі співали пташками просто над головою, проте іноді вони свистіли й відколювали уламки вапняку небезпечно близько

до обличчя. Але все одно йдеш і збираєш те галуззя, бо немає нічого важливішого за дрова і хмиз.

На тлі холоду інші незручності видавались мізерними. Звичайно, всі ми були брудні, оскільки вода, як і харчі, доправлялася мулами з Алькуб'єрре, і норма на людину становила приблизно кварту на день. Вода була жаклива: непрозора й каламутна. Згідно з приписом вона призначалася лише для пиття, проте я щоранку крав хоч кружку, щоб помитись. Я вже звик одного дня митися, а наступного голитися – води не вистачало на все одразу. Наш табір пекельно смердів, за невеликою загородою барикади повсюди валялося лайно. Деякі ополченці за звичкою випорожнялися просто в окопі, це особливо жакливо, якщо доводилося проходити там у темряві. Однак мене ніколи не хвилювала грязюка. Як на мене, люди надто переймаються тією грязюкою. Дивовижно, наскільки швидко звикаєш обходитися без носовичка або їсти просто із залізної миски, в якій ще й миєшся. Спати в одязі теж при звичаєшся за день чи два. Зазвичай, вночі немає можливості роздягтися, а особливо роззутися – потрібно бути напоготові на випадок нападу. За вісімдесят ночей я роздягався лише тричі, хоча часом умудрявся роздягатись удень. Для вошей було холодно, зате миші й пацюки царювали. Кажуть, що миші й пацюки не можуть жити поруч, але коли їжі достатньо, то дуже навіть можуть.

У всьому іншому справи йшли не так уже й кепсько. Смачна їжа, багато вина. Сигарети видавали з розрахунку пачка на день, сірники – через день, видавали навіть свічки. Щоправда, вони були дуже тонкими, як ті, що встромляють у торт. Імовірно через це багато хто припускав, що ті свічки просто вкрали з церкви. Кожен окоп отримував три дюйми свічок, які горіли протягом двадцяти хвилин. У той час ще можна було купити свічки, і я привіз із собою декілька фунтів. Згодом дефіцит свічок і сірників зробив наше життя нестерпним. Ви не усвідомлюєте важливості цих речей, доки їх не втратите. Наприклад, під час нічної тривоги, коли всі нишпорять у пошуках своїх гвинтівок й наштотвхуються на обличчя один одного, важко переоцінити можливість запалити вогонь. Кожен ополченець мав трут і декілька метрів жовтого гноту. Після гвинтівки це було найважливішою річчю для солдата. Трут мав багато переваг – його можна запалити навіть на вітрі, проте він лише тлів, а отже, для розпалювання вогнища не годився. Коли дефіцит сірників став критичним, єдиним способом отримати вогонь було витягти кулю з гільзи та підпалити кордит трутом.

Ми жили незвичним життям, себто незвично було перебувати на війні, якщо її можна так назвати. Всі до єдиного бійці обурювались бездіяльністю і постійно здіймали бучу з приводу того, що нам заборонено нападати. Проте було цілком очевидним, що доведеться довго чекати на бій, хіба, може, ворог сам його розпочне. Жорж Копп, який час від часу приїздив з інспекцією, був з нами досить відвертим. «Це – не війна, – любив повторювати він, – це якась комічна опера, в якій часом хтось помирає». Насправді, застій на Арагонському фронті мав політичні причини, про які мені тоді геть нічого не було відомо. Але суто військові проблеми – не торкаючись браку людей – були очевидними для усіх.

Почнімо з ландшафту. Наша спільна з фашистами передова проходила позиціями, досягти яких можна було лише з одного боку. За умови, якщо вирити декілька окопів, такі позиції не можна взяти силами піхоти, хіба що вона б мала значну кількісну перевагу. На нашій власній позиції, чи тих,

що навколо нас, дюжина чоловіків з двома кулеметами могли б стримати батальйон. Розташовані на вершинах пагорбів, ми були чудовими мішенями для артилерії. Проте у ворога не було артилерії. Інколи, ретельно та довго розглядаючи околиці, я хотів угледіти кілька батарей. Одна могла б зруйнувати позиції ворога за лічені хвилини, як молоток трощить горіхи. Але у нас просто не було гармат. Фашистам усе ж іноді вдавалося привозити із Сарагоси одну чи дві гармати й випустити кілька снарядів, проте їх було дуже мало і вони до нас навіть не долітали, а падали у безлюдну долину. Проти кулеметів та без артилерії можна було зробити лише три речі: окопатися на безпечній відстані, скажімо, метрів за чотириста, або просуватись по відкритій місцевості й зустріти смерть, або продовжувати робити нічні вилазки, які, однак, не здатні змінити ситуації. Отож, лишався вибір між бездіяльністю та самогубством.

Окрім цього існував брак будь-якого військового зняряддя. Потрібно докласти зусиль, щоб уявити, наскільки погано в той час була озброєна наша армія. Будь-яка громадська школа в Англії мала більше зброї, ніж ми. Віда з озброєнням була настільки масштабною, що про це варто розповісти докладніше.

На цій ділянці фронту вся артилерія складалася з чотирьох мінометів, і на кожен припадало по п'ятнадцять снарядів. Вони, звісно, були надто цінними, щоб з них стріляти, а тому їх усі тримали в Алькуб'єрре. Були й кулемети з розрахунку один на п'ятдесят чоловік. Кулемети були старими, однак з них можна було прицільно стріляти з відстані трьохсот-чотирьохсот метрів. Окрім того у нас були гвинтівки, але теж такі старі, що годились хіба лише на брукт. Гвинтівки були трьох типів. Перший тип – довгий «Маузер», який рідко траплявся «молодшим» за двадцять років, від їхніх прицілів було стільки ж користі, як від зламаного спідометра, до того ж нарізи були страшенно іржавими. Однак з десяти гвинтівок траплялася одна не така вже й погана. Далі, був ще короткий «Маузер», mousqueton, по суті, кавалерійська зброя. Ці гвинтівки були популярнішими за інших, оскільки були легшими й ними було зручніше користуватися в окопах, а ще тому, що були відносно новими й здавалися справними. Насправді ж фактично від них не було жодної користі, їх наново збирали з різних частин, жоден затвор не підходив до гвинтівки, три чверті з них клинили вже після п'яти пострілів. Були ще вінчестери. З них зручно стріляти, проте постріли були дуже неточними, бракувало обойм, тож перед кожним пострілом їх слід було перезаряджати. Набоїв не вистачало, кожен солдат на фронті отримував лише п'ятдесят штук, ще й дуже низької якості. Виготовлені в Іспанії, патрони набивалися у раніше використані гільзи, а тому навіть найкращі гвинтівки давали осічку. Мексиканські набої були значно кращої якості, а тому використовувалися для кулеметів. Найкращими з-поміж усіх набоїв були німецькі – їх ми відбирали у полонених та дезертирів, а тому їх на всіх не вистачало. Про всяк випадок я завжди тримав у кишені обойму німецьких і мексиканських набоїв. Проте, як засвідчувала практика, коли такий випадок наставав, я рідко стріляв з гвинтівки, бо побоювався, що вона вийде з ладу, і мені доведеться використати й без того дорогі набої.

У нас не було касок, багнетів, а надто револьверів та пістолетів, а одна граната припадала на п'ятьох чи десятих чоловік. Замість гранати в той час використовували те, що називалось «граната НОА[9]», яку виготовляли анархісти в перші дні війни. Зроблена вона була за принципом гранати Міллса, проте чека утримувалася не шпилькою, а мотузкою. Слід було

розірвати мотузку, а тоді хутко позбутися гранати. Недарма казали, що ці гранати «неупереджені» – вбивали і того, хто їх кидав, і того, в кого кидали. Були й інші види гранат, дещо примітивні, але зате безпечніші – для того, певна річ, хто їх кидав. Лише в кінці березня мені трапилась граната, яку не страшно було кидати.

Окрім озброєння ми відчували брак інших необхідних на війні речей. У нас не було мап, не було схем розташування. Геодезисти досі повного мірою не вивчили Іспанію, тож єдині детальні мапи були виключно старими військовими, та й ті належали зараз фашистам. Ми не мали далекомірів, зорових труб, перископів, польових біноклів, не беручи до уваги декількох приватних, сигнальних ракет, кусачок, інструментів для зброярів чи навіть для чищення зброї. Здавалось, іспанці ніколи не чули, що зброю слід протирати, і дуже дивувалися коли я майстрував потрібний для цього інструмент. Якщо ти хотів почистити свою гвинтівку, її слід було віднести сержантові, в якого був довгий мідний шомпол, що вже зігнувся й нещадно дряпав наріз. Не було навіть спеціального мастила. Гвинтівки змащували оливковою олією, коли вона була. Часом я змащував свою гвинтівку вазеліном, кольдкремом або й жиром. Не було ламп, електричних ліхтариків, і мені здається, що в цей час на нашій ділянці взагалі не було такої речі, як електричний ліхтарик, його можна було придбати лише в Барселоні, та й то з великими труднощами.

Час минав, поміж пагорбами гуркотіли поодинокі постріли гвинтівок, і я зі скептицизмом замислився, чи може щось трапитися, аби принести трохи життя чи радше смерті в цю абсурдну війну. Ми воювали не з ворогом, а з пневмонією. Коли окопи розташовані на відстані п'яти сотень ярдів, убити нікого не можливо, хіба цілком випадково. Були, звісно, нещасні випадки, проте більшість із них траплялися через недбалість. Якщо я не помиляюся, то перші п'ять чоловіків, яких я побачив пораненими, отримали рани від власної ж зброї. Не скажу, що вони зробили це навмисне, ні, просто випадково, з необережності. Наші зношені гвинтівки були небезпечними. Деякі могли стрільнути, якщо приклад вдарявся об землю. Я на власні очі бачив, як один солдат таким чином прострелив собі руку. А в темряві новобранці частенько стріляли один в одного. Якось, коли вже почало сутеніти, вартовий вистрілив у мене з відстані двадцяти метрів, проте схибив. Тільки Богові відомо, скільки разів іспанська «влучність» рятувала моє життя. Якось я пішов у розвідку, а оскільки стояв туман, то я завбачливо попередив про це командира. Проте, повертаючись назад, я зачепився за кущ, тож вартовий злякався й заверещав, що йдуть фашисти. І тут я собі на радість почув, як командир віддав наказ без вагань стріляти у мій бік. Звичайно, я ліг, і кулі пролітали наді мною. Ніщо на світі не переконає іспанця, а надто молодого й запального, що вогнепальна зброя – річ небезпечна. Минув час, і я фотографував кулеметників, що стояли обіч своїх кулеметів, націлених просто на мене.

– Ви ж тільки не стріляйте, – жартував я, налаштовуючи фотоапарат.

– Не будемо.

Наступної миті почувся страхітливий гуркіт, і повз моє обличчя, обпікши шоку, з кулемета посипали кулі. Звичайно, вони таке утнули не навмисне, проте для них це видалось першокласним жартом. І це при тому, що зовсім недавно вони на власні очі бачили, як, граючись автоматичним пістолетом,

політичний уповноважений п'ятьма кулями в груди ненароком застрелив погонича мулів.

Небезпечними були тоді також складні паролі, які використовувала армія. Це були оті подвійні паролі, коли кажеш одне слово, а у відповідь чуєш інше, про яке домовлено наперед. Зазвичай це були революційні піднесені гасла, наприклад: «Cultura – progreso» чи «Seremos – invencibles[10]», й часом неможливо було змусити неписьменних вартових запам'ятати подібні пишномовні слова. Якось, пам'ятаю, паролем було «Catalu?a – heroica», й повновидий хлопчисько на ймення Хайме Доменах підійшов до мене й попросив розтовкмачити йому, що воно й до чого.

– Heroica – що це означає?

Я пояснив йому, що це те ж саме, що й valiente[11].

Трохи згодом, коли він вилізав з окопу, вартовий почав вимагати відгуку на пароль.

– Alto! Catalu?a[12]!

– Valientel – закричав Хайме, певний, що каже правильно.

Бах! Але вартовий промазав. У цій війні ніхто ні в кого не влучав, якщо була така можливість.

Розділ 4

Я провів на передовій приблизно три тижні, коли в Алькуб'єрре прибув контингент з двадцяти чи тридцяти чоловік з Англії, присланий ЛП[13] для того, щоб англійці трималися разом, тож мене з Вільямсом послали до них. Наша нова позиція була в Монте Оскуро, трохи далі на захід, звідки було видно Сараґосу.

Наша позиція розташовувалася на гострому хребті вапнякової скелі, траншеї були видовбані горизонтально, нагадуючи гнізда ластівок. Вони йшли вглиб скелі на солідну відстань, і всередині було темно хоч в око стрель і низько, так що не станеш навіть навколішки. На вершинах пагорбів, ліворуч від нас, були ще дві позиції РПМС, одна з яких стала особливо привабливою для кожного чоловіка на передовій – там перебували три жінки, які працювали на кухні. Жінки ці не були красунями, проте чоловіків з інших позицій слід було тримати подалі. За п'ятсот метрів праворуч від нас, де дорога повертала до Алькуб'єрре, розташовувався пост ОСПК. Ця ділянка постійно переходила з рук у руки. Вночі світилися фари вантажівок, що підвозили нам провізію з Алькуб'єрре, а також фари фашистських автівок, що рухались із Сараґоси. Сараґосу теж видно, ось вона – тонка вервечка ліхтарів, схожих на підсвічені ілюмінатори корабля майже за двадцять

кілометрів на південний захід. Урядові війська здалеку дивилися на Сарагосу ще із серпня 1936 року, дивляться вони сюди й дотепер.

Нас було близько тридцяти чоловік, включно з одним іспанцем (Рамоном, шуряком Вілльямса), а ще з десятком іспанських кулеметників. Окрім одного чи двох скигліїв – війна, як відомо, притягує різну наволоч, – англійці були навдивовижу здоровими, фізично і морально. Мабуть, найкращим з усіх був Боб Смайлі – онук легендарного лідера шахтарів, який згодом безглуздо й марно загинув у Валенсії. Незважаючи на мовний бар'єр, іспанці й англійці добре ладнали між собою, і, на мою думку, це заслуга саме іспанців. Згодом з'ясувалося, що всі іспанці знали тільки дві фрази англійською. Перша: «окей, бейбі», а другою проститутки Барселони послуговуються у розмовах з англійськими моряками, проте боюсь, що цю фразу вилучать редактори.

І знову жодних змін на лінії фронту. Лише час від часу чути посвист куль і дуже рідко гуркіт фашистського міномета, після чого всі стрімголов бігли до верхнього окопа подивитися, куди влучила міна. Тут ворог був до нас дещо ближчим, метрів за триста-чотириста. Їхня найближча позиція розташовувалась точно навпроти нашої, й бійниці фашистських кулеметних гнізд постійно спокушали нас витратити на них трохи патронів. Самі ж фашисти рідко стріляли з гвинтівок, проте завзято пускали кулеметні черги в того, хто не встиг сховатися. Попри це, минуло днів десять, коли у нас з'явився перший поранений. Супроти нас стояли іспанські війська, але, за розповідями дезертирів, були там і німецькі сержанти. Раніше там були також мароканці – мабуть, бідолашні, добряче потерпали від холоду – бо на нейтральній території знайшли тіло мароканця – одну з місцевих цікавинок. Десь за милю ліворуч від нас закінчувалася передова й простиралася поросла лісом ділянка землі, що не належала ні нам, ні фашистам. І вони і ми виходили туди вдень на патрулювання. Гра була непоганою, достоту бойскаути, проте я ніколи не бачив фашистського патруля ближче, ніж за декілька сотень метрів. Якщо досить довго повзти по-пластунському, можна було минути лінію фронту і побачити селянський дім, на якому майорів прапор монархістів. Цей будинок був штаб-квартирою фашистів. Час від часу ми стріляли по ньому з гвинтівки, а потім ховалися, щоб кулеметник не зміг нас засікти. Сподіваюся, ми розбили хоч декілька вікон, але штаб був на відстані восьмисот метрів, і з нашими гвинтівками не можна бути певним, що поцілиш хоч у будинок.

Погода здебільшого стояла ясна й холодна, вдень часом прозирало сонце, проте завжди було холодно. То тут, то там на схилах було видно, як із-під землі пробивалися дикі крокуси та іриси. Вочевидь, скоро мала настати весна, проте вона не поспішала. Ночі стали ще зимнішими. Повертаючись з варті, ми згрібали те, що залишилось від вогню на кухні, й ставали на червоні головешки. Звичайно, така процедура шкодила черевикам, проте як же добре було ногам! Але були й ранки, коли, милуючись неповторною красою вранішньої зорі, яка з'являлась з-за пагорбів, розумієш, що марно оце піднявся рано-вранці. Я не люблю гір, не люблю ними милуватися. Проте іноді світанок, що розгорався за пагорбами позаду нас, перші слабкі відблиски золотавого сонця, що наче мечі пронизують морок, а тоді яскраве світло й моря червонястих хмар, які простирались на неозору відстань, були вартими того, щоб навіть після безсонної ночі їх побачити, коли ноги від самих колін німіли від холоду, і ти розумів, що ще години три чекати сніданку. Протягом цієї кампанії мені доводилось спостерігати схід сонця

частіше, ніж за все своє попереднє життя чи життя, що, я сподіваюсь, мені ще судилося прожити.

Нам бракувало людей, а це означало, що доводилося довше вартувати одному, а отже, більше втомлюватися. Я й сам потроху починав страждати від недосипання, а це було нестерпно навіть на цій найспокійнішій з усіх воєн. Крім обов'язків вартування та патрулювання були постійні підйоми і тривоги, та й взагалі неможливо висипатись у земляній норі, коли від холоду аж ноги зводить. У перші три чи чотири місяці на фронті я пригадую не більше десятка випадків, коли я був змушений не спати протягом доби, а з іншого (юку, навряд чи був хоч десяток ночей, коли я спав не прокидаючись. Двадцять чи тридцять годин сну на тиждень – цілком нормальне явище. Наслідки не такі вже й страшні, як може здатися, просто неможливо нормально думати, стає важче лазити схилами вгору і вниз, проте відчуваєшся непогано, хоча й постійно голодний – по-звірячому голодний. Смакувала будь-яка їжа, навіть квасоля, яку всі в Іспанії назавжди зненавиділи до глибини душі. Вода, якщо нам її доправляли, перевозилася на спинах мулів або малих загнаних віслюків. Хтозна чому, але арагонські селяни любили мулів, проте жажливо ставилися до віслюків. Якщо віслюк не йшов, його зазвичай били просто по яйцях. Свічок більше не видавали, сірники також закінчувалися. Іспанці навчили нас виготовляти лампи, використовуючи оливкову олію, бляшанку з-під згущеного молока, гільзу та шматок ганчірки. Такі саморобні лампи горіли коли було трохи оливкової олії, а це траплялося дуже нечасто, щоправда, вони давали багато диму, а світла десь на чверть світла свічки, якраз для того, щоб знайти у темряві свою гвинтівку.

Надії на справжній бій поки не було. Коли ми вийшли з Монте Почеро, я порахував свої патрони й зрозумів, що за три тижні вистрілив усього тричі. Кажуть, щоб убити людину, потрібна тисяча куль, отож мені знадобиться двадцять років, щоб нарешті вбити першого фашиста. В Монте Оскуро лінія фронту була ближче і стріляли там частіше, проте я майже певен, що ніколи ні в кого не влучив. Чесно кажучи, у цей період і на цьому фронті справжньою зброєю був мегафон, а не гвинтівка. Ми не мали змоги вбити ворога, тож просто кричали на нього. Це настільки незвичний метод ведення війни, що варто на ньому зупинитися.

Коли вороги були достатньо близько, ми завжди перегукувались. Ми кричали: «Fascistas – maricones», вони відповідали: «Viva Espana! Viva Franco[14]!». Або ж, якщо вони напевне знали, що навпроти англійці, то обов'язково кричали: «Go home, you English! We don't want foreigners here[15]!» Урядові війська розробили цілу техніку вигукування пропагандистських гасел, щоб підривати бойовий дух ворога. Принагідно обирали чоловіків, зазвичай кулеметників, і видавали їм мегафони. Загалом, вони вигукували заздалегідь вивчені фрази, сповнені революційної пропаганди, в яких фашистським солдатам пояснювалось, що вони – усього лише найманці капіталізму і що воюють вони проти свого ж класу, а тому мусять перейти на наш бік тощо. Гасла ці повторювались знову й знову, мегафон хлопці передавали естафетою, інколи таке дійство могло тривати протягом усієї ночі. Поза сумнівом, пропаганда була дієвою, всі погоджувалися, що саме завдяки їй у фашистів з'являлися дезертири. Якщо подумати, то нещасного вартового, який на морозі цокотить зубами, колись був членом профспілки соціалістів чи анархістів, а тепер його насильно мобілізовано, цілком може переконати гасло, що знову й знову лунає у

крижаному мороці: «Не воюйте проти свого класу». Єдине питання: стати дезертиром чи не стати дезертиром. Звичайно, такі методи зовсім не схожі на англійську концепцію ведення війни. Мушу визнати, коли я вперше познайомився з такою тактикою, вона мене здивувала і вразила. Оце так вигадали – замість того, щоб стріляти у ворога, наvertати його на свій бік! Тепер я певен, що з будь-якого погляду це була розумна стратегія. У звичайній позиційній війні, коли немає артилерії, надзвичайно складно завдати багатьох ударів ворогу, не отримавши стільки ж самим. Якщо ви зможете зупинити хоч скількись людей, змусивши їх дезертирувати, то це вже добре. По суті, дезертири кращі, ніж трупи, з них можна витягти інформацію. Але спочатку ми були розчаровані, нам здавалося, що іспанці просто не сприймають цю війну всерйоз. Чоловік, який ходив кричати на пост ОСПК праворуч від нас, був майстром своєї справи. Інколи, замість того, щоб кричати революційні гасла, він просто розповідав фашистам, що нас годували краще, ніж їх. Звичайно, його розповідь про раціон республіканців була дуже прикрашена. «Грінки з маслом! – Голос його громом котився долиною. – Ми зараз їстимемо грінки з маслом! Смачні такі грінки з маслом!» Не сумніваюся, що останніми тижнями, а то й місяцями він, як і решта нас, в очі не бачив ані масла, ані грінок, проте в цю морозяну ніч звістка про грінки з маслом змусила рот не одного фашиста наповнитися слиною. У мене й самого слинка потекла, хоч я і знав, що це – нахабна брехня.

Якось у лютому ми побачили ворожий літак. Як і завжди, витягли кулемет на відкрите місце, підняли дуло й вляглися на спину, аби краще прицілитись. Наші позиції стояли ізольовано, тож їхнє бомбардування було неефективним, і зазвичай ті нечисленні фашистські літаки, що пролітали над нами, робили коло, аби уникнути кулеметного вогню. Цього ж разу літак пролетів просто над нами, але надто високо, тож не було сенсу стріляти. З літака випали не бомби, а щось біле і блискуче, що, падаючи, переверталось і кружляло у повітрі. Декілька цих штук залетіли в наш табір. Це була фашистська газета «Геральдо де Арагон», що повідомляла про захоплення Малаги.

Тієї ночі фашисти здійснили напад, щоправда, не зовсім успішний. Щойно я, ледь живий від втоми, приліг подрімати, як почув зловісний посвист куль, і хтось прокричав в окоп, що нас атакують. Я схопив свою гвинтівку і побіг на пост, що був просто на вершині нашої позиції обіч кулемета. Надворі панувала цілковита темрява й стояв диявольський гуркіт. На нас лився вогонь з п'яти, як мені тоді здалося, кулеметів, а ще пролунала низка потужних вибухів фашистських гранат, які вони, ідіоти, кидали просто біля свого бруствера. На вулиці – глупа ніч. Ліворуч від нас у долині я побачив зеленкуваті спалахи від пострілів гвинтівок, де невеличка група фашистів, ймовірно патрульних, вступила у бій. Навколо пролітали кулі, повсякчас було чути їхнє дзижчання. Над нами просвистіли декілька снарядів, але вони впали далеко і, як часто було на цій війні, так і не вибухнули. Я страшенно злякався, коли почув звук іншого кулемета, що стріляв з вершини пагорба позаду нас. Згодом з'ясувалося, що цей кулемет підтримував нас, але тоді мені здалося, що нас оточили. Наш кулемет заклинило, все через ті дурні неякісні набої, ще й годі було знайти шомпол у непроглядній темряві. Очевидно, не залишалося нічого іншого, окрім як сумирно стояти й чекати, поки нас застрелять. Іспанські кулеметники вважали нижче своєї гідності прикриватись, натомість навмисне наривалися на кулі, тож я мусив робити так само. Епізод не дуже значний, проте досвід цікавий. Я вперше потрапив під реальний обстріл і мушу визнати, хоч мені й соромно, що я був

страшенно наляканий. Я помітив, що під сильним вогнем завжди боїшся. Боїшся не того, що в тебе влучать, а того, що не знаєш, куди саме. Все гадаєш і гадаєш, куди ж та куля поцілить, і буквально всім тілом відчуваєш свою вразливість.

За якусь годину чи дві вогонь зменшився, а тоді й зовсім припинився. А тим часом у нас був лише один поранений. Фашисти встановили кілька кулеметів на нейтральній території, проте трималися на безпечній відстані й не робили спроб штурмувати наш бруствер. Правду кажучи, вони й не нападали, радше дарма витрачали патрони, святкуючи захоплення Малаги. Головним уроком, який я виніс із цього епізоду, було те, що тепер я читатиму фронтові новини більш критично. За день чи два газети й радіо повідомили про потужну атаку танків та кавалерії (не забувайте про тутешні прямовисні схили!), який відбили герої-англійці.

Коли фашисти повідомили, що Малагу захоплено, ми вирішили, що то брехня. Проте наступного дня продовжували ширитися переконливі чутки, й уже за день чи два цей факт було офіційно визнано. Поступово вся безславна історія просочилася назовні: як місто здали без жодного пострілу, як ненависть італійців вилилась не на військових, які заздалегідь покинули місто, а на цивільних, звичайних мешканців міста, яких подекуди переслідували не один кілометр й розстрілювали з кулемета. Від цієї новини лихоманило усю передову, бо хоч би якою була правда, кожен повстанець був переконаний, що втрата Малаги – це зрада. Я вперше почув думки про зраду й розбіжність інтересів. І ось тепер у моїй голові зародилися суперечливі думки про цю війну, в якій до цієї миті правда виглядала напрочуд простою.

У середині лютого ми покинули Монте Оскуро й отримали наказ – разом з усіма військами РПМС, що перебували у цьому секторі, увійти до складу армії, що билась за Уеску. Це була подорож у вантажівці по непривітній рівнині, що тяглася на вісімдесят кілометрів уздовж підстрижених виноградників і паростків озимого ячменю, що ледь пробивався із землі. За чотири кілометри від наших окопів Уеска виблискувала маленькими, достоту ляльковими будиночками. Місяці потому, коли взяли Сьетамо, генерал, який командував урядовими військами, весело сказав: «Завтра поїдемо до Уески пити каву!» Він помилявся. Битва була запеклою й кривавою, проте місто не здалося. Фраза «Завтра поїдемо до Уески пити каву!» стала крилатою – щось на кшталт дотепу. Якщо я коли-небудь повернуся до Іспанії, то обов'язково поїду до Уески випити там кави.

Розділ 5

На схід від Уески до кінця березня нічого не відбувалося. Нічого, геть нічого. Ворог був на відстані тисячі двохсот метрів від нас. Коли фашистів відтіснили назад до Уески, республіканські війська не надто рвались уперед, тому лінія фронту утворила таку собі кишеню. Пізніше лінію фронту доведеться вирівнювати – а під вогнем це зовсім нелегко, – проте зараз ворога ніби й не існувало. Єдиною нашою турботою було зігритись і поїсти.

Насправді, тоді були й інші речі, що мене дуже цікавили, але я напишу про них трохи згодом. Поки що я розповідатиму про події по черзі, а також розповім дещо про внутрішню політику і ситуацію на урядовому рівні.

Спершу я ігнорував політичну складову війни, і лише тепер події змусили мене звернути на неї увагу. Якщо вас не цікавлять жахи партійної боротьби, можете про це не читати, я не проти. Саме з цією метою я виокремлюю частини моєї оповіді, в яких йдеться про політику. Водночас писати про іспанську війну лише з військового погляду також видається мені неприпустимим. Передусім то була війна політична. Ви не зрозумієте жодної події у ній, принаймні протягом першого року, якщо не знатимете до ладу про внутрішньопартійну боротьбу, що точилася за лінією фронту.

Коли я тільки прибув до Іспанії, то не лише не цікавився політичними підтекстами, але й нічого в них не тямив. Знав, що йде війна, а що за війна – не розумів. Якби мене запитали, чому я долучився до ополченців, то я б відповів: «Воквати проти фашистів». А якби запитали: «За що ти воюєш?», я б відповів «За загальну порядність». Я прийняв версію, подану в журналах «Ньюз Кронікл» та «Нью Стейтсмен», які запевняли, що ця війна – захист цивілізації від маніакального повстання армії полковника Блімпа, який служить Гітлеру. Мене приваблювала революційна атмосфера Барселони, проте я не намагався зрозуміти її витоків. Що стосується калейдоскопа партій та профспілок з нудними назвами – ОСПК, РПМС, ФАІ[16], НКП[17], ВСТ[18], КМІ[19], ОСМ[20], МАТ[21], то вони мене неймовірно дратували. На перший погляд скидалось, ніби Іспанія захворіла на скорочення. Я знав, що служу в якомусь підрозділі, що мав назву РПМС (я долучився до РПМС лише тому, що прибув до Барселони з паперами від Лейбористської партії), проте я не усвідомлював, що між політичними партіями така велика різниця. В Монте Почеро, вказавши на позиції ліворуч від нас, мені сказали: «Це соціалісти» (мався на увазі ОСПК) і я здивовано запитав: «А хіба ми тут не всі соціалісти?» Мені здавалося нісенітницею те, що люди, які борються за своє життя, діляться на різні політичні партії. Моя позиція була такою: чому не можна відкинути всі ці політичні дурниці й просто воквати? І звичайно, це була правильна «антифашистська» позиція, яку в наші голови ретельно втовкмачували англійські газети, головним чином саме для того, щоб люди не змогли осягнути справжньої суті цієї війни. Проте в самій Іспанії, а надто в Каталонії, усе сприймалось абсолютно однозначно. Рано чи пізно кожен, часом навіть несвідомо, ставав на той чи інший бік. Навіть якщо тобі байдужі політичні партії та їхні конфлікти, очевидно, що усе це стосувалося долі й життя кожного. В ополченні ви були солдатом, що воює проти Франко, а ще пішаком у великій боротьбі, що точилася між двома політичними теоріями. Коли я визбирував хмиз на схилах пагорбів, міркуючи, що це насправді – війна, чи просто вигадка «Ньюз Кронікл», коли ховався від кулеметного вогню комуністів під час повстань у Барселоні, коли нарешті тікав з Іспанії, а поліція йшла за мною по п'ятах, – усе це коїлось зі мною лише тому, що я служив у РПМС, не в ОСПК. Ось, виявляється, яка велика різниця криється у цих скороченнях!

Аби зрозуміти маневри уряду, слід пригадати, як почалася війна. Коли 18 липня розпочалися бої, мабуть, кожен антифашист у Європі відчув полегшення й надію. Бо, очевидно, принаймні тут демократія повстала проти фашизму. Протягом минулих років так звані демократичні країни поступалися перед фашизмом. У Маньчжурії японцям дозволили робити все, що вони хотіли. Гітлер отримав владу і заходився розправлятися з політичними опонентами

найрізноманітніших політичних поглядів та напрямків. Муссоліні бомбардував абісинців, а в цей час п'ятдесят три нації (якщо я не помиляюсь) вимкнули свої благочестиві «мікрофони». Так ось, коли Франко намагався скинути лівий уряд, іспанський народ повстав проти нього, чого ніхто не очікував. Здавалось, а ймовірно, так воно й було насправді, настав переломний момент.

Але було ще декілька моментів, яких ніхто не зауважив. По-перше, Франко не можна порівнювати з Муссоліні чи Гітлером. Його повстання було військовим заколотом, який підтримали аристократія та церква, а головне, що на самому початку це була спроба не стільки насадити фашизм, скільки відновити феодалізм. Це означало, що проти Франко виступив не лише робітничий клас, а й різні верстви ліберальної буржуазії – саме ті люди, які підтримують фашизм, коли він проявляється у сучаснішій формі. Ще важливішим був той факт, що іспанський робітничий клас, як ми могли помилково думати в Англії, протистояв Франко не заради «демократії та збереженню статусу кво». Ні, їхній спротив супроводжувався – можна навіть сказати був – чітко вираженим революційним повстанням. Селяни захопили землю, більшість заводів і майже весь транспорт перейшли у власність профспілок, церкви було зруйновано, священників вигнали або й убили. Підбуржувана духівництвом, газета «Дейлі Мейл» представляла Франко як патріота, котрий звільняє країну від злочинської банди «червоних».

У перші місяці війни супротивником Франко був не стільки уряд, скільки профспілки. Щойно розпочався заколот, як організовані міські робітники відповіли заклик до загального страйку, а відтак і вимогою роздати їм зброю, яку, після боротьби, все ж отримали з державних арсеналів. Якби вони не діяли стихійно та більш-менш незалежно, цілком імовірно, що Франко не змогли б стримати. Певності у цьому, звісно, немає, проте принаймні існують підстави так вважати. Можна сказати, що уряд не робив нічого, аби запобігти повстанню, яке готувалося, по суті, достатньо давно, а коли все нарешті розпочалося, реакція уряду була квола й нерішуча, настільки нерішуча, що в Іспанії за день змінилось три прем'єр-міністри[22]. До того ж єдиний крок, що міг негайно врятувати ситуацію – озброєння робітників – робився знехотя й лише у відповідь на жорстокі народні протести. Та зрештою зброю роздали, після чого у великих містах на сході Іспанії фашистів було розгромлено здебільшого зусиллями робітничого класу, з деякою допомогою збройних сил (загонів швидкого реагування), які залишались вірними уряду. На таке здатен лише народ, що мав революційні прагнення, відтак вірив, що бореться за дещо більше, ніж просто статус кво. Вважається, що в різних центрах повстання під час вуличних сутичок за один день загинуло три тисячі осіб. Озброєні динамітними шашками, чоловіки й жінки мчали великими площами міст і штурмували кам'яні будівлі, які в той час утримували навчені солдати з кулеметами. Таксі таранили кулеметні гнізда, встановлені фашистами на стратегічних об'єктах, наїжджаючи на них зі швидкістю шістдесят миль на годину. Навіть якщо ви нічого не чули про захоплення землі селянами, створення місцевих рад і таке інше, складно було повірити, що анархісти й соціалісти, які були основою спротиву, могли й справді робити все це заради збереження капіталістичної демократії, яка, з погляду анархістів, була не більш, ніж централізованою машиною брехні.

Робітники мали на руках зброю й наразі відмовлялися її віддавати. (Навіть рік по тому підраховали, що синдикалісти Каталонії володіють тридцятьма тисячами гвинтівок.) У багатьох місцях маєтності великих профашистських

землевласників були захоплені селянами. Водночас з колективізацією промисловості й транспорту, були намагання створити щось на кшталт робітничого уряду, а саме робітничі комітети, робітничі патрулі, що мали замінити стару прокапіталістичну поліцію на робітничу міліцію, яка діяла на основі профспілок, тощо. Звісно, цей процес не всюди йшов однаково, а в Каталонії просунувся далі, ніж деінде. В деяких районах інституції місцевої влади залишилися без змін, в інших вони існували разом з революційними комітетами. В декількох місцях заснували анархістські комуни, які проіснували протягом року, доки їх не заборонив уряд. У перші місяці влада в Каталонії фактично була в руках анархо-синдикалістів, які контролювали ключові галузі промисловості. Те, що відбувалося в Іспанії, було не громадянською війною, а початком революції. Саме цей факт усіма силами намагалась приховати антифашистська преса поза межами Іспанії. Ситуацію звузили до боротьби «фашизму проти демократії», позаяк ретельно приховувався революційний аспект. В Англії, де преса більше централізована й громадян можна дурити більшою мірою, ніж деінде, існували лише дві версії, дозволені до оприлюднення: правого крила – християнські патріоти воюють проти більшовиків, і версія лівого крила – джентльмени-республіканці намагаються побороти військовий заколот. Головну причину всього старанно й успішно приховували.

На це було декілька причин. Почнімо з того, що профашистська преса поширювала безсоромну брехню про звірства республіканців, а тому пропагандисти не сумнівалися, що допомагають іспанському уряду, заперечуючи, що Іспанія «стала червоною». Але головна причина крилася ось у чому: окрім невеликих революційних груп, що існують у будь-якій країні, весь світ був сповнений рішучості не допустити революції в Іспанії. Зокрема, комуністична партія, за якою стояла Радянська Росія, кинула всі свої сили на недопущення революції. Згідно з комуністичною тезою, на цьому етапі революція могла б виявитись фатальною, а тому Іспанія повинна зосередитись не на запровадженні контролю з боку робітників, а на буржуазній демократії. Навряд чи варто пояснювати, чому «ліберальні» капіталісти гнули ту ж саму лінію. В іспанську економіку вливалися значні потоки іноземного капіталу. Наприклад, у транспортну компанію Барселони було інвестовано десять мільйонів фунтів стерлінгів британського капіталу, а профспілки тим часом конфіскували увесь транспорт Каталонії. Певна річ, якщо революція розгортатиметься й далі, вже не йтиметься про жодну компенсацію. З іншого боку, у разі перемоги капіталістичної республіки іноземні інвестиції будуть врятовані. Якщо повстання придушити, то не буде потреби вдавати, що не було ніякого повстання. Таким чином можна було прикрити суть будь-якої події. Кожний факт передавання влади від профспілок до центрального уряду можна було зобразити як необхідний крок у ході військової реорганізації. Ситуація, що склалась, була надзвичайно цікавою. За межами Іспанії мало хто знав, що в країні революція, в Іспанії ніхто в цьому не сумнівався. Навіть контрольовані комуністами, що проводили певну антиреволюційну політику, газети ОСПК говорили про «нашу славу революцію». А тим часом комуністична преса в інших країнах розпатякувала, що жодних ознак революції немає, ба більше, захоплення заводів, утворення робітничих комітетів – усе це брехня, а якщо таке й було, то не мало «ані найменшого політичного підтексту». Газета «Дейлі Воркер» (число від 6 серпня 1936 року) переконувала: ті, хто стверджував, що народ Іспанії бореться за соціальну революцію, а не за буржуазну демократію, були зухвалими брехунами. З іншого боку, Хуан Лопес, член уряду Валенсії, у лютому 1937 року заявив, що «іспанський народ проливає

кров не за демократичну республіку та конституцію, а за... революцію». Отже серед членів уряду, за яких, власне, воювали, також були зухвалі брехуни. Деякі іноземні антифашистські газети вдавалися до ще підлішої брехні й запевняли, що на церкви нападали виключно тоді, коли вони слугували укриттям для фашистів. Насправді ж, церкви руйнувалися всюди, оскільки для іспанців вони були частиною капіталістичної афери. За шість місяців в Іспанії я бачив лише дві вцілілі церкви, й до липня 1937 року заборонялося їх ремонтувати чи провадити там служби. Винятком була одна чи дві протестантські церкви в Мадриді.

Але, зрештою, то був лише початок революції, а не кінець. Навіть коли робітники, насамперед у Каталонії, а можливо, й деінде, могли скинути уряд та перебрати на себе його функції, вони цього не робили. Очевидно, вони не могли так вчинити, коли Франко гамселів у двері й частина середнього класу була на його боці. Країна переживала перехідний період і могла рухатись у напрямі розвитку соціалізму або повернутися назад і взяти курс на звичайну капіталістичну республіку. Селяни володіли більшою частиною землі та мали намір її утримувати, якщо Франко не переможе. Всі значні галузі промисловості націоналізовані, і те, залишаться вони такими чи повернуться капіталізм, великою мірою залежало від того, яка група переможе. Із самого початку центральний уряд і напівавтономний уряд Каталонії безперечно представляли робітничий клас. Центральним урядом керував Кабальєро, лівий соціаліст. Членами уряду були міністри, які представляли ВСТ (соціалістичні профспілки) та НКП (синдикалістські профспілки, контрольовані анархістами). Каталонський уряд був фактично витіснений антифашистським Комітетом оборони[23], що складався здебільшого з представників профспілок. Згодом Комітет оборони розпустили і Каталонський уряд реформували так, що він став представляти профспілки та різноманітні ліві партії. Кожні наступні переміщення в уряді були кроком праворуч. Спочатку з каталонського уряду виключили РПМЄ, за шість місяців Кабальєро замінили правим соціалістом Негрінном. Відтак зовсім скоро вивели з уряду НКП, тоді ВСТ, після чого НКП усунули ще й з каталонського уряду. Зрештою, через рік після початку війни та революції у складі уряду залишилися тільки праві соціалісти, ліберали та комуністи.

У жовтні-листопаді 1936 року накреслилася загальна зміна курсу праворуч, коли СРСР став постачати уряду зброю й влада почала потроху переходити від анархістів до комуністів. Окрім Росії та Мексики, жодна інша країна не бажала прийти на допомогу уряду. Та й сама Мексика, з цілком очевидних причин, не мала змоги поставляти велику кількість зброї. В результаті цього склалася ситуація, коли росіяни цілком могли диктувати свої умови. Ці умови, поза сумнівом, зводилися до альтернативи: кінець революції або кінець постачання зброї. Перший крок на шляху усунення революційних елементів – вигнання РПМЄ з каталонського уряду – було зроблено за вказівкою СРСР. Звичайно, прямиий тиск з боку Радянського Союзу заперечувався, але насправді це не так уже й важливо, оскільки комуністичні партії у всіх країнах беззаперечно провадять політику Радянського Союзу, відтак ніхто не відкидав того очевидного факту, що саме комуністи були основним рушієм боротьби супроти РПМЄ, а разом з анархістами і тими соціалістами, яких очолював Кабальєро. Та й загалом вони виступали проти революційної політики. Зі вступом у війну Радянського Союзу триумф комуністичної партії був вирішеною справою. По-перше, вдячність Росії за зброю і той факт, що комуністична партія, особливо після прибуття Інтернаціональних бригад, здавалася спроможною виграти

війну, значно підвищили престиж комуністів. По-друге, зброя з Росії розподілялася через комуністичну партію та її союзників, які слідкували за тим, щоб якнайменше зброї діставалося їхнім політичним опонентам[24]. По-третє, проголошуючи свою неревольюційну політику, комуністи змогли схилити на свій бік усіх тих, кого лякали екстремісти. Наприклад, заможніших селян було легко об'єднати у боротьбі проти колективізаційної політики анархістів. Спостерігалось також неймовірне зростання кількості членів комуністичної партії. І це зростання відбувалося головним чином за рахунок представників середнього класу – крамарів, службовців, військових та заможних селян. Насправді війна велася за участі трьох сторін. Боротьба проти Франко мусила тривати, проте одночасною метою уряду було отримати такий самий вплив, який мали профспілки. Це робилося за допомогою незначних кроків – політики уколів шпилькою, як її часом називали, що було не так уже й необдумано. Загального контрреволюційного руху не існувало, а тому до травня 1937 року зовсім не обов'язково було застосовувати силу. Робітників завжди можна було переконати одним, цілком очевидним аргументом: «Якщо ви не зробите цього, того і ще чогось, то ми просто програємо війну». В будь-якому разі, виявлялося, що військова необхідність могла змусити робітників відмовитися від завойованого 1936 року. Проте цей аргумент діяв безвідмовно, оскільки найменше революційні партії бажали програти війну. У випадку програшу демократія, революція, соціалізм, анархізм втрачали будь-який сенс. Анархісти, єдина численна революційна партія, що мала реальний вплив, були змушені поступатися крок за кроком. Процес колективізації було зупинено, місцеві комітети розпущено, робітничі патрулі знищено, а роботу довоєнної поліції (значно посиленої та добре озброєної) відновлено, ключові галузі промисловості, що були під контролем профспілок, прибрав до рук уряд (захоплення барселонської телефонної станції, що призвело до травневого побоїща, було лише одним з епізодів у цьому процесі). І нарешті, найважливіше, загони робітничого ополчення, сформовані профспілками, були поступово розформовані й стали частиною Народної армії, «неполітичного» напівбуржуазного формування, з диференційованою формою оплати, привілейованою офіцерською кастою і таким іншим. За тих умов це був справді рішучий крок. У Каталонії це трапилося пізніше, ніж в інших областях Іспанії, оскільки революційні партії були найсильнішими саме тут. Очевидно, що для робітників єдиною гарантією збереження своїх завойовань було тримати хоч якісь збройні формування під своїм контролем. Як і завжди, реформування ополченських загонів проводилося задля військової ефективності. Ніхто й не заперечував, що була необхідна ґрунтова військова реорганізація. Однак було цілком можливо реорганізувати загони ополченців і зробити їх ефективнішими, залишивши під прямим контролем профспілок. Відтак основною метою цих змін було позбавити анархістів власної армії. До того ж демократичний дух ополчення сприяв зародженню революційних ідей. Комуністи це чудово розуміли і тому безнастанно критикували принцип рівної платні для всіх рангів військових, який сповідували РПМС та анархісти. Відбувалася всеохопна й навмисна «буржуаїзація», себто знищення духу рівності, що панував у перші місяці революції. Все відбувалося дуже швидко, тож люди, які протягом декількох місяців не були в Іспанії, зізнавалися, що їм видавалося, ніби вони прибули в абсолютно іншу країну. Країна, на перший погляд робітника, насправді просто на очах перетворювалася на звичайну собі буржуазну республіку із стандартним поділом на заможних і бідних. Уже восени 1937 року «соціаліст» Негрін публічно заявляв: «Ми поважаємо приватну власність», а депутати кортесів, які ще на початку війни тікали з країни через підозри у співпраці з фашистами, поверталися до Іспанії. Увесь цей

процес доволі легко зрозуміти, якщо згадати, що його породив тимчасовий альянс буржуазії та робітників проти фашизму. Цей альянс, відомий як Народний фронт, насправді є альянсом ворогів, і цілком можливо, що результатом його існування завжди було поглинання однієї сторони іншою. Єдиною неочікуваною іспанською рисою стало те, що серед партій, які були на боці уряду, комуністи перебували не на крайніх лівих, а на крайніх правих позиціях. Насправді це не мусить дивувати, оскільки тактика комуністичних партій в інших країнах, особливо у Франції, з наочністю свідчить, що до офіційного комунізму слід ставитись, принаймні тепер, як до цілком антиреволюційної сили. Вся політика Комінтерну нині підпорядковується (враховуючи ситуацію у світі, це можна зрозуміти) обороні СРСР і залежить від системи військових альянсів. Зокрема, альянс СРСР з Францією, капіталістично-імперіалістичною країною. Причому, якщо французький капіталізм ослабне, цей альянс нічого не дасть росіянам, а тому комуністична політика у Франції мусить бути антиреволюційною. Це означає, що французькі комуністи не лише марширують під триколом та співають «Марсельезу», але, що найважливіше, занедбали агітацію на території французьких колоній. Не минуло і трьох років, відколи Торез, секретар комуністичної партії Франції, заявив, що французьких робітників ніколи не змусять воювати проти їхніх німецьких товаришів[25]. Зараз Торез – один з найкрикливіших патріотів у Франції. Ключем до розуміння стратегії поведінки комуністичної партії в будь-якій країні є потенційні або справжні військові зв'язки цієї країни з СРСР. Наприклад, в Англії становище поки непевне, а тому англійська комуністична партія досі залишається ворожою до національного уряду й виступає проти переозброєння. Однак, якщо Велика Британія вступить в альянс або підпише військову угоду з СРСР, то англійські комуністи, як і французькі, не матимуть іншого вибору, окрім як стати справжніми патріотами та імперіалістами. Перші ознаки цього вже очевидні. В Іспанії комуністична «лінія», поза сумнівом, залежала від того, що Франція, союзниця Росії, аж ніяк не хотіла мати революційного сусіда й зробила б усе можливе й неможливе, аби відвернути звільнення Іспанського Марокко. Поширюючи свої казочки про фінансовану Москвою червону революцію, «Дейлі Мейл» тепер помилялась навіть більше, ніж зазвичай. Насправді ж, саме комуністи запобігли революції в Іспанії. Згодом, коли праві сили отримали повний контроль, комуністи виявили навіть більший запал у пошуку й знищенні революційних лідерів, аніж ліберали[26].

Я спробував у загальних рисах описати хід іспанської революції протягом першого року, оскільки так легше зрозуміти подальші події. Проте я не хочу сказати, що в лютому я вважав так, як бачу ситуацію тепер. Почнімо з того, що тоді ще не трапилися події, які пояснили мені все, що відбувалося, і, звичайно, мої симпатії та вподобання зараз дещо інші. Частково це зумовлено тим, що мені остогидла політична складова війни, й природно, що я не поділяв поглядів, які чув найчастіше, а саме поглядів РПМС та Лейбористської партії. Більшість англійців навколо мене були членами Незалежної ліберальної партії, декілька були членами комуністичної партії, до того ж, більшість із них краще знали на політиці. Тижнями, протягом понурих періодів, коли в районі Уески нічого не відбувалось, я поринав у політичну дискусію, що тривала, по суті, безперервно. В смердючих сараях, де нас розквартирували, в задушливому мороці окопів, опівночі за бруствером знову і знову обговорювалися непримиренні «лінії» партій. Між іспанцями було те ж саме, й більшість газет, що ми читали, писали про боротьбу всередині партії. Якщо ви не глухий і не цілковитий дурень, то легко могли скласти уявлення про те, за що виступали різні партії.

З погляду політичної теорії, лише три партії мали значення: ОСПК, РПМЕ та НКП-ФАІ, яких називали просто анархістами. Спочатку розповім вам про ОСПК, оскільки вона є найважливішою. Зрештою, ця партія перемогла, й навіть тоді було помітно, що вона здобуває все більший вплив.

Необхідно пояснити, що, говорячи про «лінію» ОСПК, ми насправді маємо на увазі «лінію» комуністів. ОСПК – це Соціалістична партія Каталонії, яка сформувалася на початку війни шляхом злиття різноманітних марксистських партій, включаючи Каталонську комуністичну партію. Зараз партію повністю контролюють комуністи, і її приєднали до Третього Інтернаціоналу. Ніде більше в Іспанії не було офіційного злиття соціалістів та комуністів, проте погляди комуністів і правих соціалістів видавались абсолютно ідентичними. Загалом, ОСПК був політичним органом ВСТ (Всеіспанська спілка трудящих), себто соціалістичних профспілок. По всій Іспанії в них було близько півтора мільйона членів. До їхнього складу входило багато підрозділів робітників, але з початком війни ця кількість значно збільшилася через середній клас, оскільки в перші революційні дні багато хто вважав за необхідне долучитися до ВСТ чи НКП. Позиції цих двох блоків профспілок фактично збігалися, однак з них двох саме НКП була більш вираженою робітничою організацією. Таким чином, ОСПК була, по суті, партією робітників та водночас партією дрібної буржуазії – крамарів, службовців і заможніших селян.

«Лінія» ОСПК, яку проповідували в комуністичних та прокомуністичних газетах, була приблизно така:

«Лише перемога у війні зараз має значення, без неї все інше втрачає сенс. І саме тому розвиток революції зараз не на часі. Ми не можемо собі дозволити відвернутися від селян і нав'язувати їм колективізацію, не можемо дозволити собі відлякувати середній клас, який бореться на нашому боці. Заради перемоги ми мусимо передусім покласти край цьому революційному хаосу. Замість місцевих комітетів у нас повинен бути міцний центральний уряд, а також добре вишколена й озброєна армія під об'єднаним командуванням. Немає сенсу триматись за рештки робітничого контролю й щоразу повторювати революційні гасла. Це не лише гальмує наш рух, але є навіть контрреволюційним, позаяк призводить до суперечностей, які фашисти зможуть використати проти нас. На цьому етапі ми боремося не за диктатуру пролетаріату, ми боремося за парламентську демократію. Хто намагається перетворити громадянську війну на соціалістичну революцію, сприяє фашистам. Навіть якщо не навмисне, він усе одно є зрадником».

«Лінія» РПМЕ відрізнялася від цієї абсолютно усім, хіба окрім пункту про перемогу у війні. РПМЕ (Робітничча партія марксистської єдності) – одна з тих дисидентських партій, що в останні роки з'явилися у багатьох країнах світу як результат опозиції до «сталінізму», себто до змін реальних чи уявних у політиці комуністичної партії. РПМЕ постала частково з колишніх комуністів та партій робітничо-селянського блоку. Кількісно то була невелика партія[27], яка не мала значного впливу за межами Каталонії. Важливою вона була почасти через те, що головним чином складалася з наддивовижу значного відсотка політично свідомих громадян. Основним оплотом партії в Каталонії була Леріда. Партія не представляла жодного профспілкового блоку. Вояки РПМЕ були здебільшого членами НКП, проте в

партію входили також члени ВСТ. Однак РПМЄ мала вплив лише в НКП. Лінія РПМЄ була приблизно такою:

«Абсурдно говорити про протистояння буржуазної „демократії“ та фашизму. Сама по собі буржуазна „демократія“ – лише ще одна назва капіталізму. Те саме можна сказати і про фашизм. Боротися проти фашизму від імені „демократії“ означає боротися проти однієї форми капіталізму від імені іншої, яка в будь-який момент сама може легко стати тим, проти чого боролася. Єдиною реальною альтернативою фашизму є робітничий контроль. Поставити перед собою масштабну мету означає віддати перемогу Франко або ж впустити Франко через чорний хід. Тим часом робітники мусять утримувати все, що не вдалося відвоювати. Якщо вони поступляться напівбуржуазному урядові, то їх напевне обдурять. Формування ополченців-робітників та поліцейських збройних сил мусять бути збережені у своїй теперішній формі, й повинна бути зупинена кожна спроба їх „обуржуазити“. Якщо робітники не контролюватимуть збройних сил, тоді збройні сили контролюватимуть робітників. Війна і революція неподільні».

Дещо складніше визначити погляди анархістів. В будь-якому разі, непевний термін «анархісти» вживається стосовно людей з дуже різноманітними поглядами. Обширний блок союзів, що утворював НКП (Національна конфедерація праці) з приблизно двома мільйонами членів, політичним органом якого був ФАІ (Федерація анархістів Іберії), – справжня анархістська організація. Проте навіть члени ФАІ, які, як і більшість іспанців, до певної міри були прихильниками анархістської філософії, не конче були анархістами у повному сенсі цього слова. Особливо помітним це стало з початком війни, коли вони хитнулися у напрямку соціалізму, адже обставини змусили їх брати участь в централізованому управлінні й навіть піти проти власних принципів, увійшовши до складу уряду. Незважаючи на це, вони фундаментально відрізнялися від комуністів, що, як і РПМЄ, націлювалися на робітничий контроль, а не на парламентську демократію. Вони перейняли гасло РПМЄ: «Війна і революція неподільні», хоча для них це не було істиною в останній інстанції. Загалом, НКП-ФАІ обстоювали:

1. Прямий контроль робітників кожної галузі промисловості, тобто транспорту, фабрик тощо;
2. Керівництво місцевими комітетами й спротив усім формам централізованого авторитаризму;
3. Безкомпромісну ворожість до буржуазії та церкви.

Попри нечітке формулювання, останній пункт був найважливішим. Анархісти відрізнялися від більшості так званих революціонерів тим, що, хоч їхні принципи і були досить розмитими, їхня ненависть до привілеїв та несправедливості була чистішою за сльозу. З філософського погляду комунізм та анархізм прямо протилежні один одному. Практично, щодо форми устрою суспільства, різниця між цими доктринами полягає в тому, на чому вони ґрунтуються, але ця відмінність нездоланна. Комуністи завжди наголошують на централізації та ефективності, анархісти, своєю чергою, – на свободі та рівності. Анархізм глибоко вкорінений в Іспанії, і коли зникне російський вплив, він, ймовірно, переживе комунізм. Протягом двох перших місяців війни саме анархісти рятували ситуацію, і навіть згодом вони, знову ж таки, попри свою страшенну недисциплінованість, уславились як найкращі

бійці серед іспанських військ. Приблизно з лютого 1937 року анархісти й РПМЄ почали деякою мірою працювати спільно. Хід війни міг би бути іншим, якби анархісти, РПМЄ та ліві соціалісти із самого початку об'єдналися й проводили реалістичну політику. Проте на самому початку, коли революційним партіям здавалося, що вони мають всі козири на руках, це було неможливо. Між анархістами й соціалістами була давня ворожість, РПМЄ як марксистски скептично ставилися до анархістів, а в розумінні справжнього анархіста «троцькізм» РПМЄ був нічим не кращим від «сталінізму» комуністів. А проте, тактика комуністичної партії спрямовувалася на об'єднання партій. Коли РПМЄ долучились до страхітливих травневих боїв у Барселоні, вони інстинктивно підтримали НКП, відтак пізніше, коли РПМЄ заборонили, лише анархісти наважилися стати на їхній захист.

Отож, розподіл сил був приблизно таким: з одного боку – НКП-ФАІ, РПМЄ та частина соціалістів, які виступають за робітничий контроль, а з іншого – праві соціалісти, ліберали й комуністи, які виступають за центральний уряд і сильну армію.

Легко зрозуміти, чому в той час мені були більше до вподоби погляди комуністів, а не РПМЄ. Комуністи проводили чітку практичну політику, очевидно кращу з погляду здорового глузду. Щоденна політика і пропаганда РПМЄ були геть нікчемними, інакше вони могли б залучити на свій бік набагато більше людей. А головне, як мені здавалося, комуністи воквали, а ми разом з анархістами тупцяли на місці. Таке враження складалося у багатьох людей. Комуністи отримали владу й значно збільшили кількість членів партії, оскільки середньому класові вони подобалися більше, ніж революціонери, а також почасти через те, що здавалися єдиними, хто міг перемогти у війні. Російська зброя й переможний бій за Мадрид за допомогою військ, що переважно були під командуванням комуністів, зробили їх справжніми героями Іспанії. Якось я почув, що кожен російський літак, який пролітав над нашими головами, слугував комуністичній пропаганді. Революційний пуризм РПМЄ хоч і був логічним, видавався мені марним. Зрештою, значення мало лише одне – перемога у війні.

А тим часом на шпальтах газет, у брошурах і книжках, на плакатах, словом – повсюди розгорталася диявольська міжпартійна ворожнеча. В той час найчастіше до моїх рук потрапляли газети РПМЄ «Ла Баталья» та «Аделанте». Мені здавалися самовдоволеними й набридливими їхні безконечні діймання «контрреволюційного» ОСПК. Трохи згодом, детальніше ознайомившись із пресою ОСПК та комуністів, я усвідомив, що газети РПМЄ, порівняно з їхніми опонентами, абсолютно безневинні. Окрім усього іншого, у РПМЄ були набагато обмеженіші можливості. На відміну від комуністів, РПМЄ не мали зв'язків з іноземною пресою за кордоном. У самій Іспанії ситуація була ще гіршою – цензура преси контролювалася комуністами, а це означало, що коли у газетах РПМЄ друкувалася якась критика на комуністів, то їх просто забороняли або штрафували. Слід визнати, що хоча РПМЄ і друкували безкінечні проповіді про революцію й від їхніх цитувань Леніна нудило, вони зазвичай не опускалися до того, щоб переходити на особистості. Втім, полеміка велася лише на газетних шпальтах. Створені для ширшого загалу кольорові плакати (якщо зважити на велику кількість неписьменного населення в Іспанії, плакати видаються дуже дієвими), не містили нападок на інші партії, а мали просто антифашистський чи абстрактно революційний зміст. Такими були й пісні бійців РПМЄ. Нападки комуністів кардинально

відрізнялись, але про них я розповім трохи згодом. Наразі я лише в загальних рисах опишу дії комуністів.

З першого погляду видавалося, що ворожнеча між РПМС та комуністами зводилася лише до питань тактики: РПМС виступали за негайне розгортання революції, комуністи були проти. Що ж, кожна з цих позицій мала право на існування. Комуністи стверджували, що пропаганда РПМС призводить до розколу та послаблення урядових сил, а отже, ставить під загрозу перемогу у війні. Знову ж таки, хоча я повного мірою і не погоджуюся з цим, але в цьому є раціональне зерно. І ось тут розкривається уся особливість тактики комуністів. Спочатку обережно, поволі, а далі все гучніше комуністи почали запевняти, що РПМС розколює уряд не просто так, а згідно із заздалегідь ухваленим планом. Зрештою РПМС проголосили нікчемною бандою переодягнених фашистів, оплачених Франко та Гітлером, які, до того ж, проводять свою псевдореволюційну політику на угоду фашистам. РПМС – організація «троцькістів», «п'ята колона Франко». За цією логікою виходило, що двадцять тисяч робітників, вісім чи десять тисяч солдатів, які замерзали в окопах на передовій, а з ними й сотні іноземців, які прибули до Іспанії для боротьби з фашизмом, часто жертвуючи своєю родиною та громадянством своєї країни, були просто зрадниками, що допомагали ворогові. Ця брехня поширювалася країною за допомогою плакатів та інших засобів пропаганди, знову й знову повторювалась у комуністичній та прокомуністичній пресі по всьому світу. Якби мені заманулося збирати цитати, то я міг би з них скласти не одну книжку.

І ось, комуністи казали, що ми троцькісти, фашисти, зрадники, вбивці, боягузи, шпигуни й таке інше. Мушу визнати – приємного в цьому було мало, особливо якщо подумати про тих, хто був відповідальним за ці брехні. Повірте, не надто приємно бачити, як з окопу на ношах виносять п'ятнадцятирічного іспанського хлопчика із застиглим обличчям, і думати про пещених писак з Лондона чи Парижа, які у своїх памфлетах зображають його перелицьованим фашистом. Найжахливішим у війні є те, що всі пропагандистські гасла, верески, брехня й ненависть ідуть від тих, хто навіть не воює. Війці ОСПК, з якими я познайомився на фронті, комуністи з Інтернаціональних бригад, яких я час від часу зустрічав, не називали мене троцькістом чи зрадником. Ні, це вони залишали журналюгам у тилу. Ті, хто писав памфлети й ганьбив нас у газетах, насправді сиділи собі вдома чи принаймні в редакціях своїх газет у Валенсії, за сотні кілометрів від куль і багна. Окрім брехні, що звучала у міжпартійних сварках, усю звичну для війни писанину про власний героїзм, ницість противника тощо базграли люди, які й не воювали зовсім і які, у більшості своїй, ладні були накивати п'ятами ще до початку бою. Сумно, але війна все ж навчила мене, що ліві газети брешуть не менше, ніж праві[28]. Я вважав, що з нашого боку – урядового – війна зовсім не скидалась на звичайну, імперіалістичну війну. Проте характер пропаганди не дозволяв так думати. Ледве встигли розпочатися бої, як праві й ліві газети одночасно видали на-гора однакову порцію помиїв та брехні. Ми всі пам'ятаємо малюнок у «Дейлі Мейл»: «ЧЕРВОНІ РОЗПИНАЮТЬ ЧЕРНИЦЬ». Тим часом у «Дейлі Воркер» були переконані, що іноземний легіон Франко «складався з убивць, торгівців жінками, наркоманів і наволочі з усієї Європи». Вже у жовтні 1937 року «Нью Стейтсмен» пригощав нас байками про фашистські барикади, збудовані з живих дітей (вочевидь, не найзручніший матеріал), а пан Артур Бриант навіть стверджував, що «відпиляти ноги крамарю-консерватору» в Іспанії – «звична справа». Люди, які таке писали, ніколи не воювали, можливо, вони навіть

вірили, що така писанина – все одно, що участь у війні. Всі війни однакові: солдати воюють, журналісти розпатякують, і жоден патріот навіть не наблизиться до окопу на передовій, окрім хіба що під час нетривалих пропагандистських турів. Інколи мені стає легше від думки, що літаки змінять умови війни. Можливо, коли розпочнеться наступна війна, ми побачимо безпрецедентне явище в історії – ура-патріота з кулею в грудях.

Для журналістів будь-яка війна – привід заробити. Ця не була винятком. Різниця полягала в тому, що, незважаючи на те, що журналісти найчастіше приберігають найбільш образливі вирази для ворога, комуністи та РПМС тепер більше паскудили одні одним, а не фашистам. Проте я не міг сприймати все це серйозно. Мене дратувала й викликала огиду міжпартійна гризня, але насправді це мало вигляд побутової сварки. Я не вірив, що ці сварки здатні щось змінити чи що в політиці цих партій були непримиренні розбіжності. Я усвідомив, що комуністи й ліберали налаштовані не дати революції розпочатися. Не зрозумів я лише того, що вони зможуть повернути її назад.

На це була своя причина. Увесь час я проводив на передовій, де соціальна і політична атмосфери не змінювались. Я покинув Барселону на початку січня, і до кінця квітня в мене не було відпустки. І весь цей час, насправді навіть довше, на ділянці Арагонського фронту, що її контролювали РПМС та анархісти, умови залишалися незмінними, принаймні на перший погляд. Революційна атмосфера була такою ж самою, як я її застав уперше. Генерали й рядові, селяни й ополченці досі були рівними, всі отримували однакову платню, носили однаковий одяг, їли однакову їжу й звертались один до одного «ти» або «товариш» і ніяк інакше. Не було керівників, не було підлеглих, жебраків, проститутток, юристів, священиків, не було улесливості або салютування. Я дихав повітрям рівності. А ще я був таким простаком, що вірив – таке повсюди в Іспанії. Я не розумів, що був випадково ізольований поміж найбільш революційно налаштованої частини робітничого класу.

Отож, коли мої політично обізнаніші товариші казали, що не можна сприймати війну лише з військового погляду і що вибір тут стояв між революцією та фашизмом, я, звичайно, сміявся з них. Загалом я поділяв погляди комуністів, які можна було сформулювати приблизно так: «Не варто розмовляти про революцію, поки ми не виграли війни». Натомість мені не подобалося гасло РПМС: «Ми мусимо йти вперед, інакше нас відкинуть назад». Згодом я на практиці зрозумів, що РПМС усе ж мав рацію, принаймні більше, ніж комуністи. В теорії позиція комуністів здавалася доладною. Проблема полягала в тому, що їхня поведінка не дозволяла повірити в те, що вони все робитимуть чесно. Вони часто повторювали гасло: «Спочатку війна, потім революція». Незважаючи на те, що звичайні вояки ОСПК свято вірили, що після війни революція розвиватиметься, насправді гасло було простим окомозамилуванням. Комуністи працювали зовсім не над тим, аби відтермінувати іспанську революцію до кращих часів. Справжнім їхнім прагненням було не дати їй взагалі відбутися. Час минав, ця тенденція ставала все очевиднішою, оскільки в робітничого класу продовжували відбирати владу і все більше революціонерів різних мастей кидали за ґрати. Усе робилося з міркувань військової необхідності, і можна сказати, що привід було вигадано дуже вдало. Комуністи просто намагалися відтіснити робітників з вигідних позицій, натомість поставивши їх у становище, коли, після завершення війни, робітники жодним чином не змогли б протистояти відновленню капіталізму. Зауважте, що наразі я виступаю не проти рядових комуністів, а надто тих тисяч комуністів, які героїчно загинули під

Мадридом. Проте не вони визначали політику партії. Ті ж, хто всім керував, робили всі ці речі цілком усвідомлено.

Війну варто було виграти, навіть якщо революцію вже програно. У кінці я навіть почав сумніватися, чи спрямована комуністична політика в довгостроковій перспективі на перемогу. Зовсім небагато людей розуміли, що на різних етапах війни слід було вдаватися до різної політики. Вочевидь, анархісти рятували ситуацію в перші два місяці, проте вони не могли організувати опір на наступному етапі; в свою чергу, комуністи, можливо, врятували ситуацію в період жовтня-грудня, проте перемогти у війні було геть іншою справою. В Англії комуністичну військову політику прийняли без жодних запитань, оскільки в пресу потрапляла лише дешиця критики, а ще тому, що загальна лінія – позбутись революційного хаосу, прискорити виробництво, мілітаризувати армію – виглядала реалістичною і слушною. Варто вказати на притаманну комуністичній лінії слабкість.

Для того, аби стримувати будь-яке революційне устремління й зробити цю війну якомога більше схожою на звичайну собі війну, важливо було нехтувати реальними стратегічними можливостями. Я вже описував наше озброєння на Арагонському фронті, точніше, повну відсутність озброєння як такого. Насправді, не було жодних сумнівів – нам навмисне не видавали вчасно зброю, з остраху, що більшість зброї потрапить до рук анархістів, які можуть потім використати її у своїх революційних цілях, отож, великий арагонський наступ, в результаті якого Франко мав відійти від Більбао, а можливо, й від Мадрида, так і не відбувся. Та й це ще не все. Набагато важливішим було те, що відколи війну звузили до поняття «війни за демократію», стало фактично неможливо привабити допомогу з боку робітничого класу з-за кордону. Поглянувши правді в обличчя, ми мусимо визнати, що світовий робітничий клас абсолютно байдуже поставився до іспанської війни. Десятки тисяч прибули до Іспанії воювати, але десятки мільйонів за їхніми спинами залишилися незворушними. Протягом першого року війни англійська громадськість сукупно збрала в різні фонди «допомоги Іспанії» близько чверті мільйона фунтів, і це, мабуть, менше, ніж витрачається на походи в кіно протягом тижня. Страйки та бойкоти – ось те, чим робітничий клас демократичних країн міг допомогти своїм іспанським товаришам. Проте нічого такого не сталося. Лідери лейбористів та комуністів по всьому світу заявили, що це немислимо. Вони, безперечно, не помилялися, оскільки самі ж і волали, що «червона» Іспанії! зовсім не «червона». Після 1914–1918 років фраза «війна за демократію» набула зловісного відтінку. Комуністи роками навчали активних робітників усіх країн, що «демократія» – це всього лише рафінована назва поняття «капіталізм». Спочатку казати «демократії! – це омана», а тоді кричати «вперед за демократію» – не найкраща тактика. Якби, маючи вагому підтримку радянської Росії за своєю спиною, комуністи звернулися до робітників усього світу в ім'я «революційної Іспанії», а не «демократичної Іспанії», важко повірити, що цей заклик залишився б без відповіді.

Найважливішим було те, що з подібною неревольюційною політикою фактично неможливо було вдарити у тил Франко. Влітку 1937 року Франко тримав під своїм контролем більшу кількість населення, ніж уряд, а якщо рахувати також колонії, то цифра вийде значно більшою, – майже з такою самою кількістю військ. Усім відомо, що маючи вороже населення в тилу, неможливо тримати армію на передовій без достатньої кількості військ для оборони ліній комунікацій, придушення саботажу тощо. Саме тому очевидно, чому в

тилу Франко не існувало справжнього народного опору. Немислимо, щоб люди на підконтрольній Франко території, принаймні міські робітники й найбільші селяни, йому симпатизували чи прагнули його перемоги, проте з кожним порухом праворуч міць уряду ставала все менш очевидною. Зрештою, все вирішила ситуація з Марокко. Чому не було повстання в Марокко? Франко намагається встановити в Марокко ганебну диктатуру, але марокканці усе ж надають перевагу йому, а не урядові Народного фронту! А правда полягала в тому, що в Марокко не було жодної спроби підняти повстання, адже це означало б надати війні революційного забарвлення. Першочерговим завданням було переконати населення у чесності уряду, а це можна було зробити лише проголосивши незалежність Марокко. Уявіть собі при цьому задоволення французів! Найкращу стратегічну можливість війни було змарновано намаганнями задобрити французький та британський капіталізм. Комуністична політика була спрямована на перетворення війни на звичайну, неревольюційну, в ході якої на шляху уряду були значні перепони. Війну такого типу можна виграти лише за допомогою техніки, тобто маючи необмежені поставки зброї, але головний постачальник зброї уряду – СРСР мав невигідне географічне розташування порівняно з Італією та Німеччиною. Можливо, гасло РПМС та анархістів: «Війна і революція неподільні» було не таким уже й недалекоглядним, яким здавалося на перший погляд.

Я навів свої причини вважати, що комуністична антиреволюційна політика була помилковою, але поки вона впливає на хід війни, я не хочу вірити, що мої судження правильні. Сподіваюсь, що вони помилкові, дуже на це сподіваюсь. Хотів би я побачити перемогу у цій війні – байдуже, як саме вона була б здобута. Звичайно, поки ми не відаємо, що станеться далі. Уряд може знову повернути ліворуч, Марокко може повстати, Англія може вирішити вивести з гри Італію, заплативши певну суму, війна може бути виграна суто військовими засобами – певності немає ні в чому. Викладені вище думки мають право на існування, і лише час покаже, чи мав я рацію.

У лютому 1937 року мені все бачилося в іншому світлі. Мене нудило від бездіяльності на Арагонському фронті, до того ж я усвідомлював, що так і не зміг долучитися до боротьби. Я часто згадував тоді побачений у Барселоні плакат, що, звинувачуючи, запитував у перехожих: «А що ти зробив задля демократії?» І розумів, що відповісти на це можу лише так: «Отримував харч». Коли я вступив в ополчення, то пообіцяв собі вбити хоча б одного фашиста. І якби кожен із нас убив хоча б одного, то їх давно б жодного не залишилося. Проте я досі нікого не вбив – просто не мав нагоди. Звісно, мені хотілося до Мадрида. Кожен, незалежно від політичних поглядів, прагнув потрапити у Мадрид. Ймовірно, це означало перейти в Інтернаціональну бригаду, оскільки РПМС мав зараз нечисленне військо в Мадриді, а анархісти тепер не такі чисельні, як раніше.

Звичайно, поки що слід було залишатися на передовій, проте я усім казав, що, коли ми підемо у відпустку, я, якщо зможу, перейду в Інтернаціональну бригаду, що, своєю чергою, означало перейти під юрисдикцію комуністів. Багато хто намагався мене від цього відрадити, проте жоден не робив реальних спроб мені завадити. Справедливості заради слід зазначити, що в РПМС не займалися переслідуванням відступників, можливо дарма, зважаючи на

обставини. Нікого не карали за відмінні від їхніх політичні погляди, хіба окрім фашистських. За час, що я провів у рядах РПМС, я часто і різко критикував їхню «лінію», але жодного разу не мав через це проблем. Ніхто не наполягав на тому, щоб бійці ставали дійсними членами політичної партії, проте, гадаю, більшість ополченців якраз були партійними. Сам я так ніколи в партію і не вступив, хоча мене радше засмутило, коли заборонили РПМС.

Розділ 6

А тим часом життя було одноманітним і вдень, і вночі. Варта, патрулі, копання окопів, багнюка, дощ, пронизливий вітер, а інколи й сніг. У квітні нарешті потеплішали ночі. Тут, на плато, березень скидався на англійський березень з чистим безхмарним небом і поривчастими вітрами. Уже на цілий фут піднявся озимий ячмінь, на вишнях з'явилися рожеві пуп'янки (лінія фронту тут пролягала поміж закинутих садів та городів), якщо постаратися, то у рівчаках можна було знайти фіалки і щось схоже на дикий гіацинт, наче поганенький пролісок. Одразу за нашими окопами струменів потічок – чудовий, зелений, з бульбашками, і це вперше за час перебування на фронті я побачив чисту прозору воду. Пам'ятаю як уперше за шість місяців скупався – зціпив зуби й поліз у струмок. Неважко здогадатися, що купався я недовго – вода була просто крижаною.

Усе й далі було спокійно, як завжди, нічого не відбувалося. Англіїці називали це не війною, а якоюсь безглуздою пантомімою. Ми майже ніколи не потрапляли під прямий обстріл фашистів. Єдину небезпеку становили сліпі кулі, які, після пересування лінії фронту, летіли зусібіч. У цей час всі поранення були від сліпих куль. Артур Клінтон отримав кулю, що з'явилась незрозуміло звідки і роздробила його ліве плече, паралізувавши руку, боюсь, назавжди. Інколи стріляла артилерія, проте дуже неефективно. Свист і вибухи снарядів ми сприймали як розвагу. Фашисти жодного разу не поцілили в наш бруствер. За декілька метрів позаду нас стояв маєток з великими господарськими будівлями, які ми використовували як склад, штаб-квартиру та кухню. Саме в них намагалися влучити фашистські гарматники, проте між нами було п'ять чи шість кілометрів, отож усе, що їм вдавалося – вибити шибку чи відколоти стіну. Небезпека могла загрожувати лише тоді, коли ви йшли дорогою й починався обстріл. От тоді снаряди рвалися з обох боків. Ми майже одразу опанували таємниче мистецтво вгадувати за звуком, наскільки близько впаде снаряд. У цей період часу фашисти стріляли снарядами жахливої якості. Хоча вони були калібру 150 мм, вирви від них утворювалися шести футів завширшки й чотирьох завглибшки, а принаймні один з чотирьох снарядів не вибухав. Переповідалися звичні романтичні фронтові казочки й легенди про саботаж на фашистських заводах, про снаряди, які так і не вибухнули і в яких замість заряду знаходили клаптик паперу з написом: «Червоний фронт». Не знаю, мені такого бачити не доводилося. Просто насправді снаряди були дуже старими. Хтось розкрутив гільзу і побачив на капсулі дату – 1917 рік. Озброєння фашистів було таким самим, як і у нас, тому часто нерозірвані снаряди ремонтувалися та відправлялися назад.

Кажуть, був один снаряд, що мав власне прізвисько, і який щодня літав туди-сюди, та так і не розірвався.

Уночі ми посилали невеликі патрулі на нейтральну територію поблизу фашистського табору. Завданням патрулів було лежати в рівчачах і слухати, чи не долинають з боку Уески звуки сурми чи деренчання автомобіля. Фашистські війська постійно переміщалися туди-сюди, отож звіти наших слухачів дозволяли хоча б приблизно визначати чисельність ворога. Нам також завжди наказувати дослухатися до церковних дзвонів, оскільки виявилось, що перед наступом фашисти завжди правили месу. Посеред полів і садів були покинуті глинобитні хатки, які можна було без проблем обшукати, запаливши сірник та прикривши вікна. Інколи ми натрапляли на справжні скарби, наприклад сокиру чи фашистську флягу (вони були кращими за наші, а тому їх завжди намагалися знайти). Вдень теж можна було здійснювати обхід, проте в цьому разі робити це доводилося лише навкарачки. Повзти безлюдним родючим полем, де все завмерло в момент збору врожаю, – дуже химерне відчуття. Минулорічний урожай так і залишився незібраним. По землі змією звивався непідрізаний виноград, кукурудзяні качани перетворились на камінь, буряки вирости й скидалися на здерев'янілу масу. Б'юся об заклад, що селяни проклинали обидві армії! Інколи хлопці групами ходили копати картоплю на нейтральну землю. Праворуч від нас, приблизно за півтора кілометри, де зближувалися окопи, був клаптик землі, де росла картопля, до якого часто навідувались і ми, і фашисти. Ми ходили вдень, вони – вночі. Так було вирішено нашими кулеметами. Якось уночі фашисти знахабніли, відтак прийшли всі гуртом і повністю спустошили поле. Віддалік ми знайшли ще одне картопляне поле, проте ця місцина була майже повністю відкрита, тож картоплю доводилося копати лежачи на животі, що страшенно втомлювало. Якщо ворожі кулеметники нас помічали, доводилось притискатися до землі, наче тому пацюку, що намагається пролізти в щілину під дверима. А довкола нас кулі розбивали грудки землі. Проте ризик був цілком виправданим – картоплі катастрофічно не вистачало. А тому, якщо випадало назбирати мішок картоплі, то її можна було виміняти на каву.

Нічого не відбувалось і навіть не передбачалось. «Коли ми підемо в наступ? Чому ми не йдемо в наступ?» – ось запитання, що вдень і вночі однаково часто повторювали іспанці й англійці. Якщо замислитись над значенням слова «воювати», дивуєшся, чому солдати прагнуть воювати, однак вони, поза сумнівом, цього хотіли. Під час окопної війни солдат чекає трьох речей: власне битви, сигарет, тижневої відпустки. Тепер ми дещо краще озброєні. Кожен боєць мав по сто п'ятдесят набоїв замість п'ятдесяти, нам видали багнети, каски та ручні гранати. Без упину ходили чутки про майбутні бої, проте, гадаю, їх навмисне поширювали, аби солдати не втрачали бойового духу. Не потрібно володіти спеціальними військовими знаннями, аби зрозуміти, що значних дій на цьому боці Уески не буде, принаймні найближчим часом. Дорога на Хаку, що пролягала зовсім з іншого боку, була стратегічним об'єктом. Згодом, коли анархісти намагалися її захопити, ми проводили «відволікаючі атаки», аби змусити фашистів відтягти війська.

Протягом цих шести місяців на нашій ділянці фронту був лише один наступ. Наш спеціальний загін напав на Манікоміо – покинуту божевільню, яку фашисти перетворили на свою фортецю. В РПМЄ служило декілька сотень німецьких біженців. Їх зорганізували у спеціальний батальйон – «Batalion de Choque» («Ударний батальйон»). Варто зазначити, що з військового погляду вони значно відрізнялися від решти ополченців, вони були найбільше

схожі на солдатів з усіх, кого я бачив в Іспанії, окрім хіба бійців загону швидкого реагування та Інтернаціональних бригад. Наступ було зірвано, як і завжди. А які взагалі атаки урядових військ не було провалено, цікаво мені знати? Спеціальний загін узяв штурмом Манікоміо, проте у військ, не згадаю вже якої частини, які мали підтримати їх захопленням сусіднього пагорба, було бездарне командування. Капітан, що їх вів, належав до офіцерів регулярної армії, відданість яких ставилася під великий сумнів і яких, проте, уряд усе одно наймав. Просто злякавшись чи вирішивши зрадити своїх, він кинув у фашистів гранату, коли вони були на відстані двохсот метрів, таким чином їх попередивши. Не без утіхи я дізнався, що бійці його одразу пристрелили. Оскільки наступ перестав бути несподіваним, противник змусив ополченців покинути свої позиції, зазнавши значних втрат. Всю ніч санітарні машини тяглися вервечкою по жадливій дорозі до Съетамо, трясучи і добиваючи й без цього ледь живих важкопоранених бійців.

До цього часу в нас усіх вже були воші. Хоча надворі було ще доволі холодно, вошам це не заважало. У мене був великий досвід спілкування з різними паразитами, проте нікому не переплюнути вошей. Інші комахи, наприклад комарі, надокучають значно більше, але ж вони не живуть на вашому тілі. Воші дещо скидаються на крихітних омарів і живуть в основному в штанях. Єдиний відомий нам спосіб назавжди їх позбутися – спалити одяг. Воші відкладають блискучі білі яйця просто у рубці штанів, наче рисові зернинки, з яких згодом, з величезною швидкістю з'являються нові покоління вошиних родин. Мені видається, що пацифістам варто ілюструвати свої памфлети збільшеними зображеннями вошей. Було б дуже наочно. Ось вам і героїзм війни! На війні всі солдати вошиві, принаймні, коли тепло. Солдати, які вохвали під Верденом, Ватерлоо, Флодденом, на пагорбі Сенлак чи під Фермопілами, – усі потерпали від вошей, що повзали у них в паху. Ми обмежували їхнє розмноження, випалюючи яйця й купаючись так часто, як тільки могли. Окрім вошей, навряд чи щось могло змусити мене зайти в ту крижану воду.

У нас закінчувалося все: чоботи, одяг, тютюн, мило, свічки, сірники, оливкова олія. Форма розлазилась на дрантя, багато хто не мав навіть черевиків – носили сандалії на мотузяній підшві. Повсюди валялося зношене взуття. Пам'ятаю, одного разу ми протягом двох днів підтримували вогонь, спалюючи в багатті чоботи, які непогано горіли. В цей час моя дружина була вже у Барселоні, тож коли випадала нагода, купувала й надсилала мені чай, шоколад і навіть сигари. Проте й у Барселоні все закінчувалося, особливо тютюн. Чай для нас був даром богів, незважаючи на те, що молока не траплялося, подеколи й цукру також. Хлопцям з Англії постійно надсилали посилки – проте вони їх не отримували. Їжа, одяг, сигарети – усе це не пропускалося поштою або конфіскувалося вже у Франції. Цікаво, що єдиною установою, через яку моїй дружині все ж вдалося надіслати чай, а одного разу і коробку печива, були склади армії та флоту. Відолашні! Вони вчинили дуже шляхетно, проте тішилися б значно більше, якби всі ці скарби дісталися військам Франко. Найгіршим з усього був дефіцит тютюну. На самому початку кожному видавали пачку сигарет на день, згодом вісім штук на день, а потім і взагалі п'ять. І ось настали десять страшних днів, коли взагалі не було сигарет. Саме тоді вперше в Іспанії мені довелося побачити те, що в Англії бачиш щодня, – людей, які збирали недопалки.

Наприкінці березня у мене на руці з'явився гнійник, який необхідно було розрізати, а руку перев'язати. Звичайно, мені потрібен був лікар, проте з

такою дрібницею не було сенсу відсилати мене до Сьетамо, отож я залишився у так званій лікарні у Монфлориті, більше схожій на евакуаційний пункт. Тримали мене там десять днів, частину часу я пролежав у ліжку. Практиканти (чергові лікарі) вкрали у мене всі без винятку цінні речі, серед іншого фотоапарат і світлини. На фронті всі крадуть, і причиною тому злидні, але повірте – медики найгірші з усіх. Пізніше, коли я опинився в госпіталі у Барселоні, американець, який прибув в Інтернаціональну бригаду на кораблі, торпедованому італійською субмариною, розповідав, як його пораненого несли берегом, і поки ставили ноші в машину, санітари вкрали у нього наручний годинник.

Поки моя рука була перев'язана, я декілька днів блаженно тинявся околицями Монфлорита. Це була купка глинобитних і кам'яних будинків з вузькими звивистими вуличками, які продовжували розбивати вантажівки, аж поки дороги не стали схожими на місячні кратери. Церква мала значні пошкодження, і зараз її використовували як військовий склад. На всю околицю було усього два маєтки – Торре Лоренцо і Торре Фаб'єн, а ще дві дуже великі будівлі, що, очевидно, належали землевласникам, які колись панували у цій сільській місцевості. Їхні велич і багатство вражали на тлі убогих хатинок селян. Просто за річкою, ближче до передової, стояв величезний млин, а поруч з ним маєток. Болісно було бачити масивний дорогий механізм, що стоїть без діла та іржавіє, а дошки розбирають на розпал. Згодом, для доставки військам дерева, сюди стали відряджати вантажівки з чоловіками, які систематично обдирали дошки з будівлі. Щоб справа йшла швидше й легше, підлогу підривали ручними гранатами. Ла Гранха, наш склад і кухня, колись, ймовірно, був жіночим монастирем. Тут був просторий внутрішній двір розміром з акр чи навіть більше з господарськими прибудовами, і стайні на тридцять чи сорок коней. Маєтки цієї частини Іспанії не мають жодної естетичної чи архітектурної цінності, проте господарські будівлі вибілені, з круглими арками й чудовими балками, виглядають доволі шляхетно. Тут століттями не мінявся стиль архітектури. Інколи я відчував неусвідомлений жаль до фашистів – колишніх власників цих будинків, які бачили, що ополченці коять з їхнім майном. В Ла Гранха кожна кімната, яку ми не використовували, автоматично перетворювалась на вбиральню – страхотливу суміш розтрошених меблів та екскрементів. У невеличкій церкві неподалік зі стелею в дірках від снарядів уся підлога була вкрита фекаліями. У великому внутрішньому дворі, де кухарі роздавали нам їжу, серед багнюки валялись купи іржавих консервних бляшанок, екскрементів мулів та зіпсованої їжі. З цього приводу згадується стара армійська пісенька:

Щури, щури,

Наче коти

Живуть у квартирмейстера!

У Ла Гранха щури й справді були розміром як коти. Ці величезні вгодовані тварюки снували звалищем сміття настільки нахабно, що навіть не тікали, хіба у них стріляли.

Нарешті настала весна. Блакитне небо стало ласкавим, повітря теплим і приємним. У рівчаках гучно любилися жаби. Поблизу озерця, куди на водопій водили мулів із села, я побачив зграбних малесеньких жабок, такого яскравого зеленого кольору, що на їхньому тлі молода трава виглядала бляклою. Сільська дітвора вийшла на полювання з відрами – шукали равликів, яких потім смажили на шматку жерсті. Щойно налагодилася погода, селяни взялися до польових робіт. Це типowo для іспанської аграрної революції, тож мені так і не вдалося дізнатись, чи колективізували землю, чи селяни просто поділили її між собою. Теоретично скоріше за все її колективізували, оскільки це територія анархістів та РПМЄ. Що ж, принаймні не було землевласників, землю вправно обробляли, і люди мали задоволений вигляд. Мене настільки дивувало приязне ставлення до нас селян, що я досі до цього не звик. Старшим людям війна видавалася абсолютно безглуздою, очевидно, що вона зумовлювала дефіцит усіх можливих продуктів і благ, даючи лише понуре сутужне існування, і навіть у кращі часи селяни ненавидять, коли у них розквартирують солдат. Незважаючи на всі ці незручності, вони приязно ставилися до нас, адже попри всю свою нестерпність, ми стояли між ними й їхніми колишніми землевласниками. Химерна штука – громадянська війна. Уеска була на відстані менше п'яти миль, ці селяни торгували в місті на базарі, там проживали їхні родичі й саме туди щотижня впродовж усього життя вони їздили продавати птицю та овочі. А останні вісім місяців між ними й містом лежав нездоланий бар'єр з колючого дроту й кулеметного вогню. Однак час від часу вони забували навіть про це. Якось я розмовляв з однією старенькою, що несла крихітну залізну лампу, в якій іспанці палили оливкову олію. «Де можна купити таку лампу?» – запитав я. «В Хуесці», – не задумуючись відповіла жінка. Ми обоє засміялися. Сільські дівчата – чарівні створіння з чорним наче ніч волоссям і граційною ходюю, прямим і відвертим поведженням, що також було результатом революції.

Чоловіки у пошарпаних блакитних сорочках, чорних вельветових штанах і широких солом'яних брилях йшли за плугом. Ці жахливі плуги лише перемішували ґрунт і не робили нічого схожого на борозну. Всі сільськогосподарські знаряддя дуже застаріли, а все через високу ціну металу. Зламаний леміш до плуга, наприклад, латали, а потім знову й знову латали, допоки він сам не ставав суцільною латкою. Граблі й вила були здебільшого з дерева. Про існування лопат ці люди, які лише зрідка носили взуття, здавалося, не знали. Землю вони розпушували незграбними копаницями, на кшталт тих, що використовували в Індії. А їхню борону виготовили, либонь, ще у кам'яній добі. Вона була зроблена зі збитих до купи дощок. В дошках робили сотні дірочок, а в кожен дірочку вставляли кремій, обтесаний таким самим способом, як і десять тисяч років тому. Пам'ятаю свій жах, коли мені вперше трапилась на очі така борона в хижці на нейтральній території. Минуло багато часу, перш ніж я зметикував, що переді мною – борона. Навіть подумати лячно, скільки ж праці вкладено в оцю штуkenцію! І яка ж страшна бідність змушує людей замість сталі використовувати кремій. Відтоді я став прихильніше ставитися до індустріалізації. В селі були також два сучасні трактори, які, звісно ж, захопили в маєтку якогось великого землевласника.

Раз чи двічі я блукав невеличким огороженим цвинтарем, що був за два чи три кілометри від села. Зазвичай вбитих на фронті везли до Съетамо, а тут поховані лише селяни. Цей цвинтар дивовижно відрізнявся від англійського.

Тут ніхто не шанував мертвих! Усе поросло кущами й травою, повсюди валялися людські кістки. Проте найбільше мене подивувала повна відсутність релігійних написів на могильних плитах, хоча дати на них стояли дореволюційні. Здається, я лише одного разу побачив напис: «Помоліться за душу такого-то», що доволі звично для католицьких поховань. Багато написів були цілком світськими панегіриками про чесноти померлих. Лише на одній з чотирьох чи п'яти могил був невеликий хрест, чи щось, що натякало на Небеса, проте як правило все це було спаплюжене кайлом якогось пильного атеїста.

Мене особливо вразило, що люди в цій частині Іспанії були абсолютно позбавлені релігійних почуттів, принаймні в традиційному сенсі цього слова. Дивовижно, але за весь проведений в Іспанії час я не бачив як хтось хреститься, адже незалежно від революції цей жест міг уже стати інстинктивним. Очевидно, іспанська церква повернеться (як сказано у приказці, ніч та езуїти завжди повертаються), проте зараз, у розпал революції, вона геть занепала – до такої міри, що за схожих обставин неможлива навіть для стагнувчої англіканської церкви. Іспанці, принаймні в Каталонії та Арагоні, сприймали церкву лише як чистої води обладку. Не виключено також, що християнські вірування дещо витіснив анархізм, чий вплив тут дуже поширений і який безперечно має релігійний відтінок.

Я саме повернувся зі шпиталю, й того ж дня ми пересунули свої позиції туди, де вони мали б давно бути – на тисячу метрів уперед вздовж невеликого потічка, що біг за кількасот ярдів від фашистів. Цю операцію варто було провести ще багато місяців тому. А зробили це лише тепер тому, що анархісти пішли у наступ на дорозі до Хаки і для їхнього просування вперед ми мусли відтягнути на себе ворожі війська.

Ми не спали вже шістдесят чи сімдесят годин, а тому мої спогади нечіткі, наче набір окремих кадрів. Підслуховування на нейтральній території, за сто метрів від Каса Франческа, укріпленого маєтку, що був частиною фашистської лінії фронту. Сім годин поспіль лежиш у жакливому болоті, у воді, що смердить очеретом і все глибше й глибше засмоктує тіло. Сморід очерету, пронизливий холод, великі зірки на чорному небі, гучне квакання жаб. Незважаючи на квітень, це була найхолодніша ніч, яку я пам'ятаю в Іспанії. За сотню метрів позаду нас рилися окопи, але стояла мертва тиша, чути було лише жаб'ячий хор. Тільки один раз за ніч я почув знайомий звук – так лопатою приплескують мішок з піском. Дивно, проте час від часу іспанці демонструють мистецтво організації. Усю роботу було ретельно сплановано. За сім годин шістсот солдат вирили тисячу двісті метрів окопів і навіть побудували бруствер на відстані 150-300 ярдів від лінії фашистів. Зроблено все було настільки тихо, що фашисти про це ні сном ні духом, і протягом ночі трапився лише один нещасний випадок. Звичайно, наступного дня втрат стало більше. Кожен солдат мав своє завдання, з'явилися навіть чергові по кухні, які після закінчення роботи принесли вино з розведеним у ньому бренді.

Розвиднілось, і фашисти раптом помітили, що ми поруч. Квадратна біла будівля Каса Франческа, хоч і стояла на відстані двох сотень метрів, здавалося, височіла просто над нами, а кулемети, що стирчали з вікон, завалених мішками з піском, були націлені точно на наші окопи. Ми глипали на Каса Франческа і не могли втямити, чому фашисти нас не помічають. Цієї миті в нас полетіли кулі, й усі впали на коліна, заходившись поспіхом

поглиблювати окопи й робити бічні заглибини. Моя рука була все ще перев'язана, отож я не міг копати, а тому більшу частину дня провів читаючи детектив «Позичальник». Про що була книжка не пригадую, зате добре пам'ятаю свої відчуття під час читання: мокра глина на дні окопу, я повсякчас прибираю ноги, через які перечіпляються люди, які пробігають повз, посвист куль над моєю головою. Томасові Паркеру не очікувано кулею навиліт прострелило стегно. Втрати були по всій лінії фронту, проте вони мізерні порівняно з тими, якими могли бути, якби фашисти помітили нас під час пересування вночі. Згодом дезертир повідомив, що за недогляд розстріляли п'ятьох фашистів. Навіть тепер, якби вони притягли кілька мінометів, то б могли нас усіх перебити. Було дуже незручно нести поранених по вузькій, переповненій людьми траншеї. Я бачив одного бідолаху, який вивалювався з нош і задихався в агонії від болю. Поранених доводилося довго нести, інколи більше кілометра, оскільки санітарні машини ніколи не під'їжджали близько до лінії фронту. Якщо вони наближалися до передової, то фашисти звично гатили по них – з тих міркувань, що в сучасній війні ніхто не буде вагатися, щоб на санітарній машині підвезти на передову боеприпаси.

Наступної ночі в Торре Фаб'ен ми чекали команди йти в наступ, однак цей наступ скасували, передавши останньої миті наказ по рації. В сараї, де ми сиділи в очікуванні, підлога була встелена тонким шаром полови поверх куп людських і коров'ячих кісток, і до того ж сарай кишів щурами. Ці брудні тварюки повсюди вистрибували з-під землі. Найбільше на світі я ненавиджу щурів, які в темряві бігають навколо мене. Однак я все ж спромігся копнути одного й відкинути його далеко вбік.

І ось ми сидимо на відстані усього якихось п'ятдесят-шістдесят метрів від бруствера фашистів, чекаючи наказу йти в наступ. Вєрвечка чоловіків поховалися у зрошувальній канаві, з-за краю виглядають лише їхні багнети, у цілковитій темряві блищать очі. Копп і Бенджамін присіли просто за нами, поруч з ними зв'язківець з радіопередавачем на плечах. На заході видно рожеві спалахи від вибухів, а за декілька секунд чути й сам вибух. Раптом ми чуємо потріскування рації, й нам прошепотіли наказ відступати, доки ще є можливість. Ми спробували, але було вже запізно. Дванадцятьох нещасних хлопчаків з КМІ (Молодіжна ліга РПМС, що відповідала такій самій лізі ОСМ у ОСПК), які залягли на відстані всього сорока метрів від фашистського бруствера, просто на місці застав світанок, і вони не змогли відступити. Їм довелося там пролежати увесь день. З прикриття – лише куці жмутки трави, а фашисти знай собі їх обстрілюють, щойно ті поворухнуться. До настання сутінок семеро були мертві, решта п'ятеро змогли у темряві відповзти назад.

А далі, багато днів поспіль, ми чули звуки бою, що на тому боці Уески вели анархісти. Звуки завжди були однакові. Зненацька, із самого раннього ранку, все починалось з вибуху двох десятків снарядів, що розривались одночасно – навіть на відстані то був диявольський гуркіт, – а тоді безперервне бахкання численних гвинтівок і кулеметів, важкий звук, який дивовижним чином нагадував барабанний бій. Поступово стрільба поширилася на всю лінію фронту, що оточувала Уеску, і ми в сум'ятті сонно притулялися до бруствера, поки над нами різко свистіли кулі.

Удень постріли гуркотіли уривчасто. Обстріляли й частково зруйнували Торре Фаб'ен, де була наша кухня. Цікаво, коли спостерігаєш за артилерійським

вогнем з безпечної відстані, хочеться, щоб ціль було вражено, навіть якщо ця ціль – твої товариші та обід. Того ранку фашисти стріляли влучно, мабуть навідниками були німці. Вони майстерно взяли у вилку Торре Фаб'єн. Один снаряд перелетів, один не долетів, а тоді почулися свист і гуркіт. Підірвані балки злетіли у повітря, наче колода карт. Наступний снаряд акуратно відітнув шмат будівлі, наче велетень ножем. Проте варто віддати належне нашим кухарям – обід вони приготували вчасно.

Минали дні, ми не бачили гармат, але добре їх чули і навчилися розпізнавати на слух. Були дві батареї російських 75-міліметрових гармат, які стріляли зовсім близько і будили в моїй уяві образ товстого гольфіста, який бив по м'ячу. Це були перші російські гармати, що мені доводилось бачити, точніше, чути. Траєкторія польоту снаряда була низькою, проте швидкість такою високою, що майже одночасно ми чули постріл, свист і вибух. За Монфлоритом стояли дві важкі гармати, що стріляли декілька разів на день. Їхнє приглушене ревіння скидалося на голос закутого в кайдани далекого страшного монстра. На горі Арагон, у середньовічній фортеці, яку минулого року взяли штурмом урядові війська (як потім казали, вперше за всю її історію) і яка охороняла один з підступів до Уески, встановили важку гармату, виготовлену ще десь у дев'ятнадцятому столітті. Її масивні снаряди летіли настільки повільно, що, здавалося, можна було бігти поруч з ними. Звук пострілу у мене асоціювався зі свистом людини, яка іде на велосипеді. Попри невеликі розміри, міномети звучали найзловісніше. Їхні снаряди були схожими на крилаті торпеди, формою нагадували дротики для гри в дартс, а розміром вони були з літрову пляшку. Ці снаряди летіли з диявольським металевим тріском, наче величезною кулею крихкої сталі гамселили по ковадлу. Інколи над нами пролітали наші літаки і скидали авіабомби, чие ревіння котилося відлунням і від якого земля дрижала навіть на відстані трьох кілометрів. Розриви снарядів фашистської зенітної артилерії, всіювали небо крихітними хмаринками, наче на кепській акварелі, а проте я ніколи не бачив, щоб вони хоч на тисячу метрів наближались до літака. Коли літак іде в піке й при цьому стріляє з кулемета, знизу здається, ніби над головою б'є крильми птах.

На нашій ділянці фронту знову не відбувалося нічого особливого. За двісті метрів праворуч, де над нашими позиціями здійсмалися позиції фашистів, їхні снайпери підстрелили декількох наших товаришів. За двісті метрів ліворуч, на мосту через потічок, зав'язався своєрідний двобій між фашистськими мінометниками й солдатами, які будували бетонну барикаду на мосту. Маленькі лиховісні міни посвистували над головами – жух-бах! Жух-бах – і звук їхнього вибуху на асфальті був удвічі гучнішим. Усього за сто метрів можна було стояти в цілковитій безпеці й спостерігати за стовпами землі й чорного диму, що здійсмались догори, наче чарівні дерева. Нещасні, що будували на мосту барикаду, більшість дня проводили, ховаючись у заглибинах, виритих у стінках окопів. Поранених було менше, ніж очікувалось, а барикада неухильно виростала і перетворювалася на стіну двох футів завтовшки; в ній були амбразури для двох кулеметів і невеликої польової гармати. Бетон укріплювали каркасами старих ліжок, які, очевидно, були єдиним залізом, яке можна було знайти.

Якось по обіді Бенджамін заявив, що йому потрібні п'ятнадцять добровольців. Вже сьогодні мали провести скасовану минулого разу атаку на фашистський редут. Я змастив свої десять мексиканських набоїв, замазав грязюкою багнет (блиск таких речей може видати наше розташування), спакував шмат хліба й ковбасу, а також сигару, яку дружина надіслала з Барселони і яку я вже давненько приберігав. Кожному з нас видали по три гранати. Іспанський уряд нарешті налагодив виробництво пристойних гранат. Виготовлені на основі гранати Міллса, вони мали два запобіжники замість одного. Після висмикування запобіжників до вибуху залишалось сім секунд. Основним недоліком гранати було те, що один запобіжник висмикувався туго, інший, навпаки легко. А отже, ви мали вибір: залишити обидва запобіжники і не мати можливості скористатись гранатою в потрібний момент, або заздалегідь висмикнути тугий і постійно остерігатись, щоб граната не вибухнула просто в кишені. Навіть незважаючи на усі ці недоліки, вона все одно була досить зручною.

Незадовго до півночі Бенджамін повів нас, п'ятнадцятьох добровольців, до Торре Фаб'ен. Із самого вечора лило як з відра. Зрошувальні канали стояли заповнені водою, і якщо хтось туди потрапляв, то опинявся по пояс у воді. У цілковитій темряві, під рясним дощем, у внутрішньому дворі стояла велика група чоловіків. Копп звернувся до нас спочатку іспанською, потім англійською, пояснивши, в чому полягав план наступу. Фашистські укріплення тут утворювали літеру L, і нам належало атакувати позиції, що були трохи вище, на згині лінії. Близько тридцяти чоловік, половина іспанців і половина англійців, під командуванням Хорхе Рока, командира нашого батальйону (батальйон ополчення налічував майже чотири сотні бійців), та Бенджаміна повинні були підкрастися й обрізати дріт навколо позиції фашистів. Хорхе подасть нам сигнал – кине першу гранату, а потім, поки вони не оговталися, ми закидаємо їх гранатами й витіснимо з окопів. Одночасно з нами діятимуть сімдесят бійців спецзагону, які нападуть на наступну «позицію» фашистів, що була за двісті метрів праворуч від попередньої, сполучалась з нею комунікаційною траншеєю. Щоб ми не перестріляли одне одного в темряві, домовлено було одягти білі нарукавні пов'язки. Якраз цієї миті прибув посланець і сповістив нас, що білих пов'язок немає. Раптом у темряві пролунав чийсь сумний голос: «Тоді нехай фашисти надінуть пов'язки замість нас».

У нас була ще година чи дві. Сінник над стійлом для мулів був настільки пошкоджений вибухами, що там було небезпечно пересуватися в темряві. Половина підлоги була вирвана снарядом і зяяла 20-футовим проваллям. Хтось знайшов лом і вирвав з підлоги пошкоджені вибухом дошки. За декілька хвилин ми розпалили багаття й сушили на вогні мокрий одяг. Хтось дістав карти. Поширилася чутка – одна з тих чуток, які під час війни беруться невідомо звідки, – що незабаром подаватимуть каву з бренді. Ми скотилися вниз небезпечними сходами й блукали темним подвір'ям, розпитуючи, де дають каву. На жаль, ніякої кави не було! Натомість нас усіх зібрали разом, вишикували в шеренгу, а тоді Хорхе й Бенджамін швидко закрокували в ніч. Ми рушили вслід за ними.

Досі йшов дощ і було темно, хоч в око стрель. Добре, що вітер ушух. Скрізь суцільна багнюка. Стежки, які йшли буряковим полем, перетворилися на суцільну слизьку грязюку. Довкола утворилися озера. Задовго до того, як ми дісталися місця, кожен декілька разів упав, гвинтівки вкрилися шаром багна. Обіч бруствера в очікуванні стояла групка чоловіків – наш резерв і лікар поряд з ношами. Ми по черзі пролізли через пролом у бруствері й шубовснули в іще один зрошувальний канал. Почувся плюскіт – і ми знову по пояс у воді, липка огидна багнюка просочувалась у чоботи. Хорхе чекав на траві, поки ми всі виберемось. А тоді, пригнувшись до землі, він почав потроху прокрадатися вперед. До фашистського бруствера було близько ста п'ятдесяти метрів. Єдиною можливістю дістатися туди було рухатися нечутно. Хорхе, Бенджамін і я йшли попереду. Зігнувшись у три погібелі, проте підвівши голови, ми обережно просувалися вперед – що далі, то все повільніше. Дощ струменів по наших обличчях. Я обернувся назад і побачив бійців, які йшли одразу за мною. Вони скидалися на горбаті тіні, що, наче велетенські чорні гриби, поволі сунули вперед. Проте щоразу, коли я підводив голову, Бенджамін, який йшов за мною, люто шепотів мені у вухо: «Опустити голову! Опустити голову!» Варто було йому сказати, щоб так не переймався – вночі на відстані двадцяти кроків неможливо побачити людину, сам не раз переконувався в цьому. Значно важливіше було рухатися тихо. Якби вони нас почули – нам був би кінець. Фашисти неодмінно обстріляли б нас. Тоді б ми мусили або тікати, або полягти під градом куль.

Майже неможливо безшумно рухатися розкислим ґрунтом. Хоч як старайся, але ноги в'язнуть у багні, і кожен крок супроводжується хлюпанням. Як на зло, вітер стих, і, незважаючи навіть на дощ, ніч була напрочуд тихою. Кожен звук озивався відлунням. Зачепивши ногою бляшанку я злякався, що мене почули фашисти в радіусі декількох кілометрів. Але ні, ніхто нічого не чув. Ми прокрадалися далі, рухаючись усе повільніше. Словами не передати, як мені хотілося нарешті туди дійти! Хоч би дістатися місця, звідки, перш ніж нас почують, можна жбурнути гранату! В такі миті страх зникає, залишається лише величезне прагнення дістатися визначеного місця. Я відчував щось подібне, коли полював на дичину: те саме шалене бажання підкрастися ближче, та сама болюча певність, що зробити це неможливо. Ця відстань здавалася безконечною! Я добре знав цю місцину, ми мали пройти метрів п'ятдесят, проте складалося враження, що ми вже здолали більше кілометра. Коли крадешся на такій швидкості, наче мураха, усвідомлюєш величезне різноманіття землі: ось жмутик м'якої трави, бридка грудка липкої грязюки, високий шурхітливий очерет, якого слід остерігатися, купа каміння, біля якої втрачаєш надію проповзти безшумно.

Ми так довго прокрадалися, що я вже почав сумніватися, а чи правильно ми йдемо. Аж ось у темряві з'явилися тонкі паралельні лінії чогось іще темнішого – зовнішній дріт (фашисти мали дві лінії дроту). Хорхе присів і намацав щось у кишені. Кусачки були лише одні. Хрусь, хрусь. Ми обережно відсунули дріт убік. Тепер чекали усіх, хто ще не дійшов. Здавалося, вони навмисне здіймали такий галас. До фашистського бруствера залишилось якихось п'ятдесят метрів. Пригнувшись, просуваємось уперед. Обережно, наче кіт до мишачої нірки, крадешся, повільно переставляючи ногу за ногою, дослухаєшся. Одного разу я підвів голову. Бенджамін мовчки, порухом руки різко пригнув мою голову донизу. Я знав, що внутрішній дріт був на відстані всього двадцяти метрів від бруствера. Мені важко було збагнути, як тридцять чоловік могли непомітно до нього дістатися. Щоб нас видати було достатньо одного дихання. Втім, якось ми туди все ж дійшли. Тепер

було видно фашистський бруствер – похмурий чорний насип просто над нами. Хорге знову став навколішки й понишпорив у кишенях. Клац, клац. Дріт ніяк не розрізати без звуку.

Отож, ми подолали і внутрішню огорожу. Далі повземо навкарачки, мабуть, трохи швидше, ніж раніше. Якщо у нас буде час розгорнутися в бойовий порядок, то все буде гаразд. Хорге і Бенджамін поповзли праворуч. Решта солдатів, які поки були розпорошені, мали вервечкою проповзти крізь вузьку дірку у дроті. І саме цієї миті ми побачили спалах на фашистському бруствері і почули звук пострілу. Цього й слід було чекати – зрештою, вартовий нас помітив. Хорге встав на одне коліно й кинув гранату. Бабах! Граната розірвалася десь на бруствері. І одразу, навіть швидше, ніж ми могли подумати, з-за бруствера супротивника залунали постріли десяти або двадцяти гвинтівок. Отже, на нас чекали. На мить у світлі спалахів можна було побачити кожен мішок з піском. Бійці, які були ще далеко від нас, кидали гранати, проте більшість із них не долітала до бруствера. Здавалося, кожна бійниця вивергала потужний вогонь. Ненавиджу, коли стріляють у темряві, тоді здається, що кожна гвинтівка націлена саме на тебе. Але гранати – це ще гірше. Повірте, вам не зрозуміти цього жаху, якщо ви не бачили, як просто біля вас у темряві розривається граната. Вдень лише чути вибух, але вночі він супроводжується червоним сліпучим сяйвом. Після першого вибуху я впав на землю. Й поки лежав на боці у слизькій багнюці, відчайдушно намагався висмикнути запобіжник гранати. Та бісова штука все ніяк не витягалась. Тоді я нарешті зрозумів, що тягну не в той бік. Я все ж висмикнув запобіжник, підвівся на коліна, жбурнув гранату і знову впав. Не долетівши до бруствера, граната розірвалася десь праворуч. Через страх я не зміг як слід прицілитись. Цієї миті переді мною розірвалася граната, та ще й так близько, що я відчув жар вибуху. Я розпластався і так сильно втиснув обличчя у багно, що аж шия заболіла, і тоді вирішив, що мене поранили. Крізь гуркіт я почув, як хтось сказав англійською: «Мене поранили». Граната справді зачепила кількох бійців, але зі мною все було гаразд. Я знову звівся на коліна й кинув другу гранату. Не зауважив, куди вона влучила.

Фашисти гатили, наші відстрілювались, і я виразно усвідомив, що перебуваю між цього шаленого вогню. Я відчув постріл й зрозумів, що хтось стріляє просто за мною. Я трохи підвівся і закричав на нього:

– Йолопе, не стріляй у мене!

Раптом я побачив, що Бенджамін махає мені рукою. Я побіг до нього. Мені довелося бігти повз низку бійниць, з яких розліталися кулі, і я, бозна-чому, прикрив щоку лівою рукою. Авжеж, дурнуватий жест – можна подумати, що рука здатна захистити мене від кулі, але я достобіса боявся поранення в обличчя. Бенджамін стояв на одному коліні, на обличчі – вираз диявольської радості. Він вправно стріляв з пістолета у спалахи від пострілів гвинтівок. Хорге поранили ще під час першого залпу, і його ніде не було видно. Я підповз до Бенджаміна, висмикнув запобіжник зі своєї третьої гранати й пожбурих її. Отак! Цього разу сумнівів немає – граната зірвалася на самому бруствері, просто біля кулеметного гнізда.

Фашистський вогонь одразу послабився. Бенджамін скочив на ноги й закричав: «В атаку! Вперед!» Ми кинулися на крутий схил, на вершині якого був бруствер. Кажу «кинулися», проте насправді ми незграбно поплентались.

Доволі складно швидко рухатись, якщо ти мокрий і брудний з голови до п'ят, та ще й тягнеш на собі важку гвинтівку, багнет і сто п'ятдесят набоїв. Я вже звикся з думкою, що там, на горі, на мене очікує фашист. Якщо він вистрелить з такої відстані, то, звичайно, поцілить. Проте, правду кажучи, я чомусь очікував не пострілу, а удару багнетом. Здавалось, я наперед відчував, як зіткнуться в бою наші багнети. Цікаво, в кого рука сильніша? Однак виявилось, що ніякий фашист на мене не чекав. З якимось відчуттям полегшення я побачив, що бруствер був невисоким, а мішки з піском утворювали хорошу опору для ноги, хоча зазвичай ними важко дертися нагору. Всередині все було розстрошене на друзки, усюди валялися балки. Наші гранати зруйнували всі споруди й укриття. Людей ніде не було. Я подумав, вони ховаються десь під землею, а тому гукнув англійською (про іспанську мені наразі не йшлося): «Вилазьте! Здавайтеся!» Тиша. А тоді хтось, тьмяна постать у напівморозі, перестрибнув з даху однієї із зруйнованих будівель і кинувся ліворуч. Я погнався за ним, марно штрикаючи багнетом у темряву. Повернувши за ріг одного з бліндажів, я побачив чоловіка (щоправда, не певен, чи це був той, з ким я щойно зіштовхнувся), який тікав комунікаційною траншеєю, що вела до іншої позиції фашистів. Ймовірно, я підбіг до нього майже впритул, адже дуже добре розгледів. Він був без головного убору, і взагалі на ньому нічого не було, окрім, хіба, ковдри, в яку він загорнувся. Якби я вистрелив, то пострілом міг би розірвати його на шматки. Проте з огляду на те, що самі своїх і перестріляємо, ми вирішили, що коли опинимось по той бік бруствера, використовуватимемо тільки багнети. До того ж, мені й на думку не спадало у когось стріляти. Мимохіть я згадав, як двадцять років тому наш інструктор з боксу показував, як колись, під час битви за Дарданелли, штрикав багнетом одного турка. Я схопив гвинтівку за приклад і спробував штрикнути того солдата в спину, але не зміг його дістати. Я зробив ще одну спробу, проте знову невдалу. Деякий час ми отак і бігли: він у траншеї, а я згори, намагаючись штрикнути його в спину. Мені зараз смішно згадувати про це, але йому навряд чи було тоді до сміху.

Звичайно, він краще знав місцевість, а тому зміг втекти. Коли я повернувся на позицію, там уже було повно людей. Всі горланили. Гуркіт стрільби дещо стихився. Фашисти й досі поливали нас вогнем з трьох боків, проте вже з більшої відстані.

Наразі ми трохи відтіснили їх назад. Пам'ятаю, що я, наче який провидець, сказав: «Ми протримаємося тут з півгодини». Не знаю, чому мені йшлося саме про півгодини. Поглянувши у темряву на правий бік бруствера, можна було помітити незліченні зеленкуваті спалахи від пострілів з гвинтівок, проте вони були далеко – на відстані ста чи двохсот метрів. Тепер наше завдання полягало в тому, щоб обнищпорити позицію і забрати все цінне. Бенджамін з кількома бійцями вже шастав посеред позиції руїнами бліндажа. Збуджений, Бенджамін виліз крізь розвалений дах, тягнувши за мотузяну ручку ящик боеприпасів.

– Товариші, боеприпаси! Тут повно боеприпасів!

– Не потрібні нам боеприпаси, – почувся чийсь голос. – Нам потрібні гвинтівки!

І це була щира правда. Половина наших гвинтівок були заляпані грязюкою, а тому стали непридатними. Звісно, їх можна почистити, проте в темряві

небезпечно витягати затвор – десь покладеш і потім не знайдеш. У мене був маленький електричний ліхтарик, який дружині пощастило купити в Барселоні. Іншого джерела освітлення у нас не було. Декілька бійців з хорошими гвинтівками почали безладно гатити по спалахам у далині. Проте ніхто не наважувався вести швидкий вогонь – гвинтівка могла перегрітись і заклинити. У траншеї нас було шістнадцятеро чоловік, з яких один чи двоє поранені. Декілька поранених, англійців та іспанців, лежали за бруствером. Патрік О'Хара, ірландець із Белфаста, який пройшов курс надання першої медичної допомоги, бігав туди-сюди з бинтами, перев'язуючи поранених хлопців, і, звичайно, щоразу, коли він перелазив через бруствер, у нього стріляли свої ж, незважаючи навіть на його обурені крики: РПМС!

Ми заходились оглядати позицію. Я побачив декілька трупів, проте не зупинився і не обшукав їх. Єдине, що я шукав – це кулемет. Увесь час, поки ми лежали з іншого боку, я все думав, чому ж не стріляє кулемет. Я посвітив ліхтариком у кулеметне гніздо. На мене чекало гірке розчарування! Кулемета не було. Триніг був, ящики з набоями й запасні частини були, але самого кулемета не було. Мабуть, щойно запахло смаленим, вони його відкрутили й кудись понесли. Певна річ, вони виконували наказ, проте це був безглуздий і боягузливий вчинок, адже залишивши тут кулемет, вони могли нас усіх перебити. Ми були розлючені. Ми вирішили захопити кулемет.

Все обнишпоривши, ми не знайшли нічого вартісного. Скрізь валялося безліч фашистських гранат поганенької якості, таких, що вибухають, коли смикнути за шнур. Я взяв кілька собі – на згадку. Вражала убогість фашистських укриттів. Тут не було куп одягу, книжок, їжі й інших особистих речей, як у наших окопах. У цих бідолах не було нічого, окрім відсирілих крайців хліба. Трохи далі була маленька землянка, що частково виступала над землею і мала віконечко. Ми посвітили ліхтарем у вікно й закричали від радості – спертий на стіну, там стояв циліндричний предмет у шкіряному чохлі більше метра заввишки і близько п'ятнадцяти сантиметрів у діаметрі. Ми були певні, що то кулеметне дуло! Тож помчали до входу, скупчившись просто перед дверима, й побачили, що річ у шкіряному чохлі – зовсім не кулемет, а дещо, що для нашої майже беззбройної армії вартувало набагато більше. То був величезний телескоп на складаній тринозі, з наближенням у шістдесят чи сімдесят разів. З нашого боку фронту таких телескопів узагалі не було, а ми їх конче потребували. Ми переможно винесли телескоп із землянки й поставили обіч стінки окопу, маючи на меті забрати його пізніше.

Цієї миті хтось крикнув, що наближаються фашисти. Гуркіт пострілів значно посилювався. Однак, було очевидно, що фашисти не стануть атакувати нас з правого флангу, інакше їм доведеться просуватися нейтральною територією і зруйнувати власний бруствер. Якщо вони мають хоч крихту здорового глузду, то підуть на нас із тилу. Я обійшов землянку. Позиція мала форму підкови з укриттями посередині, а тому нас з лівого боку прикривав ще один бруствер. Саме з того напрямку йшов потужний вогонь, проте він не завдавав нам шкоди. Небезпека наїлася просто навпроти нас, де не було жодного захисту. У нас над головами продовжували летіти кулі. Швидше за все вони летіли з іншої позиції фашистів, що розміщувалася далі, і яку не зміг захопити спецпідрозділ. Стояв жажливий гуркіт. То був безперервний тріск сили-силенної гвинтівок, схожий на барабанный бій. Зазвичай я чув його з певної відстані, проте зараз опинився у самому епіцентрі. І тепер стрілянина поширилась уже на всю лінію фронту на кілометри навкруг. Даглас Томпсон, чия поранена рука безпомічно висіла вздовж тіла, спирався на бруствер і

стріляв однією рукою. Хтось інший, чий гвинтівку заклинило, заряджав гвинтівку Дагласа.

З цього боку нас було четверо чи п'ятеро. І нам було абсолютно очевидно, що слід зробити. Ми мусимо перетягти мішки з піском з переднього краю бруствера й звести барикаду з незахищеного боку. І ми маємо поспішати. Вороги стріляють зараз високо над нашими головами, але будь-якої миті можуть опустити приціл. За спалахами від пострілів ми зрозуміли, що проти нас було сто чи двісті чоловік. Ми почали витягати мішки з піском, тягти їх уперед і кидати на купу. Мушу сказати, що це жаклива робота. Мішки були великі, кожен важив по центнеру, і доводилося добряче напружуватись, щоб витягти з бруствера такий мішок. А тоді ще розривалася й прогнила мішковина, й волога земля сипалась за комір і в рукави. Я пам'ятаю все те жахіття: хаос, морок, страшенний шум, ковзання по грязюці, боротьбу з мішками. А ще мені заважала гвинтівка, яку я, однак, боявся загубити, а тому не наважувався зняти з плеча. Я навіть крикнув комусь, із ким ніс мішок: «Оце так війна, чорти б її побрали!» Раптом через бруствер перестрибнули декілька високих постатей. Вони підійшли ближче, і ми побачили, що на них форма спецпідрозділу. Ми радісно привітали їх, думаючи, що це підкріплення. Однак їх було лише четверо – три німці й іспанець.

Згодом чоловіки розповіли, що сталося зі спецпідрозділом. Вони не орієнтувалися на місцевості, і їх у темряві не туди завели. Заблукавши, натрапили на колючий дріт і фашисти просто перестріляли більшість із них. Ці четверо, на своє щастя, відбилися від решти. Німці не знали жодного слова ані англійською, ані французькою, ані навіть іспанською. Жестикуючи, ми, зрештою, пояснили їм, що робимо, й залучили до зведення барикади.

Фашисти притягли кулемет. Можна було бачити, як він стріляв, наче якась хлопавка, на відстані ста-двохсот метрів від нас. Кулі пролітали з крижаним тріскотом. Ми вже давно приволокли достатню кількість мішків, щоб викласти невисокий бруствер, з-за якого могли відстрілюватись солдати, що були по цей бік позиції. Я стояв за ними навколішки. Над нашими головами просвистів мінометний снаряд й розірвався десь на нейтральній території. Це була ще одна небезпека, але міне декілька хвилин, перш ніж почнеться прицільний вогонь. Коли ми завершили боротьбу з мішками, ситуація здавалась не такою вже й кепською: шум, темрява, спалахи. Тепер навіть є час трохи поміркувати. Пам'ятаю, як я запитав себе, чи боюся, і відповів, що ні. Хоча, ззовні я виглядав не так сміливо і в мене від страху тряслися коліна. Несподівано знову закричали, що наближаються фашисти. Цього разу не могло бути жодних сумнівів – спалахи від пострілів гвинтівок стали набагато ближчими. Я побачив спалах десь за двадцять метрів від нас. Очевидно, вороги просувалися комунікаційною траншеєю. З такої відстані вже можна було легко докинути гранату. Нас було вісім чи дев'ять, і сиділи ми всі в купі, а тому одна влучно кинута граната розірвала б нас на шматки. Боб Смайлі, на чийому обличчі сильно кровила невелика рана, звівся на коліно й жбурнув гранату. Ми пригнулися, чекаючи вибуху. Запал зашипів у повітрі, проте граната не вибухнула. (Фактично, чверть усіх гранат так і не вибухала.) Своїх гранат у мене не залишилось, зате були фашистські, але я не був щодо них певен. Я гукнув, чи немає у когось зайвої гранати. Даглас Мойль пошукав у кишені й передав мені гранату. Я пожбурих її і впав на землю. Це була щаслива випадковість, що трапляється раз на рік, і я

зміг поцілити точно туди, де виблискувала гвинтівка. Почувся гуркіт вибуху, а тоді несамовиті крики й стогін. В одного ми точно влучили, щоправда, не знаю, чи вбили, але вочевидь важко поранили. Бідолашний! Я чув його воання, і в глибині душі мені стало його навіть шкода. І цієї миті, у непевному світлі спалахів від пострілів гвинтівок, я побачив, чи то мені так здалося, постать, що стояла обіч того місця, звідки стріляли. Я схопив гвинтівку і вистрелив. Знову крик, але думаю, то був наслідок кинutoї гранати. Кинули ще декілька гранат. Наступні спалахи пострілів, які ми бачили, були далеко, на відстані десь сотні метрів, а то й більше. Отже, ми їх відігнали. Принаймні, поки що.

Проклинаючи все на світі, хлопці допитувалися, якого дідька нам не присилають підкріплення. Якби у нас був автомат або хоч двадцять чоловік з хорошими гвинтівками, ми могли б стримати цілий батальйон. Аж тут Падді Донован, заступник Бенджаміна, якого відрядили дізнатися про наступні накази, переліз через передній бруствер.

— Агов! Вилізьте звідти! Надійшов наказ відходити!

— Що?

— Відступаємо! Вилізьте вже!

— Чому?

— Такий наказ. Повертайтеся на попередню позицію.

Солдати вже перелізли через бруствер, дехто намагався тягти важкий ящик з боеприпасами. Раптом я згадав про телескоп, який ми залишили з іншого боку біля бруствера. Саме в цю мить я побачив, як комунікаційною траншеєю побігла четвірка зі спецпідрозділу, діючи відповідно до якогось таємничого заздалегідь отриманого наказу. Ця траншея вела до іншої позиції фашистів, і потрапити туди означало вірну смерть. Їх уже майже не було видно у темряві. Я кинувся за ними, намагаючись пригадати, як іспанською буде «відступати», зрештою я вигукнув: «Atr?s! Atr?s!», що, ймовірно, правильно передавало зміст. Іспанець зрозумів мене й наказав іншим повернутися. Падді чекав на нас біля бруствера.

— Хутчіш!

— Ми забули телескоп!

— Біс із ним! Бенджамін чекає!

Ми вилізли. Падді притримав для мене дрiт. Щойно ми вибрались з-під укриття фашистського бруствера, як потрапили під шквальний вогонь, що, здавалось, вівся зусібіч. Були постріли і з нашого боку, бо стріляли по всій лінії фронту. Хоч би куди ми повернули, нас так і накривало все новими й новими шквалами куль. Ми блукали у темряві, наче стадо баранів. До того ж тягли важезний ящик з боеприпасами – один із тих, який важить близько п'ятдесяти кілограмів і вмiщує до 1750 обойм, а ще ящик з гранатами й кілька фашистських гвинтівок. Уже за декілька хвилин ми заблукали, хоч відстань від фашистського бруствера до нашого становила менше двохсот метрів і більшість із нас знали дорогу. Ми ковзались у

багнуці і знали лише те, що нас обстрілюють з обох боків. Місяця не було видно, небо світлішало. Наші позиції знаходилися на схід від Уески. Я запропонував залишатися на місці, допоки перші промені сонця не вкажуть, де схід, а де захід. Інші були проти. Ми продовжували отак грузнути у багнуці, декілька разів змінюючи напрямок руху й по черзі тягнути ящик з боєприпасами. Зрештою, ми помітили низьку лінію бруствера, проте ніхто не мав ані найменшого уявлення, чий він – наш чи фашистський. Бенджамін поповз на животі крізь високий світлий очерет. Він вигукнув пароль, позаяк до бруствера залишилось якихось двадцять метрів. Відповідь була «РПМС». Ми хутко звелися на ноги, перелізли через брустер, шубовснули у зрошувальну канаву – хлюп-хлюп! – і от нарешті ми в безпеці.

Нас очікували Копп з кількома іспанцями. Лікаря та нош не було. Як виявилось, усіх поранених, окрім Хорхе й ще одного – Гідлстоуна, вже знайшли. Копп нервово походжав туди-сюди. Обличчя його зблідло, блідими були навіть складки шкіри ззаду на шиї. Він не зважав на кулі, що свистіли просто над його головою. Більшість із нас зіщулились під захистом бруствера. Копп повторював: «Jorge! Co?o! Jorge!» А потім англійською: «Якщо Хорхе загинув – це жахливо, просто жахливо!» Хорхе був його другом і одним з найкращих офіцерів. Раптом він глянув на нас і запитав, чи є п'ять добровольців, готових вирушити на пошуки зниклих. погодилися Мойль, я та ще три іспанці.

Коли ми вилізли, іспанці почали бурчати, що тепер небезпечно вирушати – надто світло. Їхня правда – небо стало тьмяно-блакитним. З фашистського редуту долинали збуджені голоси. Очевидно, їхніх солдатів прибуло. Ми перебували на відстані шістдесят-сімдесят метрів від бруствера, коли вони почули чи побачили нас, оскільки випустили потужний залп, який змусив нас кинутися долілиць на землю. Хтось із них кинув гранату, й ми зрозуміли, що фашисти панікують. Ми лежали в траві, чекаючи можливості рушити вперед, а тоді почули, чи нам здалося, що почули, – зараз я думаю, що то був витвір уяви, хоча в ту мить все здавалося реальним, – фашистські голоси набагато ближче. Фашисти покинули свій брустер і бігли до нас. «Віжи!» – гукнув я Мойлю й сам кинувся навтьоки. Господи Боже, як же я біг! Зовсім недавно я був переконаний, що неможливо бігти, коли ти мокрий і брудний, ще й тягнеш на собі гвинтівку і набої. Проте тепер я знаю точно: якщо ти певен, що за тобою женуться п'ятдесят чи сто озброєних чоловіків, ти можеш бігти з небаченою до цього швидкістю. Я біг швидко, але інші бігли ще швидше. Випереджаючи, хтось промчав повз мене зі швидкістю метеора. Мене обігнали трое іспанців. Вони добігли до нашого бруствера, зупинились, і аж тоді я їх наздогнав. Нерви наші були геть розхитані. Однак я знав, що одна людина може непомітно прослизнути у напівтемряві, а от п'ятьох помітять, тому далі я пішов один. Я зміг дістатися зовнішнього дроту і як тільки міг ретельно обнишпорив усе довкола, а це було не дуже просто, бо я лежав на животі. Хорхе чи Гідлстоуна не було, тож я поповз назад. Згодом ми дізналися, що їх обох доправили на перев'язочний пункт. Хорхе відбувся легким пораненням у плече, а от Гідлстоун отримав жахливу рану – куля пробила його ліву руку, роздробивши кістку в декількох місцях. Коли він безпомічно лежав на землі, поруч вибухнула граната, завдавши йому численних ран. На щастя невдовзі він оклигав. Пізніше він мені розповів, що деякий час поповз на спині, а тоді вхопився за якогось пораненого іспанця, й вони допомогли один одному вибратися.

Світало. Безладна стрілянина поширилася на кілометри лінії фронту, немов дощ, яким закінчується гроза. Пам'ятаю, все виглядало спустошеним: багнюка, тополі, жовта вода в траншеях, перемазані брудом і чорні від кіптяви змучені неголені обличчя. Коли я повернувся до своєї землянки, трое чоловіків які жили там зі мною, вже спали. Вони впали як були: в одязі, з брудними гвинтівками у руках. Всередині й назовні все було мокрим. Довго шукаючи, я зрештою знайшов декілька сухих трісок і розвів невеличке багаття. А тоді запалив сигару, яку ховав від усіх і яка, переживши події сьогоднішньої ночі, на диво, не пошкодилась.

Згодом ми дізналися, що наш наступ був успішним, якщо можна так висловитись. Взагалі-то, це був радше рейд, спрямований на те, аби відтягти фашистські війська з іншого боку Уески, де знову атакували анархісти. Я подумав, що фашисти кинули проти нас сто чи двісті бійців, проте дезертир повідомив, що їх було аж шість сотень. Певен, що він брехав, очевидно, намагаючись нам сподобатись. А от телескопа мені було страшенно шкода. Втрата тієї чудової речі й досі не дає мені спокою.

Розділ 8

Дні ставали спекотнішими, навіть уночі було порівняно тепло. На пошкоджених кулями деревах зав'язувалися рясні суцвіття вишень. Купання в річці перестало бути мукою, а перетворилось на досить приємне заняття. У вирвах від вибухів мін навколо Торре Фаб'ен виднілися рожеві пуп'янки диких троянд. За лінією фронту можна було зустріти селян з трояндами за вухом. Увечері вони із зеленими сітками виходили полювати на перепілок. Розкидали сітку на траві, лягали й кричали, імітуючи самицю перепілки. На цей крик зліталися перепели, а вже коли самець опинявся під сіткою, в нього кидали камінець, щоб сполохати. Він злітав і залутувався в сітці. Чесно кажучи, мені здалося несправедливим, що ловлять лише самців.

Тепер поруч з нами був загін андалусійців. Я достоту не знаю, яким чином вони потрапили на фронт. Дехто пояснював це тим, що вони так швидко тікали з Малаги, що забули зупинитись біля Валенсії, проте цю інформацію поширювали тільки каталонці, для яких андалусійці були напівдикунами. Андалусійці насправді були неукраїнами, лише небагато з них уміли читати і не знали навіть того, що знає кожен іспанець, – до якої політичної партії вони, власне, належали. Вони думали, що вони – анархісти, однак не були у цьому впевнені. Можливо, вони були комуністами. Андалусійці – вперті, неотесані вівчарі чи прості робітники з оливкових гаїв, із засмаглими на палючому сонці далекого півдня обличчями. Вони нам стали у пригоді, оскільки майстерно володіли мистецтвом робити самокрутки з іспанського сухого тютюну. Сигарет більше не видавали, проте у Монфлориті можна було часом купити тютюн найдешевших сортів, який радше скидався на половину. Цей тютюн мав непоганий запах, але був настільки сухим, що навіть, якщо вдавалося скрутити цигарку, вміст негайно висипався і в руках залишався лише папірець. Слід віддати належне андалусійцям – вони уміли скручувати чудові цигарки, вправно підгортаючи кінці.

Двоє англійців перегрілися на сонці й лежали тепер із сонячним ударом. Яскраві спогади про той період – полуденна спека, мішки з піском, які тягав на плечах, що вже встигли обсмалитись на сонці, одяг і взуття, які перетворилися на дрантя, постійні бої з мулами, які доправляли нам провізію й не боялися пострілів гвинтівок, зате шаленіли від страху, коли в повітрі розривалася шрапнель, комарі (які тільки оживали після зими) й пацюки, які зжирали навіть шкіряні паски й підсумки для набоїв. Знову нічого не відбувалось, якщо не брати до уваги кількох жертв снайперських куль, хаотичного артилерійського вогню та повітряних нальотів у районі Уески. Нарешті дерева вкрились рясним листом, і ми змогли зробити платформи для снайперів на тополях, що росли вздовж лінії фронту. З іншого боку від Уески бої стихали. Так і не спромігшись перекрити дороги на Хаку, анархісти зазнали великих втрат. Вони змогли лише облаштувати поблизу свої позиції й тримати дорогу під кулеметним вогнем так, щоб не могли їхати машини. Проте, скориставшись майже кілометровою западиною, фашисти спорудили в ній своєрідну дорогу, якою могла рухатись певна кількість вантажівок. Дезертири повідомляли, що в Хуесці повно боеприпасів, проте обмаль їжі. Було, однак, очевидно, що місто так просто не здасться. Маючи п'ятнадцять тисяч погано озброєних солдатів, його, мабуть, неможливо було захопити. Пізніше, у червні, уряд перекинув війська з Мадридського фронту і зосередив біля Уески тридцять тисяч бійців, а також величезну кількість літаків. Та все ж місто не здавалося.

Пробувши на фронті сто п'ятнадцять днів, які мені тоді здавалися найбезглуздішим періодом мого життя, я нарешті отримав відпустку. Я доєднався до лав ополченців заради боротьби з фашизмом, але досі я взагалі майже не воював, а просто існував як пасивний об'єкт і нічого не робив, хіба проїдав харчі, мерз і недосипав. Можливо, така доля більшості солдатів у переважній більшості воєн. Проте зараз, озираючись назад, я не шкодую, що був там. Шкодую лише про одне – що недостатньо добре прислужився урядовим військам. Проте з особистого погляду – з погляду мого особистого розвитку – ті три-чотири місяці були не такими вже й безглуздими, як мені здавалося. Цей період став такою собі перервою в моєму житті, геть не схожим на все те, що я робив раніше і робитиму далі, а ще я навчився багатьох речей, яких інакше ніколи не пізнав би.

Увесь цей час я був ізольований від зовнішнього світу, на фронті так завжди стається. Насправді я мав лише невиразне уявлення про те, що відбувалося навіть у Барселоні, й перебував серед людей, яких узагальнено можна було назвати революціонерами. Причиною цього була система організації ополченців, яка до червня 1937 року на Арагонському фронті залишалася незмінною. Робітниче ополчення, утворене профспілками з людей, що мали приблизно схожі політичні погляди, мало на меті спрямувати в єдиний потік найреволюційніші настрої всієї країни. Я більш-менш випадково потрапив до єдиної у всій Західній Європі спільноти, де вважалися нормою політична свідомість та зневіра у капіталізм. На Арагонському фронті перебуваєш поміж сотень тисяч людей, не всі з яких робітники, проте всі живуть в однакових умовах, сповідуючи принцип рівності. Теоретично це був чудовий принцип, який на практиці майже таким і залишався. Не помилюся, якщо скажу, що ми утверджували засади соціалізму, точніше, жили в атмосфері соціалізму. Багато звичних спонук цивілізованого життя – снобізм, жага грошей, страх перед начальником тощо – просто перестали існувати. Зник звичайний суспільний поділ на класи. Певен, що у

меркантильній Англії таке було б неможливим. Тут були лише селяни й ми, і ніхто нікого не пригноблював. Звичайно, така ситуація не могла залишатися незмінною. Це був тимчасовий і локальний етап велетенської гри, що розгорталася тепер у всьому світі. Проте він тривав досить довго, щоб справити певний вплив на всіх, хто його пережив. Хоч би як ми тоді все проклинали, пізніше усвідомили, що торкнулись чогось важливого й досі незнаного. Ми жили у громаді, де людям була більш притаманною надія, аніж апатія та цинізм, де слово «товариш» означало насправді «відчуття товариства», а не якусь маячню, як у більшості країн. Ми дихали повітрям рівності. Знаю, що тепер модно заперечувати, нібито соціалізм має щось спільне з рівністю. У всіх країнах світу велетенське плем'я продажних партійців і дрібних розбещених професорів усіма силами намагаються «довести», що соціалізм – це лише плановий капіталізм. На щастя, є й інше бачення соціалізму як такого. Звичайних людей в соціалізмі приваблює, змушуючи ризикувати власною шкурою, саме ідея рівності, в цьому його «магія». Для більшості людей соціалізм означає безкласове суспільство, і жодне інше. І саме тому для мене цінні місяці, проведені пліч-о-пліч з ополченцями. Поки вони існували як організація, іспанські ополченці були таким собі мікрокосмом безкласового суспільства. У тій громаді, де ніхто не прагнув робити собі кар'єру, де відчувався постійний брак усього, проте не існувало привілеїв чи солодкої улесливості, можливо, зароджувалися перші незрілі паростки соціалізму. І зрештою, замість розчарувати, мене це тільки приваблювало. Тепер лише збільшилося моє прагнення побачити перемогу соціалізму. Почасти, можливо, тому, що мені пощастило перебувати серед іспанців, які своєю вродженою чемністю й вічною схильністю до анархізму зробили прийнятними навіть початкові етапи соціалізму.

Звісно, в той час я ще не усвідомлював змін, що відбувалися у моєму світогляді. Як і всі навколо, я здебільшого переймався нудьгою днів, спекою, холодом, грязюкою, вошами, скрутою та інколи небезпекою. Зараз же все інакше. Період, який раніше здавався мені безглуздим і нудним, зараз видається надзвичайно важливим. Він настільки відрізняється від решти мого життя, що вже навіть набув привабливих рис, як це зазвичай буває з давніми спогадами. Коли все те відбувалося, мені було складно, проте зараз, згадуючи минуле, у мене є над чим замислитись. Як би мені хотілося передати вам сповна всю атмосферу того періоду! Сподіваюся, в попередніх розділах книжки я хоч трішки зміг її змалювати. Усе, що зі мною сталося, пов'язане із зимовим холодом, пошарпаними уніформами ополченців, овальними обличчями іспанців, стукотінням кулеметів, смородом сечі й зіпсованого хліба і металевим присмаком квасолевого рагу, яке ми, наче голодні звірі, виїдали з брудних мисок.

Я пречудово пам'ятаю весь той період. Подумки я знову переживаю події, які на перший погляд видаються надто незначними, щоб про них взагалі згадувати. Ось я знову в землянці у Монте Почеро, лежу на виступі з вапняку, що слугував ліжком, а молодий солдат Рамон сопе, втикнувши носа мені між лопаток. Шпортаючись, я пробираюся брудною траншеєю крізь туман, що оповиває мене, наче хмара холодної пари. Я лізу по розщелині в горі, намагаючись не втратити рівноваги, хапаюсь за корінь дикого розмарину. Високо над моєю головою свистять кулі.

Я лежу на землі серед невеличких деревець смереки на захід від Монте Тразо. Поруч зі мною Копп, Боб Едвардз і ще три іспанці. Голим сірим схилом праворуч від нас дереться вервечка фашистів. Вони схожі на мурах.

Недалеко, з фашистської позиції чути звук сурми. Ми з Коппом зустрічаємось поглядами, й він, наче хлопчисько, показує фашистам язик.

Я на брудному подвір'ї Ла Гранхи, а навколо мене чоловіки, кожен з яких, тримаючи в руках миску, намагається першим дістатися до казана з рагу. Товстий і втомлений кухар відганяє їх черпаком. За сусіднім столом бородань з почепленим на пояс пістолетом крає хлібину на п'ять шматків. Просто за моєю спиною лунає пісня на кокні (Білл Чемберс, з яким я страшенно полаявся і який згодом загинув під Уескою):

Щури, щури, щури,

Щури, неначе коти...

Над нами пролітає снаряд. П'ятнадцятирічні хлопчачки падають долілиць. Кухар ховається за свій казан. Коли снаряд падає і розривається за сто метрів від нас, усі зводяться на ноги. В усіх зняковілі обличчя.

Я ходжу туди-сюди під темними кронами тополь, патрулюючи наші позиції. У переповненій водою канаві плавають щури, але шуму від них, як від видр. За нами розгорається вранішня зоря й андалусійський вартовий заводить свою пісню. Метрів за сто-двісті від нас на нейтральній території чути пісню фашистських вартових.

25 квітня, після звичних ма?ана, нас змінив інший загін, і ми передали свої рушниці, спакували речі й вирушили до Монфлорита. Я зовсім не шкодував, що покидаю лінію фронту. Воші в штанях розмножувалися набагато швидше, ніж я встигав їх винищувати, вже місяць у мене не було шкарпеток, а на чоботах стерлася майже вся підшва, так що можна сказати, я йшов майже босий. Я мріяв залізти в гарячу ванну, одягти чистий одяг і виспатися на свіжій постільній білизні незмірно більше, ніж будь-хто інший, хто жив цивілізованим життям. Декілька годин ми проспали в сараї у Монфлориті, а вже на світанку застрибнули у вантажівку, о п'ятій годині сіли на потяг до Барбастро, потім у Лериді, на щастя, пересіли у швидкий потяг і вже до третьої години по обіді 26 квітня прибули до Барселони. Тут і почалися всі мої неприємності.

Розділ 9

З Мандалая, верхня Бірма, потягом можна дістатись Маймію, основної гірської станції провінції, розташованої на краю плато Шан. Враження дивовижні. Ви залишаєте цілком типове східне місто – палюче сонце, запилені пальми, мішанина запахів риби, прянощів та часнику, соковиті тропічні фрукти, гурти смаглявих людей, – і ви так до цього звикли, що всю

цю атмосферу забираєте із собою до вагона. Коли поїзд зупиняється у Майміо на висоті чотирьох тисяч футів, думками ви все ще у Мандалаї. Проте, вийшовши з вагона, ви ступаєте на іншу півкулю. Раптом ви вдихаєте прохолодне приемне повітря, яке так нагадує повітря Англії, навколо вас зелена трава, папороть, смереки, а рожевошкі дівчата продають у кошиках суніці.

Коли, провівши на фронті три з половиною місяці, я повернувся до Барселони, то раптом згадав про це. Була така ж різка й разюча зміна всього довколишнього. У потязі на шляху до Барселони все ще зберігалася атмосфера фронту: бруд, галас, дискомфорт, пошарпаний одяг, убогість та відчуття товариствськості й рівності. Коли потяг вирушив з Барбастро, в ньому вже було повно ополченців, а на кожній станції вздовж лінії фронту набивалися ще селяни з клунками овочів, переляканою свійською птицею, яку тримали просто за лапи, мішками, як виявилось згодом, повними кролів, що стрибали й крутились по підлозі, і нарешті величенькою отарою овець, яких завели у купе й запхали у кожен вільний куток. Ополченці горлали революційних пісень, в яких тонував гуркіт поїзда і махали червоно-чорними хустинками кожній вродливій дівчині, що зустрічалася їм дорогою. З рук у руки кочували пляшки з вином та ганусівкою, гідким арагонським лікером. Маючи іспанський бурдюк з козячої шкіри, можна було пригостити товариша, через увесь вагон бризнувши в нього цівкою вина, що значно полегшувало справу. Поруч зі мною темноокий хлопчина років п'ятнадцяти розповідав про свої неймовірні, безперечно вигадані, пригоди на фронті двом селянам, які слухали його, роззявивши роти. Селяни розв'язали свої клунки й пригостили нас якимсь в'язким бордовим вином. Усі були щасливі. Важко навіть передати наскільки. Проте, щойно, минувши Сабадель, поїзд дістався Барселони, ми відчули атмосферу, яка навряд чи була гостиннішою до нас і таких як ми, ніж якби ми опинились у Парижі чи Лондоні.

Будь-хто, побувавши в Барселоні під час війни з проміжком у декілька місяців, помічав зміни, що там відбулися за цей час. Цікаво, що люди, які були в місті у серпні і січні або, як я, у грудні й квітні, незмінно казали те саме: революційна атмосфера зникла. Звичайно, всі, хто був тут у серпні, коли на вулицях ще не висохла кров, а ополченці квартирували у розкішних готелях, грудневу Барселону сприйняли б як щось буржуазне. Але мені, який щойно приїхав з Лондона, місто здавалося робітничим більше, ніж я міг собі уявити. Тепер же все змінилось. Місто знову стало звичайним, трохи понівеченим і пошарпаним війною, проте без жодних ознак панування робітничого класу.

Неймовірні зміни спостерігалися також у зовнішності людей. Майже зовсім зникли повстанські однострої та сині комбінезони. Всі були зодягнуті в ошатні літні сукні та костюми, які так добре шують іспанські кравці. Повсюди були огрядні чоловіки, елегантні жінки й блискучі автомобілі. (Виявилось, що хоча приватних автомобілів ще не було, проте «шановані люди», легко могли дістати машину.) Тепер у місті було повно офіцерів нової Народної армії, яких я майже не зустрічав, коли покидав Барселону. На десять рядових Народної армії припадав один офіцер. Дехто з цих офіцерів раніше служив у повстанських загонах і їх було відізнано з фронту для навчання, проте більшість – молоді чоловіки, які замість служби в ополченні обрали навчання у військовій школі. Стосунки офіцерів та рядових солдатів не були такими, як у буржуазній армії, проте спостерігалася чітка соціальна різниця, що полягала у різній платні й крої одностроїв. Солдати

носили грубі коричневі комбінезони, а офіцери – елегантні однострої кольору хакі, схожі на форму офіцерів Британської армії, але ще красивіші. Навряд чи бодай один із двадцяти насправді був на фронті, проте кожен мав на поясі автоматичний пістолет. Ми на передовій ніде не могли таких дістати. Пройшовшись вулицею, я помітив, як на нас брудних позирали перехожі. Звичайно, як і всі, хто декілька місяців пробув на фронті, виглядали ми, чесно кажучи, жалюгідно. Я чудово знав, що схожий на опудало. Подерта шкірянка, вовняна шапка втратила форму й з'їжджала на одне око, чоботи майже без підшви. Інші виглядали приблизно так само, до того ж брудні й неголені. Не дивно, що на нас витріщалися люди. Я був збентежений й усвідомив, що за останні три місяці сталося щось непоправне.

Протягом наступних днів я переконався, що мої передчуття мене не обманули. Місто змінилось назавжди. Окреслювалися два основні моменти. По-перше, люди – цивільне населення – фактично втратили інтерес до війни. По-друге, знову з'явився поділ суспільства на класи, на бідних і багатих.

Мене здивувала і деякою мірою навіть неприємно вразила загальна байдужість до війни. Людей, котрі приїздили з Мадрида чи Валенсії, таке ставлення також жахало. Частково це було зумовлено віддаленістю віддаленістю Барселони від фронту. Місяць по тому я помітив таке саме в Таррагоні: невеличке приморське містечко жило розміреним буденним життям. Однак важливо інше – по всій Іспанії почав скорочуватися набір добровольців. У лютому на території Каталонії спостерігалось певне пожвавлення інтересу до нової Народної армії, проте це не привело до збільшення чисельності добровольців. Війна тривала лише шість місяців, а іспанський уряд вже оголосив мобілізацію, що було б цілком природним для війни за межами країни, але зовсім дивним для громадянської війни. Безперечно, це було пов'язано з тим, що розвіялися революційні сподівання, через які, власне, й розпочалась війна. Члени профспілок, які в перші тижні війни утворили загони ополченців і гнали фашистів до Сарагоси, робили це передусім через те, що вірили: вони борються за владу робітничого класу. Проте тепер стає все очевиднішим, що цю боротьбу програли. А тому не можна звинувачувати у бездіяльності звичайних людей, особливо міський пролетаріат, який бере участь у будь-якій війні – у своїй країні чи за її межами. Ніхто не хотів програвати цю війну, проте більшість жадала її завершення. Такі настрої панували скрізь, всюди чулися нарікання: «Коли вже закінчиться ця жахлива війна?» Політично свідоме населення було краще поінформоване про внутрішню боротьбу анархістів і комуністів, ніж про війну проти Франко. Більшість людей турбувало, що бракує харчів. «Фронт» видавався міфічним місцем на краю землі, куди вирушали молоді люди, які або взагалі не повертались, або повертались за три-чотири місяці з повними кишнями грошей. (Зазвичай перед відпусткою ополченці отримували всі зароблені гроші.) Ніхто не звертав особливої уваги на поранених солдатів, навіть якщо ті були на милицях. Належність до ополченців уже вийшла з моди. І на це чітко вказували барометри громадських смаків – крамниці. Коли я вперше потрапив у крамниці Барселони, вони, хоч бідні та занедбані, переважно продавали спорядження для ополченців. У кожній вітрині були виставлені кашкети, куртки, офіцерські портупей, мисливські ножі, фляги, кобури для револьверів. Тепер крамниці виглядали підкреслено чепурними та охайними, але війна все ще залишалася, хоча й відійшла на задній план. Згодом, коли перед поверненням на передову я купував спорядження, то дізнався, що деякі дуже потрібні на фронті речі взагалі неможливо дістати.

Тим часом велася систематична пропаганда проти ополчення, яка водночас вихваляла Народну армію. Ситуація тут була досить цікавою. З лютого всі збройні сили теоретично стали частиною Народної армії, на папері ополчення реформували в регулярну армію з диференційованою оплатою і званнями. Дивізії сформували зі «змішаних бригад», що мали складатись частково з військ Народної армії, частково з бійців ополченських загонів. Насправді змінилася лише назва. Наприклад, війська РПМС, які раніше називалися дивізією імені Леніна, тепер отримали назву 29-ї дивізії. До червня зовсім незначна кількість військ Народної армії дісталися Арагонського фронту, тож ополченці змогли зберегти свою окрему структуру й особливий характер. Урядовці скрізь писали: «Нам потрібна Народна армія!», а радіопередачі та комуністична преса рясніли часом досить злостивими нападками на ополченців, яких змальовували як погано вишколених, недисциплінованих тощо. Водночас Народна армія поставала «героїчною». Наслухавшись такої пропаганди, ви могли зробити висновок, ніби добровільно йти на фронт – сором, а чекати призову – насправду гідний вчинок. А поки ополченці утримували фронт, Народна армія спокійно тренувалася в тилу. Прикро, але цей факт, на жаль, постійно замовчувався. Ополченців, які поверталися назад на фронт, більше не проводжали з оркестром та прапорами. Їх потайки о п'ятій ранку садили на потяг чи вантажівку і відправляли на передову. Бійці Народної армії теж починали відбувати на фронт, і їх урочисто водили вулицями. Проте через загальну втрату інтересу до війни навіть їх проводжали без великого ентузіазму. Той факт, що на папері ополченці були частиною Народної армії, майстерно використовували у пропаганді. Всі заслуги автоматично приписували Народній армії, а якщо траплялись невдачі, то в них, звичайно, звинувачували ополченців. Інколи траплялося так, що ті самі війська в одному випадку хвалили, а в іншому – критикували.

Та окрім усього цього, разуче змінилася суспільна атмосфера. Лише переживши таке самому, можна зрозуміти суть цих змін. Коли я вперше потрапив до Барселони, мені вона здалася містом, де не було класових відмінностей, де зникала різниця між заможними і бідними. І так воно насправді й було. «Модний» одяг не вважався нормою, ніхто ні перед ким не плазував і не брав чайових, офіціанти, квіткарки і чистильники чобіт дивилися вам у вічі, звертаючись просто – «товариш». Я одразу й не зметував, що це було сумішшю сподівання й маскуванню. Робітничий клас вірив у революцію, що розпочалась, але ще не перемогла, а буржуа злякалися, тому тимчасово перефарбувались у робітників. Припускаю, що в перші місяці революції багато хто одягав комбінезон та виходив на вулиці, вигукуючи революційні гасла лише для того, щоб врятувати свою шкуру. Тепер все поверталось до звичного стану. У фешенебельних ресторанах і готелях, жадібно гойдаючи дорогі страви, сиділи багатії, в той час як для робітників з їхніми мізерними зарплатами ціни на продукти харчування підскочили до небес. Окрім захмарної вартості абсолютно всього, був постійний дефіцит того чи іншого продукту, що, звичайно, дошкуляло бідним, а не заможним. Здавалося, ресторани й готелі, не мали жодних проблем і діставали все необхідне, проте в робітничих кварталах тяглися кілометрові черги за хлібом, оливковою олією та іншими необхідними продуктами. До цього Барселона вразила мене відсутністю жебраків, тепер же їх було повно. Навколо гастрономів на Ла Рамбла чатували зграї босоногих дітей, які негайно оточували кожного, хто виходив з покупками і жебрали, випрошуючи щось попоїсти. Вже майже не використовувались «революційні» форми звертань – лише зрідка люди казали одне одному «ти» чи «товариш», натомість у вжиток повернулися «сеньйор» і «Ви», замість «Привіт» казали «Вітаю».

Офіціанти знову одягли накрохмалені сорочки, продавці в крамницях звично запобігали перед клієнтами. Ми з дружиною зайшли в крамницю купити пару шкарпеток – продавець вклонився нам і заходився потирати руки, як уже не роблять навіть в Англії, де це було прийнято двадцять чи тридцять років тому. Непомітно поверталася також звичка давати на чай. Робітничі патрулі були розпущені, й на вулиці поверталася довоєнна поліція. Невдовзі знову відкрилися заборонені робітничими патрулями кабаре й дорогі борделі[29]. Ситуація з тютюном була хай дрібним, проте показовим прикладом того, як тепер усе орієнтувалося на потреби заможних громадян. Звичайні люди настільки гостро відчували його дефіцит, що на вулицях продавалися сигарети з нарізаної лакриці. Якось я й сам спробував одну. (Окрім мене ще багато хто пробував їх хоч раз.) Франко утримував Канарські острови, де вирощують весь іспанський тютюн, відповідно, уряд мав у своєму розпорядженні лише запаси, зроблені ще до війни. А запасів тих залишилося настільки мало, що тютюнові крамниці відчинялися лише один раз на тиждень і, простоявши декілька годин у довжелезній черзі, ви могли, якщо пощастить, придбати крихітний пакетик тютюну на три чверті унції. Офіційно уряд не дозволяв купувати тютюн за кордоном, бо це означало зменшення золотовалютного резерву, необхідного для утримання війська та інших потреб. Насправді ж ніколи не припинялася контрабандна поставка закордонних дорогих сигарет, таких як «Лакі Страйк» та інші, що приносило постійний прибуток. Контрабандні сигарети можна було відкрито придбати в дорогих готелях, а ще легше просто на вулиці, якщо, звичайно, ви могли заплатити за пачку десять песет (денний заробіток ополченця). Контрабанда була на руку багатіям, а тому на це явище дивилися крізь пальці. Хто мав гроші, міг купити будь-що у будь-яких кількостях, окрім, хіба, хліба, який видавали чітко за нормами. Ще декілька місяців тому, коли робітничий клас отримав, чи здавалося, що отримав, владу, цей контраст між багатством та бідністю був неможливим. Проте нечесно було б звалювати все на політику. Частково це стало результатом безпечного життя в Барселоні, де мало що нагадувало про війну, хіба нечасті повітряні нальоти. Усі, хто бував у Мадриді, зазначали, що там усе геть по-іншому. Спільна біда змушувала людей різних соціальних прошарків згуртовуватися, спонукала до товариськості. Товстун, який жере перепілку на очах голодних дітей, що випрошують хліб, – видовище насправду огидне, проте навряд чи вам випадє побачити таке там, де постійно стріляють.

Я пам'ятаю, як за день чи два після вуличних протестів, ідучи однією з фешенебельних вулиць, я натрапив на кондитерську крамницю. Вітрини вгиналися від смачної випічки й цукерок, однак, ціни кусалися. Це був один із тих магазинів, які можна побачити на Бонд-стріт чи Рю де ля Пе. Я й досі пам'ятаю свій жах і подив, що хтось справді витрачав на таке гроші, коли в країні, де йшла війна, катастрофічно бракувало їжі. Ви не подумайте, я не претендую на звання взірця моралі. Пробувши декілька місяців на передовій, я й сам відчував непереборне бажання скуштувати всього: наїдків, вина, коктейлів, американських сигарет, і, зізнаюся, купував усе, що тільки міг собі дозволити. Протягом першого тижня, до початку вуличних протистоянь, я займався деякими справами. Спочатку, як я вже казав, я потурбувався про власний комфорт. Згодом, через переїдання і надмірне вживання алкоголю, мав певні проблеми зі здоров'ям і почувався не дуже добре, тож спав до обіду, їв і знову вкладався у ліжко. В цей же час я вів таємні перемовини про купівлю револьвера, оскільки у позиційній війні він прислужився б краще, ніж гвинтівка. Дістати револьвер було надзвичайно складно. Уряд видавав таку зброю лише офіцерам Народної армії,

але відмовлявся видавати її ополченцям. Залишалось єдине – купити зброю в анархістів, які мали таємні склади, звичайно, нелегально. Після тяганини й перешкод один товариш-анархіст усе ж дістав мені маленький автоматичний пістолет калібру 6.6, жалюгідну зброю, від якої вже не було жодної користі на відстані більше п'яти метрів, але це ліпше, ніж взагалі нічого. До того ж у цей час я залагоджував деякі справи, аби покинути лави РПМС, приєднатися до іншого підрозділу і вирушити на Мадридський фронт.

Я давно всім казав, що збираюся полишити РПМС. Поки я тяжів до анархістів. Вступивши до лав НКП, можна було увійти до складу ФАІ, проте мені сказали, що ФАІ швидше за все перекине мене не на Мадридський фронт, а до Теруелю. Якщо ж я все ж хотів потрапити на Мадридський фронт, то мусив записатися в Інтернаціональну бригаду, але для цього мені потрібна була рекомендація члена комуністичної партії. Я відшукав приятеля-комуніста, який мав стосунок до іспанської медичної служби, й стисло пояснив йому суть справи. Здається, він зрадив, що перейду до них, і попросив, якщо це можливо, переконати інших англійців-членів лейбористської партії перейти зі мною. Якби я почувався ліпше, то, ймовірно, погодився б одразу. Важко сказати, чи це щось би змінило. Цілком можливо, що мене відіслали б до Альбасете ще до початку протистоянь у Барселоні. Але в цьому разі я не мав би можливості побачити все на власні очі й прийняв би на віру офіційну версію. З іншого боку, моє становище було б дуже складним, якби під час протистоянь я був у Барселоні і виконував накази комуністів, все ще відчувавши особисту приязнь до товаришів з РПМС. Тим часом у мене залишався ще тиждень відпустки, і перед поверненням на передову я сподівався зміцнити здоров'я. А ще я чекав, поки швець пошеє мені чоботи (в усій іспанській армії не знайшлося чобіт, які б мені підійшли). Здавалося б, дрібниця, але такі дрібниці часто стають доленосними. Я сказав приятелю-комуністу, що прийму рішення трохи згодом. А зараз мені просто хотілося відпочити. Раптом у мене виникла чудова думка – на два-три дні поїхати з дружиною до моря. Однак політична атмосфера немов попереджала мене, що цього не варто тепер робити.

Під зовнішньою розкішшю та дедалі глибшою бідністю, під удаваними веселощами на людних вулицях з квітковими ятками, кольоровими стягами, плакатами з пропагандистськими гаслами визрівало жорстоке політичне суперництво й ненависть. Люди різних політичних поглядів і вподобань пророкували: «Бути біді». Небезпека була простою та цілком зрозумілою – антагонізм між тими, хто прагнув розвитку революції, й тими, хто хотів її припинити чи попередити, а отже, боротьба точилася між анархістами й комуністами. У Каталонії не було іншої політичної влади, окрім влади ОСПК та їхніх ліберальних союзників. Але понад те, існувала ще непевна сила – НКП, гірше озброєна та менш свідомо своїх прагнень організація, зате потужніша через свою чисельність і панівні позиції у різноманітних ключових галузях промисловості. Така розстановка сил таїла в собі небезпеку. З погляду ОСПК, перше, що слід було зробити для забезпечення та посилення власної позиції, це забрати зброю з рук робітників-членів НКП. Як я вже раніше казав, саме це мав на меті рух, спрямований на розпуск ополченців. Водночас відновили, а також посилили й озброїли довоєнні формування поліції, цивільної гвардії тощо. Це могло означати лише одне. Наприклад, цивільна гвардія була жандармерією звичайного типу, яка вже майже століття охороняла заможний клас. Тим часом вийшла постанова, що зобов'язувала приватних осіб здати всю наявну зброю. Звичайно, цей наказ не виконувався – зброю в анархістів забрати можна було лише силою.

Протягом цього періоду ширилися чутки, через цензуру в пресі завжди незрозумілі і суперечливі, про незначні сутички по всій Каталонії. В різних місцях озброєна поліція здійснювала напади на опорні пункти анархістів. У Пугсерді, що на кордоні з Францією, загін карабінерів послали захопити митницю, яку до того контролювали анархісти. Було вбито відомого анархіста Антоніо Мартіна[30]. Схожі випадки трапилися у Фігерасі і, здається, Таррагоні. На околицях Барселони в робітничих районах відбулись бої. Члени НКП та ВСТ уже деякий час убивали один одного. Часом після вбивств організовували пишні похорони, які навмисне спрямовувалися на розпалювання політичної ворожнечі. Дещо раніше було вбито одного з членів НКП, і в жалобній ході йшли сотні тисяч людей. Наприкінці квітня, одразу після того, як я прибув до Барселони, був убитий Ролдан, видатний член ВСТ, і підозрювали в цьому когось із НКП. Уряд наказав зачинити всі крамниці і влаштував помпезну жалобну ходу, яка складалася переважно з військових Народної армії. Хода була такою масовою, що до призначеного місця йшли протягом двох годин. Я спостерігав за нею без особливого ентузіазму з вікна свого готельного номера. Цілком очевидно, що так званий похорон був лише демонстрацією сили. Мовляв, якщо це триватиме й далі, може бути кровопролиття. Тієї ж ночі нас із дружиною розбудили постріли на площі Каталонії, за сто чи двісті метрів від готелю. Наступного дня ми дізналися, що застрелили члена НКП і зробив це, ймовірно, хтось із ВСТ. Звісно, ці вбивства могли влаштувати й агенти-провокатори. Про ставлення іноземної капіталістичної преси до комуністично-анархістських чвар можна судити з того, що вбивство Ролдана набуло широкого розголосу, а про наступне всі мовчали.

Наближалось перше травня, й точилися розмови про проведення величезної демонстрації, в якій братимуть участь НКП та ВСТ. Лідери НКП, більш помірковані від своїх послідовників, працювали над примиренням із ВСТ, оскільки основною метою їхньої політики було об'єднання обох блоків в єдину коаліцію. За їхнім задумом, НКП та ВСТ мали пройти разом єдиним строем, демонструючи солідарність. Проте в останній момент демонстрацію скасували. Зрозуміло, що вона могла спричинити повстання. Отож, першого травня нічого не відбулося. Виникло дивне відчуття – Барселона, так зване революційне місто, було єдиним нефашистським містом Європи, де не святкувався цей день. Проте мушу визнати, що я відчув полегшення. Загони Лейбористської партії мали йти разом з РПМЄ, і всі чекали біди. Мені зовсім не хотілося вплутуватись у дурні вуличні бійки. Марширувати вулицею, вимахувати червоним стягом із закличними гаслами, а тоді загинути від кулі, випущеної незнайомцем з вікна горішнього поверху – ні, мені зовсім не хотілося так померти.

Розділ 10

Третього травня пополудні в холі готелю я зустрів приятеля, який ненароком обмовився: «Кажуть, на телефонній станції якась колотнеча». Але я чомусь не звернув уваги на його слова.

Того ж дня, між третьою і четвертою вечора, я йшов по Ла Рамбла, коли позаду почув декілька пострілів з гвинтівки. Я озирнувся і побачив двох молодиків зі зброєю, які скрадалися бічною вулицею, що йшла на північ від Ла Рамбла. На шиях у них були позав'язані червоно-чорні хустини анархістів. Вони затіяли перестрілку з кимось, хто засів у високій восьмикутній башті (то була начебто церква), що височіла над бічною вулицею. У мене майнула думка: «Почалося!» Проте я чомусь абсолютно не здивувався, адже багато днів усі жили в очікуванні цього «початку». Тепер я мусив повернутися до готелю й упевнитися, що з моєю дружиною все гаразд. Проте кілька анархістів на бічній вулиці відганяли перехожих і наказували їм не перетинати лінії вогню. Пролунали ще постріли. Кулі летіли просто з башти, й люди в паніці стрімголов тікали вулицею, подалі від пострілів. Звідусюди долинав ляскіт. Це крамарі опускали залізні жалюзі на вітринах крамниць. Я побачив двох офіцерів Народної армії, які обережно відступали від дерева до дерева, тримаючи руки на револьверах. Шукаючи сховку, натовп кинувся до станції метро на середині Ла Рамбла. Я вирішив не йти за ними, інакше міг би кілька годин просидіти у пастці під землею.

Раптом до мене підбіг американський лікар, який був з нами на передовій, і схопив мене за руку. Він був дуже схвильований.

— Ходімо сховаємося в готелі «Фалькон» (цей готель використовували як пансіонат для бійців РПМС у відпустці). Там будуть побратими з РПМС! Починається! Мусимо йти туди!

— Дідько! Що сталося? — запитав я.

Лікар усе тягнув мене за рукав. Він був надто збуджений, тож так і не зумів до пуття нічого пояснити. Виявилось, що він був на площі Каталонії, коли до телефонної станції, де працювали в основному члени НКП, під'їхали декілька вантажівок з цивільними гвардійцями[31] і вони вчинили напад. Згодом з'явилися анархісти, і між ними та гвардійцями сталася сутичка. З усього цього я зміг зрозуміти, що ранкова «колотнеча» полягала у вимозі уряду передати їм телефонну станцію, проте, звичайно ж, анархісти відмовилися.

Ми йшли вулицею, а назустріч нам промчала вантажівка. В ній сиділо повно анархістів з гвинтівками. Спереду за легким кулеметом на купі матраців лежав зодягнений у дрантя молодик. Коли ми дісталися готелю «Фалькон», що в кінці бульвару Ла Рамбла, біля входу вже юрмився натовп. Люди були збентежені, ніхто не знав, що слід робити. До того ж зброя була лише в кількох бійців спеціального загону, які охороняли будівлю. Я пішов до місцевого комітету РПМС, який розташовувався навпроти готелю. На горішньому поверсі, в кімнаті, де ополченці зазвичай отримували платню, було гамірно — туди набилося людей. Високий вродливий чоловік років тридцяти з блідим обличчям у цивільному одязі закликав присутніх до порядку і одночасно з купи в кутку видавав реміні й набої. Гвинтівок поки не було видно. Лікар кудись зник. Припускаю, що вже з'явилися перші поранені, тож його покликали на допомогу. Прийшов ще один англієць. З внутрішньої кімнати високий чоловік почав виносити гвинтівки й роздавати присутнім. Спочатку до мене й іншого англійця, як до іноземців, поставилися підозріло, проте згодом підійшов повстанець, знайомий ще з фронту, і нам, хоча й неохоче, таки видали гвинтівки і набої.

Вдалині пролунали постріли, й вулиці миттєво спорожніли. Всі казали, що по Ла Рамбла перекрыли рух. Цивільні гвардійці захопили зручні позиції й стріляли в усякого, хто намагався пройти вулицею. Я хотів ризикнути й повернутися до готелю, проте будь-якої миті можуть атакувати місцевий комітет, а тому краще нам бути напоготові. У будівлі, на сходах, навіть на хіднику стояли купками люди й гомоніли. Ніхто достоту не знав, що насправді відбувається. Я лише дізнався, що цивільні гвардійці напали на телефонну станцію й захопили стратегічні об'єкти, з яких здійснювалося керування будівлями, зайнятими робітниками. Складалося враження, що цивільні гвардійці виступили проти НКП й робітничого класу загалом. Завважте, що на ту мить ніхто не звинувачував уряд. Найбідніші класи Барселони вбачали схожість між цивільними гвардійцями й «чорно-рудими[32]» і ймовірно вважали, що ті напали з власної ініціативи. Незабаром я дізнався, що насправді сталося, і в моїй голові остаточно склалася картина. Тепер усе зрозуміло. З одного боку НКП, з іншого – поліція. Мені не до вподоби образ «ідеалізованого» робітника, яким його собі уявляють буржуазні комуністи, але коли я бачу конфлікт справжнього, живого робітника, з плоті й крові, та його одвічного ворога – поліцейського, то я не вагаюся, на чий бік пристати.

Минуло досить багато часу, й здавалося, нічого особливого не відбувається. Мені не спадало на думку зателефонувати в готель і дізнатись, як справи у дружини. Я був переконаний, що телефонна станція не працює. Хоча насправді вона вимкнулася всього на декілька годин. У двох будівлях зібралося близько трьох сотень людей, переважно бідняків. Були серед них і жінки, деякі з малюками на руках, а ще юрба малих голодранців. Припускаю, багато хто з них не мав гадки, що коїться, і, шукаючи прихистку, просто забіг у приміщення РПМС. Були тут і ополченці у відпусті, а також іноземці. За моїми підрахунками, на всіх нас припадало лише близько шістдесяти гвинтівок. Вимагаючи зброї, люди без кінця штурмували кімнату нагорі. Проте їм відповідали, що гвинтівок більше немає. Молодші ополченці, вбачаючи в цих подіях самі лише веселощі, шастали в натовпі, намагаючись видурити або вкрати гвинтівки. І ось один із них вихопив у мене гвинтівку і втік. Що ж, я знову залишився без зброї, якщо не брати до уваги мого автоматичного пістолета з кількома набоями.

Сутеніло. Я відчув, що зголоднів. Але у «Фальконі», мабуть, не було харчів. Ми з приятелем непомітно вислизнули перекусити до іншого готелю неподалік. Надворі було темно, тихо й безлюдно. На вітринах магазинів опущені залізні жалюзі, проте поки не було видно барикад. Двері готелю були надійно зачинені на замки й засуви; нас не хотіли впускати. Повернувшись назад, я дізнався, що телефонна станція працює, тож піднявся в кімнату нагорі й зателефонував дружині. В готелі не було телефонного довідника, а я не знав номера телефону готелю «Континенталь». Обнишпоривши буквально всі номери готелю, десь за годину я знайшов путівник, в якому значився телефонний номер «Континенталу». Я не зміг додзвонитися до дружини, зате зв'язався з Джоном Макнейром, представником ЛП в Барселоні. Він сказав, що всі живі-здорові, й запитав, чи у нас в комітеті все гаразд. Я відповів, що все було б добре, якби у нас були сигарети. Взагалі-то я пожартував, але вже за півгодини Макнейр приніс дві пачки «Лакі Страйк». Він пробирався темними вулицями, його спиняли патрулі анархістів і перевіряли документи. То був насправду героїчний вчинок, якого я ніколи не забуду. Ми страшенно зраділи сигаретам.

Біля кожного вікна стояли озброєні вартіві, невелика група спецзагону на вулиці зупиняла нечисленних перехожих. Під'їхав автомобіль анархістського патруля з великою кількістю зброї. На пасажирському сидінні вродлива темноволоса дівчина років вісімнадцяти тримала на колінах автомат. Я довго тинявся коридорами готелю – велетенської будівлі із хаотичним плануванням приміщень. Всюди валялося сміття, поламані меблі й клапті паперу. Сміття – неодмінний атрибут революції. Куди не кинь оком – скрізь сплять люди. На пошарпаному дивані в коридорі спали дві убогі жінки. До того як РПМС захопив це приміщення, тут було кабаре. В деяких кімнатах були сцени, на одній із них самотньо стояло фортепіано. Нарешті я знайшов те, що шукав – арсенал. Я не знав, чим усе закінчиться, тому мені конче була потрібна зброя. Неодноразово я сам чув, що всі без винятку партії – ОСПК, РПМС та НКП-ФАІ – накопичують зброю в Барселоні, а тому просто не міг повірити, що в цій будівлі РПМС було лише п'ятдесят чи шістдесят гвинтівок, які я вже бачив. Кімната, яку використовували як склад зброї, не охоронялась і мала блаженські двері, отож ми з іншим англійцем легко їх відчинили. Зайшовши до кімнати, ми переконалися, що чутки виявились брехнею – зброї не було. Усе, що нам вдалося віднайти, – це штук двадцять застарілих малокаліберних гвинтівок і декілька дробовиків. Набоїв не було взагалі. Я повернувся назад і запитав, чи немає набоїв до револьверів. Цього добра також не було. Я знайшов декілька ящиків гранат, які привезли анархісти. Взяв собі декілька штук. То були поганенькі гранати, які запальвались, якщо їх потерти згори чимось схожим на сірник. Чесно кажучи, я боявся, що вони можуть вибухнути й самі собою.

Люди спали просто на підлозі. В якійсь із кімнат не змовкаючи плакало маля. Незважаючи на травень, вночі було холодно. Над однією зі сцен досі висіла завіса, тож я зрізав її ножом, загорнувся в неї і примудрився подрімати декілька годин. Ніяк не міг міцно заснути, все думав про ті страшні гранати, що можуть розірвати мене на шматки, якщо я буду вовтузитись. О третій ночі мене розбудив високий чоловік, який начебто тут командував. Він дав мені гвинтівку й поставив вартувати біля одного з вікон. А ще повідомив, що схопили і заарештували Саласа, начальника поліції, відповідального за напад на телефонну станцію. (Згодом ми дізналися, що насправді його лише відсторонили від служби. Незважаючи на це, новини тільки підтверджували загальну думку, що гвардійці діяли без наказів, на власний розсуд.) З першими променями сонця люди почали зводити дві барикади – одну навколо місцевого комітету, іншу – біля готелю «Фалькон». Вулиці Барселони вимощені квадратною бруківкою, з якої легко скласти стіну. Під бруківкою насипано жорству, якою можна наповнити мішки. Зведення барикад – дивовижно красиве видовище! Зараз я багато віддав би за можливість зробити хоч один знімок. Пристрасно, як іспанці роблять будь-яку справу, що вирішили довести до кінця, довга вервечка чоловіків, жінок і навіть маленьких дітей вивертали бруківку, накладали її у тачку, яку невідомо де знайшли і тягали важезні мішки з піском. У дверях місцевого комітету стояла молода єврейка з Німеччини в штанах ополчення й, усміхаючись, спостерігала за людьми. Вже за декілька годин барикади були на рівні голови, біля бійниць поставили стрільців, а за барикадою палало багаття й смажилась ячня.

У мене знову забрали гвинтівку. Мені поки не було чого робити. Ми зі ще одним англійцем вирішили повернутися до готелю «Континенталь». Удаліні чулися звуки пострілів, проте, схоже, на Ла Рамбла було тихо. Дорогою до «Континенталю» ми зазирнули на продуктовий ринок. Продавців там було

небагато, і їх обступив натовп голодних людей з робітничих кварталів на схід від Ла Рамбла. Щойно ми зайшли на ринок, як з надвору почулися гучні постріли гвинтівки, на даху затремтіли вікна, й натовп кинувся до чорного ходу. Деякі продавці залишилися, ми купили два горнятка кави й трохи козячого сиру, який я запхав поміж гранат. За декілька днів я радів цьому сиру як ніколи.

На розі вулиці, де я вчора бачив, як анархісти почали стрілянину, тепер височіла барикада. Якийсь чолов'яга з іншого боку барикади прокричав мені, щоб я остерігався. Цивільні гвардійці, які засіли на дзвіниці, не розбираючись що й до чого, стріляли по всіх, хто проходив поруч. Я зупинився, а тоді побіг через вулицю. Як мене і попереджали, поруч просвистіла куля. Коли я наблизився до розташованого на іншому боці вулиці Виконавчого комітету РПМС, хтось із спецзагону щось мені прокричав, але тієї миті я нічого не розібрав. Між мною та будівлею були дерево й газетний кіоск, а тому я не бачив, куди вони вказували. Я дістався «Континенталу», переконався, що все гаразд, умився й повернувся до Виконавчого комітету РПМС (до нього було близько ста метрів), щоб дізнатися про наступні накази. На той час скрізь лунали постріли з Гвинтівок і кулеметів, тож здавалося, що почався справжній бій. Я знайшов Коппа і щойно почав його розпитувати, що ж нам робити далі, як раптом унизу почувся страшенний гуркіт. Шум був настільки гучним, що я був певен, що почали стріляти гармати. Насправді ж то були гранати, звук вибуху яких відлунював поміж будинками.

Копп визирнув з вікна й мовив: «Зараз подивимось, що там коїться». Він зі своїм звичним безжурним та безтурботним виглядом спустився сходами. Я йшов слідом. Просто за дверима бійці спеціального загону кидали на вулицю гранати, наче кеглі, які розривалися за двадцять метрів з таким оглушливим гуркотом, що аж вуха закладало. До цього примішувалися ще постріли гвинтівок. З-за газетного кіоску, наче гарбуз на ярмарку, стирчала голова американця, командира ополчення, якого я добре знав. Тільки потім я зрозумів, що насправді сталося. Біля будівлі РПМС було кафе «Мокко» з готелем нагорі. За день до цього двадцять чи тридцять озброєних гвардійців зайшли всередину і, коли почалася стрілянина, захопили кафе й забарикадувалися в ньому. Мабуть, їм було наказано захопити кафе для подальшого нападу на будівлю РПМС. Рано-вранці вони здійснили спробу вилазки, розгорілась перестрілка. Один з бійців спеціального загону отримав серйозне поранення, цивільного гвардійця вбили. Цивільні гвардійці повернулися до кафе, проте, побачивши американця, який ішов вулицею, відкрили по ньому вогонь, хоч він і не мав зброї. Американець заховався за кіоском, а спецзагін знову заходився кидати гранати в цивільних гвардійців, намагаючись загнати їх у приміщення.

Копп окинув оком усе це дійство, рушив уперед і зупинив рудого німця – бійця спеціального загону, який зубами намагався витягти запобіжник з гранати. Він прокричав, щоб усі трималися подалі від дверей, і декількома мовами пояснив, що мусимо уникнути кровопролиття. За мить Копп вийшов на тротуар і демонстративно, так щоб бачили цивільні гвардійці, зняв з пояса пістолет і поклав на землю. Офіцери іспанської повстанської армії зробили те ж саме, троє з них поволі підійшли до дверей, де ховалися цивільні гвардійці. Я не зробив би цього ні за які гроші. Вони йшли беззбройні до страшенно переляканих та ще й озброєних до зубів людей. На перемовини до Коппа вийшов цивільний гвардієць, від страху блідий як смерть. Він

схвильовано вказував на дві нерозірвані гранати на бруківці. Копп повернувся назад і сказав, що ті гранати потрібно підірвати, оскільки вони становлять для всіх загрозу. Один зі спеціального загону вистрілив з гвинтівки у гранату й підірвав її, в іншу він не поцілив. Я забрав у нього гвинтівку, став на коліно й вистрілив. Соромно визнати, але я також промазав.

Під час тих подій то був мій єдиний постріл. На бруківці валялося розбите скло з вивіски над кафе «Мокко», два залишені осторонь автомобілі, один з яких належав Коппу, були геть продірявлені кулями, а лобове скло було вибите вибуховою хвилею.

Копп потяг мене нагору й пояснив ситуацію. Наше завдання – захист будівель РПМС, в разі подальших нападів. Лідери РПМС дали чіткі вказівки – стріляти лише у відповідь і, якщо це можливо, уникати відкриття вогню. Навпроти нас стояв кінотеатр «Поліорама», над ним музей, а на самому вершечку, значно вище загальної лінії дахів, була невеличка обсерваторія з однаковими банями. Бані височіли над вулицею, тому декілька поставлених там стрільців могли попередити будь-які атаки на будівлю РПМС. За кінотеатром наглядали члени НКП, які без проблем нас впустять. З цивільними гвардійцями, що засіли у кафе «Мокко», теж не повинно бути проблем. Вони не дуже то хотіли воювати. Копп ще раз повторив, що нам наказано стріляти лише у відповідь, або якщо нападуть на будівлю. Хоча Копп цього не сказав, але я зрозумів, що лідери РПМС страшенно розлючені, що їх втягли у цю колотнечу, проте мусять лишитися на боці НКП.

В обсерваторії вже поставили вартових. Наступні три доби я просидів на даху «Поліорами» і спускався з нього лише для того, щоб поїсти в готелі. Я був у цілковитій безпеці, потерпаючи хіба від голоду й нудьги. З певністю можу назвати той період найнестерпнішим за все моє життя. Мені ніколи не доводилося переживати нічого більш паскудного, дратівливого й такого, що викликає зневіру, як у ті дні вуличних боїв.

Пам'ятаю, я сидів на даху й дивувався з цих неймовірних подій. З крихітного віконечка обсерваторії відкривався краєвид на багато миль навколо: на високі стрункі будівлі, скляні бані й невимовно красиві фігурні дахи із зеленої та червоної черепиці. А далі, на сході, виднілося блакитне море, яке я бачив, лише коли шойно приїхав до Іспанії. І ось тепер ціле величезне місто з мільйоном людей застигло у пекельній незрушності, у кошмарі звуків без жодного руху. Залиті сонцем вулиці геть спорожніли. Нічого не відбувалося, тільки постійно свистіли кулі, що летіли з барикад і вікон, заставлених мішками з піском. Автомобілів не було видно, лише на Ла Рамбла непорушно застигли поодинокі трамваї там, де їх залишили водії, тікаючи від обстрілів. Увесь цей час нарастала оглушливий гуркіт, що луною котився поміж тисячами кам'яних будинків. Він був достоту як тропічна злива, і ні на мить не припинявся. Трах-таррах! Бум-бах! Інколи він ненадовго стихав до поодиноких пострілів, а тоді знову вибухав шаленою оглушливою стріляниною. Так тривало цілий день – вогонь стихав лише вночі, поновлюючись знову із першими променями сонця.

Із самого початку було дуже важко зрозуміти що, власне, відбувається, хто в кого стріляє і хто перемагає. Мешканці Барселони настільки звикли до вуличних боїв і так добре знали на місцевості, що інстинктивно вгадували, яку будівлю і яку вулицю утримує та чи інша партія. Іноземець

такої переваги не мав, тож я почувався дещо безпорадним. Визираючи з вікна обсерваторії, я міг зрозуміти, що Ла Рамбла – головна вулиця міста – слугувала такою собі роздільною лінією. Праворуч від Ла Рамбла були робітничі райони, які належали анархістам, ліворуч точилася непевна боротьба, проте звивисті вулички більш-менш контролювали ОСПК та цивільна гвардія. Навколо площі Каталонії, де перебували ми, позиції розкидані настільки незрозуміло, що розібрати, де чия будівля, можна було лише з вивішених прапорів. Головним орієнтиром слугував готель «Колон» – штаб ОСПК, який домінував на площі Каталонії. У вікні біля останньої літери «О» було встановлено єдиний на увесь готель кулемет, що своїм вогнем накривав усю площу. За сто метрів праворуч від нас униз по Ла Рамбла ОСМ, так звана молодіжна ліга ОСПК (аналогічна Молодіжній комуністичній лізі в Англії), захопила й утримувала велику крамницю, закладені мішками з піском вікна якої виходили прямісінько на нашу обсерваторію. Вони згорнули червоний прапор, повісивши натомість прапор Каталонії. На телефонній станції, місці, де все й почалося, розвивалися два стяги: каталонський та анархістський. Там змогли домовитися і досягти тимчасового компромісу – станція працювала безперебійно, з будівлі не стріляли.

На нашій позиції було напрочуд тихо. Цивільні гвардійці в кафе «Мокко» опустили залізні жалюзі і звели барикаду з меблів. Згодом чоловік шість видерлися на дах і просто навпроти нас звели ще одну барикаду з матраців, над якою замайорів прапор Каталонії. Однак було очевидно, що вони не хотіли починати бій. Копп з ними домовився: ми не стрілятимемо, якщо не стрілятимуть вони. До цього часу він уже встиг заприятелювати з цивільними гвардійцями, якщо це можна так назвати, й декілька разів заходив до них у кафе «Мокко». Звісно, гвардійці захопили всі запаси спиртного в кафе і зробили Коппові подарунок – п'ятнадцять пляшок пива. Він, у свою чергу, віддав їм одну з наших гвинтівок. Хай там як, а було доволі нудно весь час сидіти на даху. Інколи мені так усе набридало, що я, не зважаючи на жахливий шум, годинами читав книжки від «Пенгвін букс», які мені поталанило купити декілька днів тому. Часом мене пронизувало усвідомлення того, що буквально за п'ятдесят метрів від мене сидять озброєні солдати й спостерігають за мною. Це було дуже схоже на те, як я сидів в окопах. Вряди-годи я ловив себе на тому, що за звичкою називав гвардійців «фашистами». Загалом там, на даху, нас було шестеро. Ми поставили вартового у кожній башті обсерваторії, інші сиділи трохи нижче на пласкому даху, де захватись від небезпеки можна було лише за кам'яним парапетом. Я знав, що цивільним гвардійцям можуть будь-якої миті зателефонувати й віддати наказ відкривати вогонь. У нас була домовленість, що в цьому випадку вони нас попередять, але хто зна, чи дотримають вони обіцянки. Якимось мені здалося, що все починається знову. Один з гвардійців став на коліно й заходився стріляти через барикаду. Я в той час був на варті, тож націлив гвинтівку на нього й закричав:

– Не стріляй у нас, чуєш!

– Що?

– Не стріляй, кажу, інакше ми теж будемо.

– Я не у вас стріляю. Поглянь униз!

Гвинтівкою він вказав у напрямку бічної вулиці. І справді, якийсь хлопець у блакитному комбінезоні і з гвинтівкою у руках ховався за рогом. Очевидно, він щойно вистрілив у цивільного гвардійця.

— Я у нього стріляв. Але він перший почав (вірю, що так і було). Ми не хочемо стріляти у вас. Ми такі ж робітники, як і ви.

Він привітав мене антифашистським жестом, я відповів. Тоді гукнув йому:

— Пиво ще є?

— Ні, вже закінчилося.

Того самого дня, коли я виглядав з вікна, якийсь чолов'яга з будівлі ОСМ прицілювався й вистрілив у мене без жодної на те причини. Не знаю, чим я вже зміг привернути до себе його увагу. Проте я не стріляв у відповідь. Хоча він був на відстані лише ста метрів, куля навіть не зачепила даху обсерваторії. Уже не вперше мене рятувала славнозвісна «влучна» стрільба іспанців. З цієї будівлі в мене стріляли ще декілька разів.

Пекельна стрілянина тривала. Наскільки я бачив і чув, обидві сторони відкривали вогонь лише у відповідь. Всі залишалися у своїх будівлях чи за барикадами й вели безперервний вогонь по людях напроти. Десь за півмилі від нас була вуличка, на якій один супроти одного розташовувалися головні штаби НКП та ВСТ. Про це можна було судити з жахливого гуркоту, що долинали звідти. Коли вщухла стрілянина, я пройшовся тією вулицею й побачив, що всі вітрини магазинів були в дірках від куль, наче сито. (Більшість крамарів Барселони позаклеювали вітрини навхрест — якщо куля влучить, вітрина не розлетиться.) Інколи тріск гвинтівок та кулеметів перекривав вибух ручної гранати. Через великі проміжки часу, усього разів десять, чулися дуже гучні вибухи, джерела яких я визначити не міг. Я б сказав, що це авіабомба, проте поблизу не літали літаки. Пізніше мені сказали, і я певен, що так воно й було, що для поширення шуму і паніки агенти-провокатори просто підривали вибухівку. Однак артилерійського вогню не було. Я дослухався, адже якби в бій вступили гармати, це означало б, що ситуація стає серйозною та певним чином ускладнюється (артилерія — визначальний фактор у вуличних боях). Згодом газети поширювали брехливі чутки, що на вулицях гатили батареї гармат, проте ніхто не міг показати пошкодженої снарядом будівлі. Та й взагалі, почувши одного разу звук артилерійського вогню, ви його ніколи ні з чим не сплутаєте.

Фактично одразу відчувся брак їжі. Для п'ятнадцятьох чи двадцятьох ополченців, які залишались у будівлі РПМС, з величезними труднощами й лише під покровом ночі (цивільні гвардійці прострілювали всю площу Ла Рамбла) з готелю «Фалькон» доправляли їжу. Проте все одно на всіх не вистачало, і ті, хто міг, ходили їсти в «Континенталь». Каталонський уряд, а не НКП чи ВСТ, «націоналізував» готель «Континенталь». Цей готель було визнано нейтральною територією. Щойно розпочалися заворушення, готель ущерб заповнили різні дивні Люди. Були тут іноземні журналісти, люди, підозрювані у скоєнні політичних злочинів різного ґатунку, американський льотчик, що служив уряду, різні комуністичні агенти, включаючи товстого росіянина зі зловісним виразом обличчя, який, за чутками, був агентом ОДПУ[33]. Він отримав прізвисько Чарлі Чан і носив на ремені револьвер та маленьку гранату. Було ще декілька родин заможних іспанців, які,

видавалося, підтримували фашистів, двоє чи троє поранених з Інтернаціональної бригади, гурт водіїв вантажівок, які везли до Франції помаранчі й мусили зупинитися тут через заворушення, а ще декілька офіцерів Народної армії. Загалом, Народна армія не втручалася в події, але окремі солдати втекли з казарм і брали участь у боях на власний розсуд. У вівторок зранку я помітив деяких з них на барикадах РПМС. Із самого початку, поки брак їжі не відчувався ще так гостро, а газети не поширювали на своїх шпальтах ненависті, події на вулицях міста можна було сприймати радше як жарт. Жителі Барселони казали, що у них таке відбувається мало не щороку. До нас прийшов Джордж Тіолі, італійський журналіст і наш хороший друг. Штани його були в крові. Він розповів, що вийшов на вулицю подивитися, що там коїться. Побачивши пораненого, який лежав просто на тротуарі, Джордж заходився йому допомагати, аж раптом хтось знічев'я пожурих у нього ручну гранату. На щастя, наш друг не отримав серйозних травм. Пам'ятаю, він жартома сказав, що для того, аби полегшити зведення й розбирання барикад слід було б пронумерувати бруківку Барселони. Яюсь після варти я повернувся до готелю голодний, брудний і страшенно втомлений. У номері сиділи декілька чоловіків з Інтернаціональної бригади. Вони абсолютно байдуже ставилися до всього, що відбувалося. Якби вони насправді були ревними членами своїх партій, то намагалися б переконати мене перейти на їхній бік чи навіть зв'язати мене й відібрати гранати, яких було вдосталь у моїх кишнях. Натомість вони співчували мені, що мушу проводити відпустку вартуючи на даху. Усі казали: «Це звична сварка між анархістами й поліцією. Минеться». Незважаючи на розмах боїв і кількість жертв, думаю, що це було ближче до істини, ніж, скажімо, офіційна версія, що подавала вуличні сутички як сплановане повстання.

Ситуація почала змінюватися десь у середу, 5 травня. Вулиці з зачиненими крамницями мали жахливий вигляд. Нечисленні перехожі, яким з тих чи інших причин довелося вийти на вулицю, намагалися не привертати до себе уваги й несли білі хустинки. Посередині частини Ла Рамбла, що не прострілювалася, чоловіки вголос читали газети. У вівторок газета анархістів «Солідарідад Обрера» назвала напад на телефонну станцію «мерзеною провокацією», проте вже у середу редакція змінила тон і заходилася переконувати громадян повернутися до роботи. Лідери анархістів закликали до того ж самого по радіо. Редакцію газети «Ла Баталья», що належала РПМС, ніхто не захищав, відтак на неї напали та захопили цивільні гвардійці приблизно в той самий час, що і телефонну станцію. Незважаючи на це, газета продовжувала виходити друком і розповсюджуватися, щоправда, вона змінила адресу. Газета закликала всіх залишатися на барикадах. Люди не знали, що саме слід робити, й все мізкували, чим усе це закінчиться. Навряд чи хтось покине барикади, проте всі втомилися від безглузвих боїв. Ніхто не хотів ескалації громадянської війни, яка могла призвести до поразки у боротьбі проти Франко. Усі навколо цього боялися. Зі слів людей можна було зробити висновок, що від самого початку рядові члени НКП хотіли лише двох речей: повернення телефонної станції та роззброєння ненависних цивільних гвардійців. Якби уряд Каталонії зобов'язався виконати ці вимоги, а також пообіцяв покласти край спекуляціям з продуктами харчування, немає сумніву, що вже за дві години розібрали б барикади. Проте очевидно, що каталонський уряд не збирався так просто здаватися. У зв'язку з цим ширилися непевні чутки. Казали, що уряд Валенсії нібито послав шість тисяч солдатів для окупації Барселони, а п'ять тисяч анархістів та бійців РПМС покинули Арагонський фронт, щоб їм протистояти. Правдивою була лише перша чутка. З башти обсерваторії ми бачили сірі тіні військових кораблів, що наближалися

з моря. Даглас Мойль, моряк, сказав, що кораблі схожі на британські есмінці. Він не помилився – то й справді були британські есмінці, про що ми дізналися лише згодом.

Того вечора ми почули, що чотириста цивільних гвардійців на площі Іспанії здалися й віддали свою зброю анархістам. Ця новина дивним чином наклалася на той факт, що на околицях (переважно в районах, де жили робітники) усе контролювалося НКП. Скидалося на те, що ми виграємо. Але того ж вечора Копп покликав мене і з серйозним виразом обличчя повідомив, що відповідно до щойно отриманої інформації уряд має на меті оголосити РПМЄ поза законом та розпочати проти нього війну. Я був дуже вражений почутим і почав розуміти, чим усе може закінчитись. Я передбачав, що коли заворушення завершаться, всю провину покладуть на РПМЄ – найслабшу партію, а тому найзручнішого цапа-відбувайла. Наш нейтралітет також закінчувався. Якщо уряд оголосить нам війну, то ми не матимемо іншого вибору, окрім як боронитися тут, у цій будівлі РПМЄ, і можна не сумніватися – цивільні гвардійці отримають наказ нас атакувати. Єдиним порятунком було наступати. Копп чекав наказів телефоном. Якщо він отримає підтвердження того, що РПМЄ поза законом, ми одразу змушені будемо готуватися до захоплення кафе «Мокко».

Я пам'ятаю довгий, мов нічне жажіття, вечір, коли ми укріплювали будівлю. Опустили залізні ролети на центральному вході, а за ними звели барикаду з каміння, залишеного робітниками, які щось перебудовували. Ми також перевірили зброю. З урахуванням шести гвинтівок у вартових, що знаходилися на даху «Поліорами», в нашому арсеналі була двадцять одна гвинтівка, одна з яких несправна, а також по п'ятдесят набоїв на кожен гвинтівку, декілька десятків гранат, пістолети і револьвери. Близько дюжини чоловіків, здебільшого німці, зголосилися штурмувати кафе «Мокко» в разі потреби. Ми повинні рано-вранці атакувати з даху і, звісно ж, несподівано. Гвардійців було більше, зате наш бойовий дух був вищим. Ми не сумнівалися, що зможемо штурмувати кафе, хоч і усвідомлювали, що, можливо, будуть жертви. У нас зовсім не було їжі, окрім декількох плиток шоколаду. Крім того, казали, що «вони» збирались перекрити постачання води. (Ніхто достеменно не знав, хто такі ці «вони». Це міг бути уряд, оскільки саме він контролював водогін, або ж НКП.) Ми витратили багато часу, набираючи воду в усе: раковини, відра, навіть у ті п'ятнадцять Пляшок з-під пива, яке цивільні гвардійці колись подарували Коппу.

У мене був кепський настрій, та ще й втома валила з ніг після шістдесяти годин без сну. Зараз стояла глупа ніч. Унизу, за барикадами, просто на підлозі, покотом спали люди. Нагорі була невеличка кімнатка з диваном, яку ми використовували як перев'язочну, хоча, звісно, у нас не було ані бинтів, ані йоду. Моя дружина прийшла з готелю, якщо раптом знадобиться медсестра. Я приліг на диван, сподіваючись подрімати хоч із півгодинки перед штурмом кафе «Мокко», під час якого мене ймовірно могли й убити. Пам'ятаю, як незручно було лежати, коли пристебнутий до ременя пістолет впивався у спину. Наступне, що пам'ятаю, – я прокинувся від того, що поруч стояла дружина. Настав день, нічого страшного не відбувалося, уряд не оголошував війни РПМЄ, воду не перекрили, і якщо не брати до уваги хаотичних пострілів, на вулицях все було спокійно. Дружина сказала, що не наважилася мене будити, тому спала у кріслі в одній з кімнат.

Увечері було тихо, настало щось на кшталт перемир'я. Стрілянина припинилася, і на вулиці раптом висипали люди. Деякі крамниці підняли жалюзі, на ринку голодний натовп вимагав їжі, але прилавки були геть порожні. Проте я помітив, що трамваї поки не їздили. Цивільні гвардійці досі сиділи за своєю барикадою в кафе. Ніхто також не поспішав розбирати укріпленнь. Усі бігали, намагаючись придбати бодай щось їстівне. Повсякчас було чути єдине питання, що хвилювало усіх без винятку: «Уже все закінчилось, як думаєте? Чи знову почнеться?» Про оте «все» думалось як про стихійне лихо, буревій чи землетрус, від якого всі страждали, і якого несила було стримати. На мою думку, сторони домовилися про кількогодиннє перемир'я, але здавалося, воно тривало всього декілька хвилин. Раптом прогримів постріл з гвинтівки, наче грім серед ясного неба, й усі розбіглися. Залізні жалюзі опустилися, вулиці спорожніли, чоловіки повернулися на барикади. «Все» почалося знову.

Я повернувся на варту на даху, гостро відчуваючи розчарування й злість. Я гадав, що беручи участь у подібних подіях, людина мусить відчувати свою причетність до творення чогось великого, свою значимість для усїєї подальшої історії. Проте це омана, бо в такі миті усе інше переважають фізичні потреби й відчуття. Під час бою я не здатен був правильно «проаналізувати» ситуацію, що так майстерно роблять журналісти, перебуваючи за сотні кілометрів звідси. Здебільшого я розмірковував не про правильність чи неправильність цієї безглуздої внутрішньої колотнечі, а про те, як страшенно незручно й нудно сидіти на цьому дурному даху, і про голод, що ставав усе нестерпнішим, оскільки жоден із нас ще з понеділка по-людські не їв. Увесь час у моїй голові крутилися думки, що коли тут усе завершиться, я повернусь на фронт. Мене це страшенно дратувало. Я пробув сто п'ятнадцять днів на передовій і повернувся до Барселони, розраховуючи перепочити у комфортних умовах. Натомість я сидів на цьому даху навпроти таких самих знуджених, як і я, цивільних гвардійців, які час від часу махали мені руками, запевняючи, що вони такі ж «робітники» (сподіваючись, що я у них не стрілятиму). Але ж усі знали – щойно їм віддадуть наказ стріляти, вони відкриють вогонь. Так от, якщо все це означало «творити історію», то ми цього не відчували. Ситуація нагадувала важкий період на фронті, коли бракувало бійців і кожен мусив багато годин стовбичити на варті. Який може бути героїзм, коли стоїш на варті голодний, втомлений і цілком байдужий до всього, що навколо відбувається.

У самому готелі серед різношерстої юрби, яка у більшості своїй з остраху навіть носа на вулицю не потикала, панувала атмосфера підозрілості. Люди підозрювали інших у шпигунстві, пошепки називаючи одне одного шпигунами комуністів, троцькістами, анархістами й ще бозна-ким. Товстий російський агент по черзі відводив усіх іноземців у куток і пояснював, що тут розігрується анархістський сценарій. Я спостерігав за ним з великою цікавістю, бо вперше у житті бачив людину, робота якої полягала у поширенні брехні, ну якщо не брати до уваги журналістів. У цій пародії на життя в шикарному готелі було щось відразливе, особливо зважаючи на те, що на вулиці досі тривала стрілянина. Після того, як у вікно їдальні залетіла куля й пошкодила колону, там ніхто більше не їв. Тепер усі гості юрмилися в невеликій темній кімнатці, де завжди бракувало столів. Значно поменшало офіціантів. Деякі з них були членами НКП, а тому, скинувши свої накрохмалені сорочки, доєдналися до загального страйку. Але їжу поки що подавали так само вчисті, хоча, по суті, їсти не було чого. Основною стравою на вечерю того четверга були сардини – по одній рибині на людину.

Вже декілька днів у готелі не було й крихти хліба, навіть вино закінчувалося, а тому ми стали пити все дорожчі вина. Їжі не вистачало й тоді, коли припинилися вуличні бої. Три дні поспіль ми з дружиною снідали шматком козячого сиру без хліба, нічим його не запиваючи. Єдине, чого не бракувало, так це помаранчів. Водії французьких вантажівок принесли їх вдосталь у готель. Ця група виглядала досить дивно. Були з ними ще декілька іспанських дівчат та вантажник у чорному кітелі. Іншого разу зарозумілий і пихатий управитель готелю покепкував би з них і не пустив навіть на поріг, проте зараз вони були популярними, адже, на відміну від нас, мали хліб, який ми у них постійно випрошували.

Я провів останню ніч на даху, і зранку мені здалося, що все насправді закінчилось. Якщо не помиляюся, то в п'ятницю стрілянини взагалі майже не було. Ніхто достеменно не знав, чи прибули війська з Валенсії. Насправді саме в п'ятницю вони й прибули. По радіо передавали звернення уряду, в яких лунали погрози впереміш з умовляннями розійтися по домівках. Попереджали також, що заарештовуватимуть усіх, хто матиме при собі зброю в комендантську годину. На ці заклики не звертали особливої уваги, проте люди з барикад враз кудись поділися. Певен, що це було зумовлено тотальним голодом. Повсякчас чулося те саме: «Немає що їсти. Мусимо повертатися до роботи». Водночас цивільні гвардійці, які, доки в місті було продовольство, отримували пайки, могли залишатися на своїх постах. До вечора вулиці вже виглядали звично, хоча спорожнілі барикади залишалися на місці. Бульвар Ла Рамбла знову став велелюдним, крамниці відчинили двері й вулицями поїхали трамваї, які до цього стояли завмерлі. Цивільні гвардійці все ще утримували кафе «Мокко» й не розбирали барикад, але деякі з них повиносили стільці на вулицю й сиділи, поклавши гвинтівки на коліна. Проходячи повз, я підморгнув одному з них. Гвардієць всміхнувся у відповідь – він мене, звичайно, впізнав. Над телефонною станцією спустили прапор анархістів, залишивши лише прапор Каталонії. Це означало, що робітники зазнали поразки. Я усвідомив, щоправда через свою політичну неграмотність не так чітко як мав би, що коли уряд відчує себе впевнено, можуть розпочатися репресії. Проте тоді я цим зовсім не переймався. Я зітхнув із полегшенням від того, що вшух неймовірний шум пострілів і тепер можна було купити їжі та відпочити перед поверненням на передову.

Пізно ввечері на вулицях з'явилися війська з Валенсії. То був загін швидкого реагування, ще одне формування, схоже на цивільних гвардійців і карабінерів (фактично поліція) – добірні війська республіки. Вони вирости наче з-під землі, раптом їх стали бачити на вулицях, вони патрулювали по десять чоловік – високі солдати у сірих чи блакитних одностроях з довгими гвинтівками та одним автоматом на кожну групу. Тим часом перед нами стояло непросте завдання. Шість гвинтівок, з якими ми вартували на баштах обсерваторії, досі лежали там, і ми мусили повернути їх до будівлі РПМЕ. Як же пронести їх вулицею? Гвинтівки були з арсеналу. Винести їх на вулицю означало порушити наказ уряду. Якщо нас упіймають зі зброєю в руках, то неодмінно заарештують або, ще гірше, конфіскують гвинтівки. Маючи всього двадцять одну гвинтівку, ми не могли дозволити собі втратити аж шість. Після тривалих роздумів та суперечок, я з рудим іспанцем почали таємно переносити гвинтівки. Можна було легко надурити вояків загону швидкого реагування, але нас могли здати гвардійці в кафе, які чудово знали, що у нас в обсерваторії є гвинтівки. Отож я повісив гвинтівку на ліве плече, приклад прилаштував під пахву, а дуло запхав у холошу. На біду, у нас були довгі «Маузери». Навіть такий високий чоловік, як я, не може нести довгий

«Маузер» у холоші штанів, не відчуваючи при цьому дискомфорту. Дуже важко було спускатися гвинтовими сходами обсерваторії і при цьому не згинати ноги. На вулиці ми зрозуміли, що йти не згинаючи ніг можна було лише надзвичайно повільно. Біля кінотеатру я помітив людей, які з великим інтересом спостерігали, як я, наче черепаха, поволі плентався вулицею. Цікаво, що вони думали? Мабуть, що я отримав поранення на війні. А проте всі гвинтівки ми винесли цілими та неушкодженими.

Наступного дня бійці загону швидкого реагування були повсюди, вони ходили вулицями з виглядом завойовників. Сумнівів не було, що уряд просто демонстрував силу, щоб тримати в страху населення, яке й так не чинитиме спротиву. Якби була реальною загроза нових заворушень, вояків тримали б у казармах, а не розпорошували невеликими групами по всьому місту. Це були вправні бійці, найкращі з тих, яких мені довелося побачити в Іспанії. І хоч вони були «ворогами», ці вояки мені дуже подобались, і я з деяким подивом дивився, як вони крокують вулицею. На Арагонському фронті я вже звик до обшарпаних, погано озброєних ополченців і не здогадувався, що республіка має таких бійців. І річ не лише в тому, що до цього загону зараховувалися лише фізично сильні та витривалі чоловіки, мене вражало їхнє озброєння. Кожен мав при собі абсолютно нову, так звану «російську гвинтівку» (ці гвинтівки Іспанії постачав СРСР, проте, наскільки я знаю, виробляли їх у США). Я оглянув одну з них. Вони були не ідеальні, проте набагато кращі за ті старезні мушкетони, які нам видавали на фронті. Вояки мали один автомат на десятьох, і в кожного був автоматичний пістолет. У нас же на фронті один автомат припадав на п'ятдесятюх чоловік, а пістолети й револьвери можна було дістати лише нелегально. Я зрозумів це лише тепер, але насправді так відбувається всюди. Цивільні гвардійці й карабінери, які не відправлялися на фронт, мали краще озброєння й обмундирування, ніж ми. Підозрюю, що такий контраст – прилизана блискуча поліція! в тилу й обшарпані брудні солдати на передовій – притаманний усім війнам. Уже за день чи два загін швидкого реагування добре поладнав з місцевим населенням. Щоправда, першого дня були сутички, коли дехто з вояків, очевидно, згідно з наказом, почали вдаватися до провокацій. Вони зупиняли трамваї, обшукували пасажирів. Якщо в когось у кишенях знаходили посвідчення члена НКП, то шматували його й топтали. Це призвело до конфліктів з озброєними анархістами, в ході яких одного чи двох було вбито. Незабаром бійці скинули свої маски завойовників, і стосунки з людьми поліпшились. Прикметно, що багато хто з них уже за день чи два мав дівчину.

Бої в Барселоні дали уряду Валенсії давно очікуваний привід здобути ще повніший контроль над Каталонією. Робітниче ополчення мало бути розпущене й увійти до складу Народної армії. Над усією Барселоною майорів Іспанський республіканський прапор, здається, це вперше я його бачив ще десь, окрім фронту. У робітничих кварталах частково розібрали барикади, оскільки їх завжди легше звести, ніж повернути всі камені на місце. Навпроти будівель ОСПК барикади стояли аж до кінця червня. Цивільні гвардійці займали стратегічні пункти. В опорних пунктах НКП було захоплено багато зброї, але не маю сумнівів, що ще більше було приховано. Газета «Ла Баталья» досі виходила друком, проте цензори працювали настільки прискіпливо, що перша сторінка була майже порожньою. Газети ОСПК цензурі не підлягали, а тому друкували запальні статті, в яких вимагали розпуску РПМЕ. Тепер РПМЕ оголосили замаскованою фашистською організацією, а агенти ОСПК поширювали містом карикатуру, на якій РПМЕ зображувався фігурою, позначеною серпом і

молотом, а під маскою ховалося обличчя маніяка зі свастикою. Офіційна версія подій у Барселоні виглядала так: заколот «п'ятої колони», організований та керований РПМС.

Тепер, коли бої закінчилися, у готелі посилилася атмосфера ворожості та підозр. Чуючи звинувачення, які люди закидали одне одному, неможливо було залишитися байдужим. Пошта відновила роботу, потроху з'являлися комуністичні газети, і їхні статті про бої були не лише упередженими, а й цілком спотворювали факти. Мені здається, деякі комуністи, які на власні очі бачили, що коїлося, були неприємно вражені тлумаченням подій, проте нічого не могли вдіяти і притримувались офіційної версії. Якось до мене підійшов наш приятель-комуніст і запитав, чи не доєднаюсь я до Інтернаціональної бригади. Таке запитання мене здивувало.

— Твої газети називають мене фашистом, — відповів я. — Я політично неблагонадійний, оскільки служив у РПМС.

— Байдуже. Ти ж виконував накази.

Мусив зізнатися, що після пережитих подій я просто не можу приєднатися до корпусу, контрольованого комуністами. Це означало б одне — мене рано чи пізно використають у боротьбі проти іспанського робітничого класу. Ніхто не знає, коли подібні події можуть повторитися, але якщо таке трапиться, то я волів би скористатися своєю гвинтівкою, виступаючи на боці робітничого люду, а не проти нього. Приятель стримано поставився до моїх слів. Але відтепер ситуація докорінно змінилася. Більше не можна було, як раніше, випити з людиною інших політичних поглядів, погодившись, що «на колір і смак товариш не всяк». У готелі сталася низка отидних сутичок. Тим часом в'язниці були переповнені. Звісно, після закінчення протистоянь анархісти випустили полонених, але гвардійці цього не зробили. Ба більше, багатьох із них кинули до в'язниці без суду і тримали там місяцями. Як завжди, через недбальство й помилки поліції зовсім безневинні люди сиділи по тюрмах. Я вже казав раніше, що Даглас Томпсон отримав поранення ще на початку квітня. Ми втратили із ним зв'язок — таке часто трапляється з пораненими, оскільки їх постійно перевозять зі шпиталю у шпиталь. Словом, він був у шпиталі в Таррагоні, згодом його перевезли до Барселони приблизно в той самий час, коли розпочалися вуличні бої. У вівторок зранку я зустрів його просто на вулиці. Даглас поставив мені звичне для того дня запитання:

— Що тут в дідька коїться?

Я розповів, що знав. Томпсон відповів мені без зайвих роздумів:

— Я не буду в цьому брати участі. Рука ще не відновилася. Піду пересиджу в готелі.

Він повернувся до готелю, але на жаль (ось чому я казав, що під час вуличних боїв важливо орієнтуватися на місцевості!), готель був у тій частині міста, яку контролювали цивільні гвардійці. У готелі провели

облаву, й Томпсона заарештували і кинули до в'язниці, де й протримали вісім днів. Камера була настільки переповненою, що ніхто не міг навіть прилягти. Схожих випадків – повно. Багато іноземців із сумнівним політичним минулим тікали, оскільки за ними слідкувала поліція й вони жили у постійному страху, що на них хтось донесе. Найгірше велося італійцям і німцям – вони не мали паспортів, і їх переслідувала таємна поліція їхніх же країн. Якщо їх заарештовували, вони підлягали депортації до Франції, а тоді назад в Італію чи Німеччину. Одному Богові відомо, які жахи могли чекати їх на батьківщині. Деякі іноземки легалізували своє становище, уклавши фіктивний шлюб з іспанцями. Одна німкеня, зовсім не маючи документів, врятувалася від поліції, вдаючи із себе коханку котрогось зі своїх знайомих. Якось я випадково зустрівся з нею, коли вона виходила зі спальні чоловіка. Досі пам'ятаю сором та біль в її очах. Звичайно, нічиєю коханкою вона не була, проте, мабуть, думала, що я вважав саме так. Мене повсякчас гризла страшна думка, що той, хто колись був тобі другом, може донести на тебе таємній поліції. Жахи війни, шум, голод, недосипання, напруга і нудьга від сидіння на даху та постійні думки, що кожної миті тебе можуть застрелити або тобі доведеться самому когось убити, зробили мене достобіса нервовим. Я вже дійшов до того, що хапав пістолет щоразу, як грюкали двері. В суботу зранку знадвору почувися постріли й усі закричали: «Знову почалося!» Я вибіг на вулицю й побачив, що то бійці загону швидкого реагування стріляли в скаженого собаку. Жоден із тих, хто був у цей час у Барселоні чи приїхав у місто за декілька місяців потому, не зможе забути страшної атмосфери страху, підозр, ненависті, газетної цензури, переповнених в'язниць, довжелезних черг за харчами та банд озброєних людей, що шастали містом.

Я намагався передати вам почуття, що охоплювали мене у вирі барселонських боїв. Здається, однак, що я не зміг повного мірою описати химерність того, що відбувалося, і власних відчуттів. Коли я озираюся на події того часу, в моїй пам'яті зринають звичайні люди, образи незнайомих, які не брали участі в боях та й взагалі дивилися на все як на безглузду метушню. Пригадую ошатно вбрану жінку, яка йшла по Ла Рамбла з кошиком у руці і вела на повідку білого пуделя. А на сусідній вулиці лунали постріли гвинтівок. Невже вона не чула? Ось бачу чоловіка з двома білими хустинками в руках, який біжить абсолютно порожньою площею Каталонії. Велика група людей у чорному одязі годину намагалася перетнути площу Каталонії, але так і не змогла цього зробити. Щойно вони з'являлися на розі, кулеметники ОСПК, які засіли у готелі «Колон», починали по них стріляти і не давали пройти. Хтозна, для чого вони це робили, адже люди були беззбройні. Я подумав, що це мабуть була жалобна хода. Не можу забути невисокого чоловіка – наглядача музею, розташованого над «Поліорамом». Він, здається, сприймав усе як якусь імпрезу, а тому з радістю приймав гостей – англійців. Англійці такі simp?tico, казав він. А ще сподівався, що коли все закінчиться, ми до нього неодмінно зазирнемо. До речі, я так і зробив. І ще один чоловік, який ховався за дверима й задоволено кивав головою в бік площі, де не вщухала стрілянина, і казав (так, наче на дворі був ясний ранок): «Ось і знову маємо 19 липня!» А ще працівники майстерні з пошиття взуття, в яких я замовляв свої чоботи. Я ходив до них ще до початку заворушень, після них і під час короткочасного перемир'я 5 травня. Майстерня була досить дорога, там працювали члени ВСТ, а може й ОСПК, тобто, по суті, ми мали різні політичні погляди. Вони знали, що я служив у РПМС, проте ставилися до мене досить приязно. «Шкода, що тут таке відбувається. Не дає працювати. Коли вже це закінчиться? Невже їм мало

фронту?» Багато мешканців Барселони, якщо не більшість, сприймали події, що відбувалися, без особливого інтересу. Якби стався повітряний наліт, реакція була б приблизно такою самою.

У цьому розділі я описав лише власні переживання, втім, у наступному розповім про важливіші речі – що сталося насправді і якими були наслідки, що було правильно, а що – ні, і хто винен, якщо хтось узагалі винен. У барселонських боях було стільки політики, що важливо скласти зважену та об'єктивну думку про ті події. З цього приводу написано багато матеріалу, вийшло безліч книжок, і навряд чи буде перебільшенням сказати, що дев'яносто відсотків усього не відповідає дійсності. Майже всі надруковані у газетах статті писалися журналістами, які перебували оддалік подій, а тому факти були не лише неточними, а й брехливими. Як це часто буває, висвітлювався лише один бік проблеми. Як і всі в той час у Барселоні, я бачив лише те, що відбувалося довкола мене, проте я бачив і чув достатньо, щоб спростувати всю поширену брехню. Знову ж таки, якщо вас не цікавлять політичні чвари між купою різних партій з чудернацькими назвами (як імена китайських генералів), можете сміливо перегорнути цей розділ. Складно й бридко вникати в подробиці міжпартійного життя, немов пірнаєш у вигрібну яму. Проте важливо все ж таки встановити істину, наскільки це можливо, віднайти правду. Ця підступна брудна колотнеча в далекій Барселоні набагато важливіша, ніж може здатись на перший погляд.

Розділ 11

Зараз уже неможливо отримати точний та неупереджений опис подій у Барселоні, оскільки сьогодні не існує необхідних документів і записів. У майбутньому історики не матимуть жодних доказів, окрім звинувачень, закидів та партійної пропаганди. Власне, я й сам не володію достовірними доказами, за винятком того, що бачив на власні очі й що почув від інших свідків тих боїв, слову яких я довіряю. Проте я все ж можу спростувати багато відвертої та несправедливої брехні й допомогти зрозуміти ті події в ретроспективі.

По-перше, що насправді трапилося?

Протягом певного часу Каталонія жила в напрузі. У попередніх розділах цієї книжки я розповів про боротьбу між комуністами та анархістами. До травня 1937 року ця напруга досягла межі, коли повстання стало невідворотним. Безпосередньою причиною повстання став наказ уряду здати особисту зброю, що збігся з рішенням створити добре озброєну «не політичну» поліцію, до якої не приймалися члени профспілок. Це рішення було всім зрозуміле. Ще зрозумілішим було те, що наступним кроком стане взяття під свій контроль ключових галузей промисловості, які досі належали НКП. До того ж наростало невдоволення робітничого класу поглибленням прірви між бідними і заможними, а також загальне химерне відчуття, що революцію саботують. Тож для багатьох спокійне 1 травня стало приємною несподіванкою. Але 3 травня уряд вирішив захопити телефонну станцію, яку ще з початку війни

обслуговували здебільшого члени НКП. Було оголошено, що станція працює неналежним чином та ще й прослуховуються телефонні розмови чиновників. Начальник поліції Салас (достоту не відомо, чи перевищив він свої повноваження) відрядив три вантажівки з озброєними цивільними гвардійцями для захоплення будівлі, в той час як вулиці зачищала озброєна поліція в цивільному. Приблизно тоді ж цивільні гвардійці захопили й інші будівлі у стратегічних місцях. Хай би для чого це було зроблено, але поширилася загальна думка, що це – сигнал для нападу гвардійців та ОСПК (комуністів і соціалістів) на НКП. Містом розлетілася чутка, що нападають на робітничі будівлі, на вулицях з'явилися озброєні анархісти; всі залишили роботу, й одразу почалися сутички. Тієї ж ночі й зранку почали зводити барикади, і бої тривали безперервно аж до ранку 6 травня. Варто зазначити, що обидві сторони здебільшого оборонялися. Будівлі блокували, але, наскільки мені відомо, не штурмували, артилерію не застосовували. Загалом, сили НКП-ФАІ-РПМЄ утримували робітничі околиці, а озброєна поліція та ОСПК – центральну та адміністративну частини Барселони. 6 травня настало перемир'я, але згодом сутички розгорілися з новою силою, ймовірно через те, що цивільні гвардійці намагались роззброїти НКП. Але вже наступного ранку бійці почали самовільно залишати барикади. А до того, приблизно до ночі 5 травня, НКП перемагали, тому велика кількість цивільних гвардійців здалися. Робітники не мали лідерів і чіткого плану. Насправді вони не мали взагалі ніякого плану, окрім невиразного наміру протистояти гвардійцям. Офіційні лідери НКП одноставно з лідерами ВСТ закликали людей повертатися до роботи. А найгірше, що катастрофічно бракувало продовольства. За таких умов ніхто не хотів воювати. Ближче до вечора 7 травня ситуація майже стабілізувалася. Того вечора з Валенсії морем прибули шість тисяч бійців загону швидкого реагування, які взяли місто під контроль. Уряд видав наказ здати зброю усім, крім регулярних військ, і наступні кілька днів було конфісковано багато зброї. За офіційними даними, кількість жертв становила чотириста вбитих та близько тисячі поранених. На мою думку, чотириста вбитих – це, мабуть, перебільшення, проте, оскільки цю Інформацію неможливо перевірити, вважатимемо цифру правдивою.

По-друге, якими були наслідки боїв? Звичайно, їх неможливо точно визначити. Немає доказів, що повстання мало прямий вплив на перебіг війни, проте очевидно могло б мати, якби тривало ще декілька днів. Повстання у Барселоні стало приводом для Валенсії узяти Каталонію під контроль, прискорити розпуск робітничого ополчення та заборонити РПМЄ. Не сумніваюсь, що таким чином хотіли повалити й уряд Кабальєро. Усі ці події все одно б сталися. Насправді питання в тому, виграли чи програли члени НКП, вийшовши на вулиці й почавши бої. Це лише припущення, однак я вважаю, що вони більше здобули, аніж втратили. Захоплення барселонської телефонної станції було лише окремим епізодом у довгому ланцюжку подій. Ще починаючи з минулого року реальна влада поступово вислизала з рук синдикатів, контроль робітничого класу перетворювався на централізований, що вело до державного капіталізму, а можливо, й відновлення приватного капіталізму. Факт існування спротиву, ймовірно, затримував процес. Уже за рік після початку війни каталонські робітники втратили майже всю свою владу, проте вони все одно перебували у вигідному становищі. Якби вони дали зрозуміти, що відступлять перед будь-якою провокацією, все було б набагато гірше. Трапляються випадки, коли краще воювати і програти, ніж не воювати взагалі.

По-третє, яку мету мало повстання, якщо взагалі мало? То був державний переворот чи революція? Чи метою було скинути уряд? Чи було це сплановано та організовано?

На мою думку, повстання було спланованим у тому сенсі, що його очікували. Не було ознак існування заздалегідь розробленого плану з обох боків. Дії анархістів були майже повністю спонтанними, бо воявали здебільшого рядові вояки. Люди вийшли на вулицю, а їхні політичні лідери або неохоче йшли за ними, або й взагалі полишали напризволяще членів своїх партій. Революційний відтінок мали лише слова «Друзів Дурутті» – невеликої екстремістської групи у складі ФАІ та РПМС, проте й вони не вели за собою, а віддалися плину подій. «Друзі Дурутті» поширювали щось схоже на революційні агітки, проте вони з'явилися 5 травня, і тому не можна стверджувати, що саме ці листівки спричинили бої, бо вони почалися на два дні раніше. Офіційні лідери НКП із самого початку відмежувалися від цього. І на те є декілька причин. Почнімо з того, що НКП були досі представлені в уряді, тому каталонський уряд убезпечив себе тим, що лідери цього об'єднання мали консервативніші погляди, ніж його рядові члени. Окрім того, керівники НКП понад усе бажали союзу із ВСТ, але через повстання між ними могли поглибитися розбіжності, принаймні на ту мить. І нарешті, хоча тоді цього ніхто й не знав, лідери анархістів побоювалися, що якщо все зайде надто далеко і робітники зможуть захопити владу у місті (5 травня це було цілком можливим), втрутяться іноземні держави. У порт зайшли британський крейсер та два есмінці, і, безсумнівно, неподалік були й інші військові кораблі. Англійські газети змальовували ситуацію так, що ці кораблі прибули до Барселони на «захист британських інтересів». Проте насправді нічого такого не було, тобто вони не висаджували на берег військових, біженців на борт також не брали. Звичайно, тут не можна бути впевненим, але принаймні скидалося на те, що британський уряд, який абсолютно нічого не зробив для порятунку республіканського уряду від Франко, ладен був одразу втрутитися і врятувати цей уряд від власного робітничого класу.

Лідери РПМС підтримували те, що відбувалося, ба більше – заохочували членів своєї партії залишатися на барикадах і навіть схвалили (у газеті «Ла Баталья» від 6 травня) поширення екстремістських листівок «Друзями Дурутті». (Точний зміст листівки залишається невідомим, оскільки дотепер ніхто не міг її дістати.) В деяких іноземних газетах листівку назвали «агітаційним плакатом», який «розклеїли на кожному стовпі». Проте такого плаката не було. Порівнявши декілька свідчень можу сказати, що листівка закликала, по-перше, до утворення революційної ради (хунти); по-друге, до розстрілу відповідальних за захоплення телефонної станції; по-третє, до роззброєння цивільних гвардійців. Немає також певності щодо того, наскільки газета «Ла Баталья» була солідарною з авторами листівки. Особисто я не бачив ані листівки, ані газети за те число. Єдина агітка, яку я бачив під час зіткнень 4 травня, поширювалась невеличкою групою троцькістів («більшовиків-ленінців»). У ній був заклик: «Усі на барикади! Оголосимо страйк на всіх підприємствах, окрім військових!» (Іншими словами, вони вимагали, по суті того, що вже й так відбувалося.) Насправді лідери РПМС вагалися. Допоки війну проти Франко не було виграно, вони не були прихильниками повстання. З іншого боку, робітники вийшли на вулиці, тож їхнім лідерам нічого не залишалось, окрім як згадати марксистську політику – коли робітники виходять на вулиці, обов'язок революціонерів слідувати за ними. Тому, незважаючи на свої полум'яні гасла на кшталт

«відродження духу 19 липня» тощо, вони робили все можливе, щоб обмежити дії робітників, і дозволили їм відкривати вогонь лише у відповідь. До прикладу, вони жодного разу не наказали напасти на будівлі супротивника, натомість наказували своїм прибічникам вартувати і, як я зазначав у попередньому розділі, за можливості уникати стрілянини. «Ла Баталья» опублікувала вказівки стосовно заборони військам покидати фронт[34]. Мені видається, що відповідальність РПМС полягає у закликати залишатися на барикадах; ймовірно, деякі з їхніх послідовників залишилися там довше, ніж самі цього хотіли. Мої знайомі, які особисто знали лідерів РПМС, казали, що насправді ті шоковані останніми подіями, але відчувають до них свою причетність і вважають, що повинні стояти пліч-о-пліч з робітниками. Певна річ, згодом, вони отримали від цього політичні дивіденди. Горкін, один з лідерів РПМС, навіть розповідав про «ті славетні травневі дні». Звичайно, для пропаганди то був найкращий час, і в той період – до заборони їхньої діяльності – кількість членів РПМС помітно збільшилася. Можливо, схвалення листівки, яку випустили «Друзі Дурутті» було помилкою, оскільки за звичайних умов ця нечисленна екстремістська організація є ворожою РПМС. В умовах загального піднесення й взаємних образ опонентів сама по собі листівка не означала нічого, окрім закликати залишатися на барикадах. Проте схваливши її, в той час як анархістська газета «Солідарідад Обрера» засудила, лідери РПМС дали комуністам привід згодом стверджувати, що бої були повстанням, організованим ні ким іншим, як РПМС. Втім, немає сумніву, що комуністична преса заявила б це в будь-якому разі. Це було дитячим лепетанням порівняно з іншими звинуваченнями, для яких існували серйозні приводи. Керівники НКП навряд чи багато виграла своїм мовчанням та обережністю. Їх хвалили за лояльність, проте щойно траплялася слушна нагода, витіснили як з центрального, так і з каталонського уряду.

Наскільки я можу судити з того, що навколо мене казали, ніхто не мав справжнього наміру починати революцію. Люди, які стояли на барикадах, були звичайними членами НКП – робітниками, можливо, серед них було й кілька членів ВСТ, але вони хотіли не повалити режим уряду, а, як вони самі це формулювали, байдуже – правильно, чи ні, протистояти нападам поліції. Вони діяли виключно на свій захист, і я сумніваюся, що їхні дії слід описувати, як це робили багато іноземних видань, як «повстання». Повстання означає агресивні дії та чіткий план. Найпевніше, то був заколот, до того ж заколот кривавий, бо всі учасники мали при собі вогнепальну зброю і були рішуче налаштовані нею скористатися.

А якими були наміри їхніх супротивників? Якщо анархісти не збирались вчиняти державного перевороту, то, можливо, цього прагнули комуністи? Можливо; вони одним махом намагалися розчавити владу НКП?

Я в це не вірю, хоч і маю деякі підозри, що все саме так і було. Прикметно, що за два дні в Таррагоні сталося щось подібне (захоплення телефонної станції озброєною поліцією, що отримувала накази з Барселони). Та й у Барселоні напад на телефонну станцію не був поодиноким випадком. Цивільні гвардійці та прихильники ОСПК захоплювали стратегічні об'єкти у різних районах міста якщо не перед початком боїв, то невдовзі після них. Слід пам'ятати, однак, що все це відбувалося не в Англії, а в Іспанії. Барселона – місто з давньою історією вуличних боїв. У таких містах події розвиваються стрімко, люди напоготові, місцевість добре відома, й, почувши постріли, всі, наче вишколені пожежники, миттєво займають свої позиції. Припускаю, що відповідальні за захоплення телефонної станції очікували

такого розвитку подій і були готові, хоч і не все сталося так, як вони передбачали. Проте це зовсім не означає, що планувався цілеспрямований напад на НКП. Назву дві причини, чому я не вірю, що супротивники готували широкомасштабні бої:

1. Жодна зі сторін заздалегідь не стягувала військ до Барселони. Боротьба точилася лише між тими, хто уже перебував у Барселоні, себто здебільшого між цивільними та поліцією.
2. Майже одразу закінчилися продукти. Хто служив в Іспанії, чудово знає, що під час війни іспанці добре роблять лише одне – належно годують свої війська. Дуже сумнівно, що хоч одна зі сторін припускала, що вуличні безлади триватимуть тиждень, а то й два. Інакше б вони запасли достатньо харчів.

І нарешті, хто винен?

З цього приводу іноземна антифашистська преса здійняла багато галасу, але, як і завжди, ситуація висвітлювалася однобоко. В результаті вуличні бої у Барселоні описувались як повстання зрадників-анархістів та троцькістів, які «завдали болючого удару в спину урядові» тощо. Але насправді все було не так просто. Усякому зрозуміло, що перебуваючи в стані війни із запеклим ворогом, м'яко кажучи, нерозумно розпочинати внутрішні чвари. Не варто забувати й того, що для сварки потрібні щонайменше двоє, і люди знічев'я барикад не зводять, хіба лише відчуваючи небезпеку та побоюючись провокацій.

Усе почалося, коли уряд видав наказ, що змушував анархістів здати наявну в них зброю. Англійська преса витлумачила цю вимогу по-своєму: на Арагонському фронті зброї катастрофічно не вистачало, проте переправити її туди не могли, оскільки непатріотично налаштовані анархісти утримували зброю у своїх руках. Але ставити питання таким чином – означає абсолютно ігнорувати тодішню ситуацію в Іспанії. Всім було відомо, що анархісти й ОСПК таємно нарощують арсенал зброї, і коли в Барселоні почалися вуличні безлади, це стало цілком очевидним, оскільки ворогуючі сторони мали вдосталь зброї. Анархісти чудово усвідомлювали, що навіть якщо вони здадуть зброю, то ОСПК – найбільша політична сила в Каталонії – залишить свою при собі. Після завершення боїв саме так і сталося. Тим часом на вулицях було повно зброї, так потрібної на фронті, якою звично користувалася «не політична» поліція в тилу. За всім цим крилися непримиренні суперечності між комуністами й анархістами, які в будь-якому разі, рано чи пізно, мали вилитися у збройне зіткнення. З початку війни іспанська комуністична партія значно збільшилася й прибрала до своїх рук майже всю політичну владу. До Іспанії прибули тисячі комуністів з інших країн, які відкрито заявляли про свій намір «ліквідувати» анархістів після перемоги над Франко. За таких умов не варто було очікувати, що анархісти добровільно здадуть зброю, якою вони володіли ще з літа 1936 року.

Захоплення телефонної станції стало лише сірником, що запалив заздалегідь налаштоване вогнище. Можливо, відповідальні за це не розуміли, до чого може призвести такий крок. Кажуть, за декілька днів до вищезгаданих подій каталонський президент Компані жартома зазначив, що анархісти з усім змиряться[35]. Проте з його боку це було нерозумно. Протягом останніх місяців в різних частинах Іспанії трапилася низка озброєних сутичок між

комуністами та анархістами. Ситуація у Каталонії, а особливо в Барселоні, була напружена, що вже призвело до вуличних зіткнень та протистоянь. Несподівано місто облетіла новина, що озброєні чоловіки напали на будівлі, які під час липневих боїв захопили робітники і які були для них дуже важливими. Не варто забувати, що робітники не любили цивільних гвардійців. Для цілих поколінь «la guardia» була уособленням влади землевласника і хазяїна. А ще гвардійців ненавиділи, бо підозрювали, і цілком виправдано, у лояльності до фашистів[36]. Ймовірно, що емоції, які протягом декількох годин спонукали людей вийти на вулиці, були такими самими, як ті, що на початку війни спричинили спротив бунтівним генералам. Звичайно, можна посперечатися, чи мусили робітники НКП без опору здавати телефонну станцію. Відповідь ґрунтуватиметься на ставленні до централізованого уряду та контролю робітничого класу. Можна сказати так: «Робітники НКП мали слухність. Але оскільки йшла війна, не слід було зчиняти бійку в тилу». Я з цим повністю погоджуюсь. Будь-які чвари були на руку Франко. Що насправді пришвидшило початок протистоянь? Можливо, уряд і не мав права захоплювати телефонну станцію, адже за тих умов це неминуче призвело б до зіткнень. То була провокація, дія, яка означала приблизно таке: «Ваша влада закінчилася, тепер керуватимемо ми». Тож хіба можна було чекати чогось іншого, окрім опору? Якщо давати подіям об'єктивну оцінку, то необхідно зрозуміти, що в такому протистоянні не можна звинувачувати лише одну зі сторін. Чому події висвітлювались однобоко? Все дуже просто – на шпальтах іноземних газет не була представлена позиція іспанських революційних партій. Особливо в англійській пресі треба було довго шукати, перш ніж знайти хоч якийсь схвальний відгук про іспанських анархістів у будь-який період війни. На них систематично зводили наклепи й обстріхували їх, і я знаю з власного досвіду, що неможливо було змусити хоч когось надрукувати матеріал на їхній захист.

Я намагався об'єктивно описати вуличні бої у Барселоні, але у такій справі надзвичайно складно бути об'єктивним. Адже доводиться ставати на той чи той бік, а тому важливо знати, на чиему ти боці. Звичайно, я неминуче припускався помилок, і не лише у цьому розділі, а й в інших. Нелегко об'єктивно й точно викладати факти про іспанську війну, оскільки всі документи мають пропагандистське забарвлення. Мушу попередити про свою упередженість і про можливі помилки. Проте я намагався бути чесним. Моя розповідь кардинально відрізняється від того, що писалося в іноземній пресі, особливо комуністичній. Та все ж важливо знати комуністичну версію подій, оскільки її друкували по всьому світу, пізніше доповнювали, й вона вважається найбільш поширеною.

За версією комуністичної та прокомуністичної преси, вся вина та відповідальність за вуличні бої в Барселоні лежала цілковито на РПМЄ. До того ж події описували не як стихійне повстання, а як сплановану акцію, яку з допомогою ошуканих «екстремістів» РПМЄ організував проти уряду. На додачу до всього це повстання нібито розгорталось за сценарієм фашистів, які віддавали накази з метою розпочати громадянську війну в тилу, відтак паралізувати дії уряду. РПМЄ був «п'ятою колоною Франко» – «троцькістською організацією», що співпрацювала з фашистами. Ось що пише «Дейлі Воркер» (11 травня):

«Німецькі та італійські агенти, які масово приїхали у Барселону немовби для „підготовки“ сумнозвісного „Конгресу Четвертого Інтернаціоналу“, мали одне важливе завдання. Разом з місцевими троцькістами вони повинні були спровокувати там безлади і кровопролиття, і це дозволило б німцям та італійцям оголосити, що вони „не в змозі здійснювати морський контроль каталонського узбережжя через безлади у Барселоні“, а тому змушені „висадити свої війська в Барселоні“.

Іншими словами, готувалася ситуація, в якій німецькі та італійські уряди могли спокійно висадити будь-які війська на каталонському узбережжі, стверджуючи при цьому, що „роблять це задля підтримання порядку“...

Інструментом для цього слугувала троцькістська організація під назвою РПМЄ.

„РПМЄ, співпрацюючи з відомими кримінальними елементами та деякими представниками анархістських організацій, спланувала і здійснила атаку в тилу. До того ж ця операція точно збіглася з наступом на фронті поблизу Більбао...“» і таке інше.

Згодом у цій самій статті безлади в Барселоні стають «збройним повстанням РПМЄ», в іншій статті на цю ж тему стверджується, що «безсумнівно, саме на РПМЄ лежить уся відповідальність за кровопролиття у Барселоні». «Інпрекор» (29 травня) пише, що всі, хто зводив барикади у Барселоні, були «членами РПМЄ, і партія зорганізувала їх саме з цією метою».

Я міг би навести значно більше цитат, проте й так усе зрозуміло. Усю відповідальність несе РПМЄ, а керувалася вона наказами фашистів. Трохи згодом я процитую ще декілька уривків з оповідей, які з'являлись у комуністичній пресі, й ви самі переконаєтесь, що вони такі суперечливі, що покладатися на них не можна. Але спершу дозвольте назвати основні причини, чому абсолютно нелогічно називати травневі події в Барселоні фашистським повстанням, організованим РПМЄ.

1. Партія РПМЄ була не настільки чисельною і впливовою, щоб спричинити безлади такого масштабу. Ще менше вона мала можливостей організувати загальний страйк. Насправді РПМЄ – політична організація, що не мала особливої підтримки у профспілках, а тому вона мала не більше шансів закликати людей до загального страйку у Барселоні, ніж, скажімо, у комуністів зробити це у Глазго. Як я зазначав раніше, лідери РПМЄ могли б на деякий час продовжити вуличні бої, але не могли їх спричинити, навіть якби й хотіли.
2. Розмови про фашистський сценарій не витримують жодної критики, й усі докази свідчать протилежне. Нам кажуть, що німецький та італійський уряд планували висадити свої війська у Каталонії, однак вони навіть не наблизилися до узбережжя. Що ж стосується «Конгресу Четвертого Інтернаціоналу» і «німецьких та італійських агентів», то це взагалі вигадка від початку і до кінця. Наскільки мені відомо, не було навіть розмов про конгрес. Були якісь нечіткі задуми проведення конгресу РПМЄ

і споріднених партій (англійських лейбористів та німецьких соціалістів), який попередньо запланували на липень, тобто за два місяці після подій, але жоден з делегатів ще не прибув. «Німецькі та італійські агенти» існували лише на шпальтах газети «Дейлі Воркер». Будь-хто, кому в той період доводилося перетинати кордон, підтвердить, що неможливо було «масово приїхати» в Іспанію або виїхати за її межі.

3. Нічого не відбулося ані у Лериді, опорному пункті РПМС, ані на фронті. Очевидно, що якби лідери РПМС прагнули допомогти фашистам, то віддали б своїм бійцям наказ відступити з передової та пропустити фашистів. Проте нічого такого не сталося і навіть не передбачалося. Заздалегідь з фронту не відвели додаткових військ, хоча досить легко було під різними приводами таємно стягти до Барселони тисячу чи дві людей. На передовій не було й натяку на саботаж. Продовольство, боєприпаси і все інше постачалося на передову в звичному режимі, і я сам це пізніше перевіряв. І, що найважливіше, сплановане повстання такого масштабу потребувало б місяців підготовки, проведення підривної пропаганди серед солдат тощо. Але про це не йшлося, не було навіть таких чуток. Переконливим доказом цього є той факт, що РПМС на фронті не брала участі у «повстанні». Якби РПМС насправді планувала державний переворот, то навряд чи вона не використала б десять тисяч озброєних бійців – єдину силу, яку вона мала.

З цього випливає, що комуністична версія про «повстання» РПМС за наказами фашистів не має підґрунтя. Наведу ще декілька уривків зі статей у комуністичній пресі. Дуже показові розповіді про початок боїв – захоплення телефонної станції. Суперечливі у всьому, вони одностайно звинувачують у заворушеннях іншу сторону. Цікаво, що в англійських комуністичних газетах винними передовсім визнаються анархісти, а вже потім РПМС. І цілком зрозуміло чому. Не всі в Англії знають, що таке «троцькізм», проте кожен англієць здригається, почувши слово «анархізм». Варто сказати, що у справі замішані «анархісти», й це одразу викликає упереджене ставлення. Після цього можна спокійно винуватити в усьому «троцькістів». Ось як починає статтю «Дейлі Воркер» (6 травня):

«У понеділок та вівторок нечисленна банда анархістів захопила і намагалася втримати телефонну та телеграфну станції, після чого розпочала стрілянину на вулицях міста».

Авжеж, не вигадали нічого кращого, ніж перевернути все з ніг на голову. Цивільні гвардійці атакують будівлю, яку утримують НКП, а тому події зображаються таким чином, що НКП самі нападають на будівлю, яка й так перебуває під їхнім контролем. Але 11 травня «Дейлі Воркер» пише:

«Каталонський міністр державної безпеки Айгведе та соціаліст, генеральний комісар громадського порядку Родріге Салас відрядили озброєну

республіканську поліцію до будівлі телефонної станції, щоб змусити робітників скласти зброю. До слова, більшість із них були членами НКП.

Це не узгоджується з попереднім повідомленням, але «Дейлі Воркер» не спростовує першого повідомлення. В тому самому випуску «Дейлі Воркер» від 11 травня стверджується, що листівки «Друзів Дурутті», які поширювали члени НКП, з'явилися 4 та 5 травня, тобто вже під час боїв. «Інпрекор» (22 травня) натомість повідомляє, що вони з'явилися 3 травня, до початку безладів, і додає, що «з огляду на ці факти» (мається на увазі поява листівок):

«Поліція, на чолі з префектом, увечері 3 травня зайняла центральну телефонну станцію. Під час виконання службових обов'язків поліція потрапила під обстріл. Саме це стало сигналом для провокаторів починати стрілянину по всьому місту!»

А ось що пише «Інпрекор» за 29 травня:

«О третій годині пополудні комісар державної безпеки товариш Салас вирушив до телефонної станції, яку напередодні вночі захопили п'ятдесят озброєних членів РПМС та інші неконтрольовані елементи».

Це твердження не зовсім зрозуміле. Захоплення телефонної станції п'ятдесятма озброєним членами РПМС – подія доволі прикметна, тож її мав би помітити принаймні ще хтось. Але виявляється, що зауважили це лише за три чи чотири тижні. В іншому випуску «Інпрекор» п'ятдесят членів РПМС перетворюються на ополченців РПМС. Погодьтеся, в ці два невеликі уривки складно втиснути більше суперечностей. Спочатку члени НКП нападають на телефонну станцію, потім з'ясовується, що це їх атакують. Листівка з'являється до захоплення телефонної станції та стає причиною цього нападу, і водночас листівка з'являється після захоплення і стає його наслідком. Люди, які перебувають на телефонній станції, є членами то НКП, то РПМС. У ще пізнішому номері «Дейлі Воркер» (3 червня) пан Дж. Р. Кемпбелл поінформував громадськість, що уряд захопив телефонну станцію лише через те, що вже були зведені барикади!

Щоб не перенасичувати текст, я наводжу повідомлення лише про один випадок, проте у статтях комуністичних газет повсякчас проглядаються подібні

суперечності. До того ж публікувалися повністю сфабриковані звинувачення. 7 травня «Дейлі Воркер» процитувала нібито слова працівника іспанського посольства в Парижі:

«Характерною рисою повстання було те, що на багатьох будівлях Барселони вивісили старий монархістський прапор, немов символ того, що ополченці зрештою стали володарями ситуації».

«Дейлі Воркер» прийняли цю заяву на віру, але представник іспанського посольства, який її сфабрикував, зробив це навмисне. Будь-який іспанець чудово знає ситуацію всередині країни. Про який монархістський прапор у Барселоні може йти мова? Така подія вмить об'єднала б усіх ворогів. Навіть комуністи, читаючи ці слова, не могли не посміхнутися. Така ж ситуація з повідомленнями різних комуністичних газет про зброю, яку під час «повстання» використовували РПМЄ. У це можна було б повірити, якби не знати, що відбувалося насправді. У «Дейлі Воркер» від 17 травня пан Френк Піткарн стверджує:

«Учасники повстання використовували усі види зброї. Це була зброя, яку вони крали й переховували, були танки, які вони викрали перед початком повстання. Цілком очевидно, що у них багато кулеметів та декілька тисяч гвинтівок».

«Інпрекор» (29 травня) продовжує:

«3 травня РПМЄ мала у своєму розпорядженні десятки кулеметів і декілька тисяч гвинтівок. На площі Іспанії троцькісти встановили батареї з гармат калібру 75 міліметрів, що мали піти на фронт, але які приховали ополченці».

Щоправда, пан Піткарн не зазначає, як і коли стало відомо, що РПМЄ має в розпорядженні кулемети й тисячі гвинтівок. Я приблизно порахував кількість зброї, що була у будівлях РПМЄ, – вісімдесят гвинтівок, декілька гранат і жодного кулемета, тобто достатньо лише для озброєних вартових, яких у той час політичні партії поставили на всіх контрольованих ними будівлях. Однак, видається дивним, що згодом, коли РПМЄ була заборонена, а її

будівлі захоплені, так і не знайшлися тисячі одиниць зброї, особливо танки й гармати, яких не сховаєш під ліжком. Цілковита необізнаність із місцевою ситуацією свідчить про брехливість обох повідомлень. За словами пана Піткарна, РПМЄ «викрала танки просто з казарм», проте він не вказує, з яких саме. Бійці РПМЄ, які перебували у Барселоні (тепер їх було мало, оскільки набір до лав війська значно скоротився), жили у казармах імені Леніна разом з багатьма військовими Народної армії. Пан Піткарн хоче запевнити нас, що РПМЄ викрала танки просто з-під носа Народної армії. Та сама історія з казармами, де були сховані гармати. То де ж саме стояли ті казарми? Батареї гармат, що гатили з площі Іспанії, з'являються у багатьох газетних статтях, але, на мою думку, можна з упевненістю стверджувати, що їх взагалі не існувало. Я вже казав, що під час вуличних боїв не чув артилерійського вогню, хоч і перебував приблизно за кілометр від площі Іспанії. Вже згодом, за декілька днів, я пройшовся площею і не знайшов жодної будівлі, пошкодженої артилерійськими снарядами. Один з очевидців, який в ті дні залишався поблизу, підтвердив, що гармати там не з'являлися. (Казки про поцуплені гармати міг придумати Антонов-Овсієнко, російський генеральний консул. Принаймні, він розповів таку історію відомому англійському журналістові, який прийняв усе на віру й потім написав про це статтю в газеті. До слова, після цього пана Антонова-Овсієнка «зачистили». Не знаю, чи ця інформація підтверджує достовірність розповідей генерального консула.) Цілком очевидно, що всі ці оповідки про танки, гармати й тому подібне – відверта брехня. Інакше неможливо було всіх переконати, що масштабні барселонські протистояння могла спричинити така невелика партія, як РПМЄ. Було необхідне твердження, що РПМЄ все самостійно організувала і несла повну відповідальність за бої. Також необхідно було стверджувати, що РПМЄ – абсолютно незначна партія, яка не має жодної підтримки й, за даними «Інпрекор», налічує всього лише «декілька тисяч членів». Поєднати ці два твердження й змусити людей у них повірити можна було лише одним способом – переконати, що РПМЄ використовувала усі види сучасної зброї.

Читаючи звіти комуністичної преси, чітко усвідомлюєш, що вони писалися для людей, які нічого не тямлять у ситуації, що склалася, а отже, навмисне спрямовувалися на дезорієнтацію та поширення упередження. Візьмемо, наприклад, заяву пана Піткарна у «Дейлі Воркер» від 11 травня про придушення «повстання» солдатами Народної армії. Він намагався переконати іноземців, що Каталонія єдиним фронтом виступила проти «троцькістів». Насправді ж під час боїв Народна армія залишалася нейтральною і всі, хто був у Барселоні, чудово про це знають, та й сам пан Піткарн, безперечно, знав про це. Або ось як комуністична преса спотворювала факти про кількість жертв, щоб перебільшити розмах безладів. Генеральний секретар комуністичної партії Іспанії пан Діас, чиїми цитатами рясніла комуністична преса, стверджував, що вбито дев'ятсот чоловік, поранено дві тисячі п'ятсот. Каталонський міністр пропаганди, якому не на руку було применшення кількості жертв, повідомив про чотириста вбитих і тисячу поранених. Комуністична партія збільшила ці цифри вдвічі й додала тисячу, щоб звучало ще страшніше.

Іноземні капіталістичні газети звинувачували загалом анархістів, проте були й такі, що підтримували комуністичний погляд на події. Кореспондент «Інґліш Ньюз Кронікл» пан Джон Ленґдон-Дейвіс у той час перебував у Барселоні. Дозволю собі процитувати уривки з його статті:

ЗАКОЛОТ ТРОЦЬКІСТІВ

...Це не було повстанням анархістів. Усе це – невдалий путч троцькістської РПМЄ, який здійснили контрольовані нею організації «Друзі Дурутті» та «Вільна молодь». Трагедія розпочалась у понеділок пополудні, коли уряд відрядив озброєну поліцію до телефонної станції з метою роззброїти робітників, більшість яких були членами НКП. Серйозні проблеми зі зв'язком уже давно «спричинили» скандали. Знадвору, на площі, зібрався великий натовп, спостерігаючи за спротивом членів НКП, що відступали, здаючи поверх за поверхом. Ситуація була незрозумілою, проте раптом поширилась чутка, що уряд виступив проти анархістів. Вулиці наповнилися озброєними людьми... До ночі усі робітничі центри й урядові будівлі було забарикадовано. О десятій вечора пролунали перші постріли й вулицями, сигналячи, помчали перші санітарні машини. До сходу сонця вся Барселона була охоплена стріляниною... Коли розвиднілося, і кількість убитих сягнула більше сотні, можна було спробувати розібратися в тому, що ж насправді діялося. Анархістська НКП та соціалістичні ВСТ формально не були «на вулиці», оскільки залишалися за барикадами й вичікували, зберігаючи за собою право стріляти в озброєних на вулиці... Ситуацію погіршували пакос – фашисти, які сиділи по одному на дахах і стріляли, підливаючи масла у вогонь загальної паніки. Вже у середу ввечері стало цілком очевидно, хто стояв за цим заколотом. Усі стіни були обклеєні листівками із полум'яними закличками до негайної революції та розстрілу республіканських і соціалістичних лідерів. Вони були підписані «Друзями Дурутті». У четвер зранку анархісти заперечили причетність до цих листівок, зате «Ла Баталья», газета РПМЄ, передрукувала листівку й відгукнулася про неї дуже схвально. Барселона, перше місто Іспанії, була втягнута у кровопролиття агентами-провокаторами цієї підривної організації.

Ця стаття не збігається з наведеною раніше комуністичною версією, та й сама вона повниться суперечностями. Спочатку події в Барселоні називаються «троцькістським заколотом», згодом зазначається, що вони стали результатом нападу на телефонну станцію й загальної думки, що уряд вийшов на «боротьбу проти анархістів». У місті зводяться барикади, на яких стоять як члени НКП, так і ВСТ. Двома днями пізніше з'являється полум'яний плакат (насправді листівка), а тому виходить, що наслідок передує причині. Тут маємо хибне тлумачення. Пан Ленґдон-Дейвіс описує «Друзів Дурутті» й «Вільну молодь» як організації «підконтрольні РПМЄ», проте насправді обидві ці групи були анархістськими організаціями, які не мали жодного стосунку до РПМЄ. «Вільна молодь» належала до молодіжної ліги анархістів – аналог ОСМ партії ОСПК. «Друзі Дурутті» – невеличка організація в межах ФАІ, до слова, дуже ворожа РПМЄ. Тож, наскільки мені відомо, жодна людина не була одночасно членом обох організацій. З таким самим успіхом можна стверджувати, що соціалістична ліга – «організація, контрольована англійською Ліберальною партією». Чи знав про це пан Дейвіс? Якщо знав, то йому варто було обережніше висвітлювати таке складне й важливе питання.

Я не маю нічого проти пана Ленгдона-Дейвіса. Зазначу лише, що він покинув Барселону, щойно завершилось протистояння, тобто саме тоді, коли він міг серйозно взятися за аналіз та вивчення ситуації. Натомість у його матеріалах чітко простежується, що він, так нічого особисто і не перевіrivши, прийняв офіційну версію про «троцькістський заколот». Це абсолютно очевидно навіть з наведеного мною уривка. «До ночі» звели барикади, «о десятій» почули перші постріли. Очевидці говорять про інше. З такої статті зрозуміло, що перш ніж стріляти у ворога, слід дочекатися, поки він зведе барикаду. Складається враження, ніби між зведенням барикад та початком стрілянини минуло декілька годин. Але насправді все відбувалося навпаки. Як і багато інших, я ще до обіду чув перші постріли. А тепер про поодиноких чоловіків, «зазвичай фашистів», які стріляли з дахів. Пан Дейвіс не пояснює, звідки він знає, що то були фашисти. Чи, може, він видерся на дах, аби їх розпитати? Навряд. Він просто повторює вже сказане і, оскільки це збігається з офіційною версією, ні в чому не сумнівається і нічого не перевіряє. А втім, на самому початку статті він зазначає можливе джерело інформації, вказавши необережно на міністра пропаганди. Іноземні журналісти цілком покладалися на це міністерство, хоча сама його назва повинна була схилити до сумнівів. Що тут скажеш, міністр пропаганди з таким самим успіхом дав правдиві свідчення з приводу безладів у Барселоні, як і покійний лорд Карсон розповів би усю правду про дублінське повстання 1916 року.

Я назвав причини, чому не можна серйозно ставитися до комуністичної версії подій у Барселоні. Дозвольте додати ще декілька слів щодо поширеної думки, нібито РПМС була таємною фашистською організацією, проплаченою Франко й Гітлером.

Ця думка щоразу повторювалася у комуністичних газетах, особливо з початку 1937 року. Вона була частиною офіційної кампанії комуністичної партії проти «троцькізму», який в Іспанії, як вважалося, представляла РПМС. «Троцькізм», згідно з «Френте Рохо» (комуністична газета Валенсії), «не є політичною доктриною. Насправді це офіційна капіталістична організація, фашистська терористична банда, що опікується криміналом та саботажем проти народу». РПМС вважалася «троцькістською» організацією, що співпрацювала з фашистами й була «п'ятою колоною Франко». Зауважу, що не було наведено жодних доказів на підтримку цього звинувачення. Це твердження просто вважали правильним. Наклепи радше мали характер особистої неприязні. До того ж подібні безвідповідальні твердження могли вплинути на перебіг війни. Намагаючись дискредитувати РПМС, журналісти-комуністи нехтували небезпекою розкрити військові таємниці. Наприклад, у лютневому випуску «Дейлі Воркер» журналістка Вініфред Бейтс стверджувала, що РПМС на своїй ділянці фронту має вдвічі менше бійців, ніж про це заявляє. Звичайно, це не відповідало дійсності, проте, ймовірно, авторка статті саме так і вважала. Отже, вона, як і загалом редакція газети «Дейлі Воркер», вважали цілком прийнятним надати ворогу найважливішу, на їхню думку інформацію, яку лише можна поширити через газету. Пан Ральф Бейт в газеті «Нью Репаблік» стверджував, що бійці РПМС «грають у футбол з фашистами на нейтральній території», хоча насправді саме в цей час війська РПМС зазнали значних втрат. Багато моїх друзів було вбито чи поранено. І знову поширювалися ті злісні карикатури, на яких РПМС зображувалася людиною, позначеною серпом і молотом, а під маскою ховалося обличчя маніяка зі свастикою. Якби уряд не був підконтрольним комуністичній партії, він ніколи не дозволив би поширюватися такій інформації, та ще й під час

війни. Такі дії – навмисний удар по бойовому духу не лише військових РПМЄ, але й усіх, хто був поруч. Погодьтеся, немає нічого підбадьорливого в тому, коли тобі повідомляють, що війська поруч з тобою на передовій – зрадники. Насправді я сумніваюся, що приниження, які сипалися на РПМЄ з тилу, хоч якимось чином деморалізували самих бійців. Проте, очевидно, розрахунок був саме таким, адже для тих, хто поширював таку брехню, політика мабуть була важливішою за антифашистську єдність.

Звинувачення проти РПМЄ дійшли до того, що організацію, чисельністю в декілька тисяч осіб, більшість з яких були представниками робітничого класу, окрім іноземних помічників та симпатиків, здебільшого біженців з фашистських країн, і тисяч ополченців, назвали просто величезною шпигунською організацією, яка працювала на фашистів. Це геть суперечило здоровому глуздові, навіть минулої історії РПМЄ достатньо, щоб це довести. У кожного з лідерів РПМЄ революційне минуле. Деякі з них брали участь у повстанні 1934 року, більшість сиділи у в'язницях за соціалістичну діяльність при уряді Леро чи монархії. У 1936 році Хоакін Морін, тодішній лідер партії, був одним із депутатів, які попереджали про неминучий заколот Франко. Вже згодом, після початку війни, коли він в тилу намагався організувати опір Франко, його схопили фашисти. Бійці РПМЄ відіграли велику роль у повстанні, особливо у Мадриді, де під час вуличних боїв полягло дуже багато членів їхньої партії. РПМЄ була однією з перших організацій, що сформували загони ополченців у Каталонії та Мадриді. То хіба можна пояснити такі вчинки належністю до фашистів? Проплачена фашистська партія просто доєдналася б до них.

Протягом війни не було жодного натяку на профашистську діяльність цієї організації. Говорили – хоч я з цим і не згоден, – що, вимагаючи проведення більш революційної політики, РПМЄ колола урядові сили й таким чином сприяла фашистам. Я думаю, будь-який уряд реформістського типу розцінював би партію на кшталт РПМЄ як прикру заваду. Проте це не означає зради з боку РПМЄ. Якщо РПМЄ і справді була фашистською організацією, як пояснити те, що ополченці залишалися лояльними республіці? В жахливих умовах зими 1936–1937 років вісім чи десять тисяч ополченців РПМЄ утримували важливі ділянки фронту. Багато хто просидів в окопах чотири-п'ять місяців поспіль. Важко зрозуміти, чому вони просто не покинули своїх позицій і не перейшли на бік ворога. У них постійно була така нагода, а наслідки цього кроку могли стати фатальними. Попри все, вони продовжували воювати. І невдовзі після заборони РПМЄ як політичної партії, коли всі про це ще добре пам'ятали, війська ополченців – ще не розподілені між частинами Народної армії – брали участь у страшному кровопролитному нападі на схід від Уески, в ході якого всього за один-два дні було вбито декілька тисяч бійців. Принаймні, слід було очікувати братання з ворогом чи великої кількості дезертирів. Проте, як я вже зазначав раніше, чисельність дезертирів була надзвичайно малою. І знову ж таки, можна було очікувати профашистської пропаганди, «поразництва» тощо. Проте нічого такого не спостерігалось. Безперечно, в лавах РПМЄ були фашистські шпигуни та агенти-провокатори, вони є в усіх лівих партіях. Але не було доказів, що серед членів РПМЄ їх було більше, ніж деінде.

Правда й те, що комуністична преса зазначала, хоча й неохоче, нібито гроші отримували лише лідери РПМЄ, а не рядові члени партії. Однак це була ще одна спроба розділити лідерів партії та її рядових членів. Припускалося, що звичайні члени партії, ополченці знали про змову. Очевидно, що якби

Нін, Горкін й інші справді служили фашистам за гроші, то звісно їхні однопартійці дізналися б про це швидше від журналістів в Лондоні, Парижі та Нью-Йорку. В будь-якому разі, коли заборонили РПМС, контрольована комуністами таємна поліція вважала, що винні всі, тому заарештовували кожного, хто мав бодай найменший стосунок до РПМС, навіть поранених бійців, медсестер з госпіталю, дружин членів РПМС, часом і їхніх дітей.

І ось нарешті 15-16 липня заборонили діяльність РПМС, а саму організацію визнали незаконною. Це було першим, що зробив уряд Негріна, коли прийшов до влади у травні. Коли всіх членів виконавчого комітету РПМС кинули за ґрати, комуністична преса заявила про розкриття великої фашистської змови. Деякий час комуністична преса всього світу рясніла повідомленнями на цю тему («Дейлі Воркер», 21 червня, підбірка різних іспанських газет):

ЗМОВА ФРАНКО ТА ІСПАНСЬКИХ ТРОЦЬКІСТІВ

Одразу після арешту великої кількості головних троцькістів у Барселоні... стали відомі подробиці одного з найбрудніших випадків шпигунства під час війни, а також викриття найбридкішої зради троцькістів... Наявні в поліції документи й зізнання не менш ніж двох сотень заарештованих доводять... і т. д.

Так от, було «доведено», що лідери РПМС передавали військові таємниці генералові Франко, підтримували тісний зв'язок з Берліном, а також співпрацювали з таємною фашистською організацією в Мадриді. На додачу до всього виринали неймовірні подробиці про повідомлення, написані невидимим чорнилом, таємничі документи, підписані літерою Н. (Нін), і багато чого іншого.

До чого ж, зрештою, дійшло? Минуло шість місяців, а більшість лідерів РПМС і досі у в'язниці, хоча судити їх ніхто не збирається, навіть не було сформульоване звинувачення у комунікації з Франко через радіо. Якби вони й справді були шпигунами, то їх, як інших фашистів, уже давно б розстріляли. Однак так і не було надано жодного доказу, окрім хіба нічим не підтверджених свідчень у комуністичній пресі. Що стосується двох сотень «повних зізнань», то про них ніхто більше нічого не чув. Насправді ж вони існували лише у чиїсь уяві.

Окрім того, більшість членів іспанського уряду відмовилися повірити у висунуті проти РПМС звинувачення. Нещодавно кабінет міністрів п'ятьма голосами ухвалив рішення випустити антифашистських в'язнів. Проти було двоє міністрів-комуністів. У серпні до Іспанії прибула міжнародна делегація на чолі з Джеймсом Макстоном, членом англійського парламенту. Метою приїзду стало розслідування звинувачень проти РПМС та справи

зникнення Ніна. Пріето, міністр національної безпеки, Трухо, міністр юстиції, Сугазагоїтья, міністр внутрішніх справ, Ортега-і-Гассет, генеральний прокурор, Прат Гарсія відмовилися визнати, що лідери РПМС винні у шпигунстві. Трухо додав, що він вивчав матеріали справи, і жоден з так званих доказів не витримує критики, а документ, який нібито підписав Нін, нічого «не означає», тобто насправді є фальшивим. Пріето вважав лідерів РПМС відповідальними за травневі вуличні безлади у Барселоні, проте відкидав думку, що вони – шпигуни фашистів. «Найважливіше те, – додавав він, – що арешти лідерів РПМС не погоджувались урядом. Усе це робилося поліцією без нашого дозволу, і відповідальність за це несе не очільник поліції, а його оточення, де, як виявилось, багато комуністів». Далі він назвав ще справи, сфабриковані поліцією. Трухо рішуче заявив, що поліції! стала «квазі-незалежною» й, по суті, перебувала під впливом іноземних комуністичних елементів. Пріето дав зрозуміти делегації, що уряд не може дозволити собі ображати комуністів, оскільки росіяни постачають Іспанії зброю. Коли в грудні прибула наступна делегація на чолі з Джоном Макговерном, членом англійського парламенту, то почула фактично такі ж відповіді. Міністр внутрішніх справ Сугазагоїтья повторив слова Пріето, щоправда, трохи відвертіше. «Ми отримуємо допомогу від Росії, а тому змушені дозволяти те, що нам самим не до вподоби». Ілюстрацією до автономії поліції може слугувати той факт, що навіть маючи на руках наказ, підписаний директором в'язниць та міністром юстиції, пан Макговерн та інші делегати так і не змогли потрапити до однієї з «таємних в'язниць» комуністичної партії в Барселоні[37].

Як на мене, цього більш ніж достатньо, щоб зрозуміти ситуацію. Звинувачення у шпигунстві ґрунтувались виключно на статтях комуністичних газет та заявах співробітників таємної поліції, контрольованої тими ж комуністами. Лідери РПМС, сотні й тисячі їхніх послідовників досі перебувають у в'язницях, а комуністи останні шість місяців продовжують вимагати страти «зрадників». Натомість Негрін та інші не піддаються на провокації й відмовляються влаштовувати масове побиття «троцькістів». Зважаючи на тиск, що здійснюється на них, вони й справді виграють від дотримання свого слова. Тим часом, з огляду на всі наведені мною цитати й докази, надзвичайно складно повірити в те, що РПМС – фашистська шпигунська організація, хіба якщо вважати, що Макстон, Макговерн, Пріето, Трухо та Сугазагоїтья й багато інших також служать фашистам.

І нарешті, давайте поговоримо про те, чи були члени РПМС «троцькістами». Зараз це слово вживають дуже часто, але спотворюють його значення, і робиться це навмисне. Отож, слово «троцькіст» означає:

1. Людину, яка, як і Троцький, виступає за «світову революцію» й проти «соціалізму в одній країні». Таку людину ще можна назвати революційним екстремістом.
2. Члена організації, головою якої є Троцький.
3. Перефарбованого фашиста, який видає себе за революціонера, саботує СРСР, дії якого спрямовані на розкол та підрив лівих сил.

У першому сенсі РПМС можна назвати троцькістами. Але так само можна назвати англійських І.Л.Р. (лейбористи), німецьких S.A.P., лівих соціалістів у Франції тощо. Проте РПМС не мала жодних зв'язків з Троцьким

чи троцькістськими («більшовицько-ленінськими») організаціями. Коли розпочалася війна, троцькісти інших країн, які прибули до Іспанії (усього чоловік п'ятнадцять чи двадцять), спочатку працювали на РПМС, себто на партію, найближчу до них за політичними поглядами, але не вступали в неї. Згодом прибічники Троцького отримали від нього наказ відмежуватися від політики РПМС, й троцькістів вигнали зі штабів РПМС, хоча деякі залишилися служити в ополченні. Нін, який став лідером РПМС після того, як фашисти захопили його попередника Мауріна, був колись секретарем Троцького. Декілька років тому він покинув Троцького і створив РПМС шляхом об'єднання комуністичних опозиціонерів та існуючої партії – блоку робітників і селян. Саме цей колишній зв'язок Ніна і Троцького комуністична преса залюбки використовувала на підтвердження того, що РПМС – троцькісти.

Але за цією ж логікою можна стверджувати, що англійська комуністична партія насправді є фашистською організацією, оскільки Джон Стрейчі певний час був пов'язаний із сером Освальдом Мозлі.

У другому сенсі, точному визначенні слова, РПМС абсолютно не була троцькістською організацією. Це дуже важливо, оскільки більшість комуністів вважають, що троцькіст у другому сенсі є конче троцькістом у третьому сенсі, себто організація троцькістів – це, по суті, звичайнісінька собі фашистська шпигунська машина. На термін «троцькіст» звернули увагу під час російських показових судів, а тому обізвати людину «троцькістом» – все одно, що назвати його вбивцею, провокатором тощо. Водночас кожен, хто критикує політику комуністів, обов'язково стане «троцькістом». То чи можна тоді стверджувати, що всяк, хто проповідує політику революційного екстремізму – союзник фашизму?

На практиці залежно від умов може бути як завгодно. Коли Макстон з делегацією прибули до Іспанії, «Вердад», «Френте Рохо» та інші іспанські комуністичні газети одразу оголосили його «фашистом-троцькістом», шпигуном гестапо і тому подібне. Проте англійські комуністи вчинили мудро й не повторювали подібних закидів. В англійських комуністичних газетах Макстона назвали просто «реакційним ворогом робітничого класу». Розмитість цього поняття робить його напрочуд-зручним. Причина такої обережності – декілька хороших уроків, що засвоїла комуністична преса і які навчили її не зводити наклепів. Вагомими доказом того, що все це брехня, є той факт, що ці звинувачення не повторили у країні, де кожне слово необхідно підтверджувати.

Може здатися, що звинувачення проти РПМС я обговорював набагато довше, ніж належить. Порівняно з бідами громадянської війни подібні міжособні чвари між партіями, з притаманними такій ситуації несправедливістю й фальшивими звинуваченнями, можуть здатися тривіальними. Насправді це не зовсім так. На моє переконання, такі наклепи й кампанії в пресі, точніше погляди, які вони нав'язують, можуть завдати значних збитків справі боротьби проти фашистів.

Хто хоч трохи на цьому розуміється, знає, що комуністична тактика розправлятися зі своїми політичними опонентами, вигадуючи про них різні нісенітниці, зовсім не нова. Сьогодні вони нападають на «Троцького-фашиста», вчора були «соціал-фашисти». Минуло лише шість чи сім років відтоді, як російські державні суди «довели», що лідери Другого Інтернаціоналу, включаючи, наприклад, Леона Блума та визначних членів

Лейбористської партії Англії, готували змову з метою вторгнення в СРСР. Але сьогодні французькі комуністи з радістю приймають Леона Блума як свого лідера, а англійські комуністи правдами й неправдами намагаються потрапити до лейбористської партії. Навряд чи воно того варте, навіть з погляду правовірних послідовників. А поки не доводиться навіть сумніватися, що звинувачення у «троцькізмі-фашизмі» сіють розбрат і ненависть. Рядових комуністів спонукають до безглузлого полювання на відьом, себто троцькістів, а партіям типу РПМЄ залишається один незручний вихід – просто перетворитися на антикомуністів. Можна сказати, що починається небезпечний розкол світового руху робітничого класу. Ще трохи наклепів на вічно живих соціалістів, ще кілька змов, схожих на закиди проти РПМЄ, й розкол стане незворотним. Єдина надія – утримувати політичні розбіжності в площині, коли можливі всебічні дискусії. Між комуністами й тими, хто займає ліву позицію стосовно них, є велика різниця. Комуністи дотримуються думки, що фашистів можна перемогти разом з групами капіталістичного класу (Народний фронт), їхні опоненти, навпаки, вважають, що це відкриє для фашистів нові можливості. Цю проблему потрібно розв'язати. Неправильне рішення може означати ярмо рабства ще на століття. Але, поки замість реальних аргументів чути лише крики «Троцький – фашист», не вдасться розпочати дискусію. Наприклад, особисто я ніколи не зможу обговорювати травневі події в Барселоні з членом комуністичної партії, оскільки жоден комуніст, точніше, жоден «справжній» комуніст, ніколи й за жодних умов не визнає, що я виклав правдиву оповідь і навів достовірні факти. Якщо він повністю підтримує лінію своєї партії, то скаже, що я брешу або, що мене ввели в оману, бо всякий, хто за тисячі кілометрів від місця подій проглядає заголовки газети «Дейлі Воркер», краще за мене знає, що насправді відбулося в Барселоні. За таких умов немає чого обговорювати, адже не буде досягнуто мінімального розуміння. Яку мету мають ті, хто стверджує, що люди на кшталт Макстона фінансуються фашистами? Мета у них єдина – зробити серйозну дискусію неможливою. Уявіть собі, що під час шахового турніру один із гравців починає горлати, що його суперник винен у підпалі або бігамії. Проте це аж ніяк не стосується справи. Так само й наклепи також нічого не вирішують.

Розділ 12

Ми повернулися на фронт десь за три дні після закінчення вуличних боїв у Барселоні. Після боїв, а особливо після газетних «взаємних компліментів», складно було думати про війну в такому ж наївно-ідеалістичному дусі, як раніше. Я чомусь певен, що будь-хто, провівши бодай декілька тижнів в Іспанії, деякою мірою розчарувався. У пам'яті зринають слова кореспондента, якого я зустрів у свій перший день в Барселоні. Він сказав: «Війна – це афера. Така, як і всі інші». Ці слова мене шокували, і тоді (у грудні) я не повірив йому. І навіть тепер (у травні) це ще досі не було правдою. Хоча тепер скидалося на те, що він таки мав рацію. Кожна війна – це деградація, оскільки такі речі, як особиста свобода й правдива преса, абсолютно несумісні з військовою ефективністю.

Тепер вже можна здогадатися, що станеться далі. Абсолютно очевидно, що уряд Кабальєро буде повалений, і на його місце прийде правий уряд із сильнішим комуністичним впливом (що й сталося за тиждень чи два), який поставить собі за мету раз і назавжди знищити владу профспілок. А потім, коли Франко буде розбито, навіть якщо відкинути проблеми, що постануть з реорганізацією Іспанії, перспективи не виглядали оптимістичними. Стосовно газетної писанини, що це – «війна за демократію», то це звичайне окомілювання. Ніхто при здоровому глузді не сподівався, що в розділеній та виснаженій війною Іспанії є надія на встановлення демократії, хай навіть такої, як її розуміють в Англії чи Франції. Прийде диктатура, проте уже тепер зрозуміло, що давно втрачено шанси встановити народну диктатуру. Це означало, що загальний рух буде в бік фашизму певного типу. Цей фашизм отримає якусь елегантнішу назву, і буде він, адже це Іспанія, більш гуманним та менш ефективним, ніж, скажімо, у Німеччині чи Італії. Єдиною альтернативою була незмірно гірша диктатура Франко, чи (така ймовірність існувала завжди) війна завершиться поділом Іспанії з реальними кордонами або економічними зонами.

З будь-якого погляду перспективи не надто оптимістичні. Але ж це зовсім не означає, що не варто боротися на боці уряду проти неприкритого й потужного фашизму Франко й Гітлера. Хай би які вади мав повоєнний уряд, режим Франко набагато гірший. Зрештою, робітникам – міському пролетаріату – може бути байдуже, хто виграє, але Іспанія – сільськогосподарська країна, а тому селянам, звичайно, вигідна перемога уряду. Хоча б деякі із захоплених земель залишаться у їхньому володінні, і в цьому разі після розподілу землі на території, що колись належала Франко, навряд чи відновиться кріпацтво, що досі існувало в деяких районах Іспанії. Післявоєнний уряд буде антиклерикальним та антифеодальним. Він відділить церкву від держави – принаймні, на деякий час, та модернізує країну: прокладе дороги, підтримає освіту й охорону здоров'я. Дещо з цього почало втілюватися навіть під час війни. З іншого боку, Франко, якщо не вважати його лише маріонеткою Італії та Німеччини, прив'язаний до великих феодальних землевласників і служить клерикально-військовій реакції. Можливо, Народний фронт і був обманом, але Франко – це анахронізм. Його перемоги бажали лише мільйонери або романтики.

Окрім того, вже рік чи два мені не давало спокою питання міжнародного престижу фашизму і мучило, наче ніжне жахіття. Починаючи з 1930 року фашисти не програли жодного разу. Нарешті настав час їх розбити, і байдуже, хто це зробить. Якби ми зуміли відтіснити Франко та його міжнародних наймитів, це могло б значно покращити ситуацію у світі, навіть якщо б у самій Іспанії настала задушлива диктатура, а її найкращі сини сиділи б у в'язниці. Навіть заради цього варто було виграти війну.

Тоді я бачив речі саме таким чином. Зараз я набагато кращої думки про уряд Негріна, ніж раніше, коли він лише прийшов до влади. Цей уряд з великою мужністю тримав удар та виявляв набагато більше політичної терпимості, ніж можна було собі уявити. Проте я досі вважаю – якщо Іспанія не розпадеться з непередбачуваними наслідками, – то є небезпека, що повоєнний уряд буде фашистським. Знову ж таки, це – моя думка, і як воно буває з багатьма пророцтвами, лише час покаже, чи мав я слушність.

Ми встигли дістатися передової, коли дізнались, що Боба Смайлі заарештували на кордоні, коли той повертався до Англії, його перевезли до

Валенсії та кинули до в'язниці. Смайлі перебував в Іспанії з жовтня минулого року. Декілька місяців він працював у штабі РПМС, і коли прибули інші члени лейбористської партії, доєднався до лав ополченців. Він три місяці пробув на передовій, а тоді мав повернутися до Англії і взяти участь у пропагандистській кампанії. Лише згодом ми змогли дізнатися за що Боба заарештували. Його тримали в одиночній камері, до якої не міг потрапити навіть адвокат. В Іспанії – принаймні на практиці – не діє habeas corpus[38], тобто вас можуть місяцями тримати у камері, не пред'являючи звинувачення і не проводячи розслідування. Нарешті від одного в'язня, якого на той момент звільнили, ми дізналися, що причиною арешту Боба було «носіння зброї». «Зброєю», як я згодом довідався, були дві примітивні ручні гранати, що використовувалися на початку війни, які він хотів привезти додому й демонструвати на лекціях разом з уламками снарядів та іншими сувенірами. Запалів та вибухівки в гранатах не було, по суті, то були порожні металеві циліндри, абсолютно безпечні. Звісно, так звана зброя стала лише приводом, а справжньою причиною арешту був зв'язок з РПМС. Травневі бої в Барселоні щойно закінчилися, і влада на той момент була надзвичайно зацікавлена в тому, щоб не випускати з країни тих, хто міг своїми свідченнями спростувати офіційну версію подій. І ось результат – людей заарештовували просто на кордоні й за менш вагомі причини. Цілком ймовірно, що спочатку Смайлі мали тримати лише декілька днів. Але потрапивши до в'язниці в Іспанії, людина просто залишалася там, байдуже був суд чи ні.

Ми досі перебували поблизу Уески, але нас розмістили правіше – навпроти фашистського редуту, який ми тимчасово захопили декілька тижнів тому. Я тепер був teniente – посада, що відповідала званню другого, лейтенанта у британській армії. Мені підпорядковувалися чоловік тридцять – англійців та іспанців. Мої документи відправили на комісію, проте не знаю, чи прийде підтвердження підвищення. Раніше ополченці відмовлялися приймати підвищене звання, бо це означало збільшення платні й суперечило їхнім ідеям рівності, але тепер це стало обов'язковим. Венджамін уже став капітаном, Копп чекав присвоєння звання майора. Звичайно, уряд не міг обійтися без офіцерів ополчення, проте жодному з них не давали рангу вище майора, ймовірно з єдиною метою – зберегти найвищі ранги для офіцерів регулярної армії та випускників військових училищ. Як результат, у нашій 29-й дивізії, а також у багатьох інших склалася химерна ситуація, коли командири дивізії, командири бригад та командири батальйонів – усі були майорами.

На фронті нічого не відбувалося. Бій за дорогу до Хаки припинився й не поновлювався аж до середини червня. На нашій позиції основною проблемою були снайпери. Фашистські окопи були на відстані близько ста п'ятдесяти метрів, до того ж розташовувалися вище та оточували нас з двох сторін. Наша лінія формувала клин під прямим кутом. Кут клину був небезпечною точкою, там завжди було повно жертв снайперського вогню. Час від часу фашисти гатили по нас із гранатомета чи чогось подібного. Звук був страхітливий, а надто через те, що його неможливо було вчасно почути й сховатися. Гранати не становили особливої небезпеки, бо залишали по собі вирву не більшу, ніж залізна миска. Ночі стали приємно теплими, а дні пекельно спекотними, заїдали комарі, і, незважаючи на чистий одяг, що ми привезли із собою з Барселони, нас одразу обсіли воші. У спустошених садах на нейтральній території вкривалися ягодами вишні. Два дні лив сильний дощ, тож наші окопи затопило, бруствер просів на цілий фут. Після цього ми

не один день копалися у липкій багнюці, використовуючи старі іржаві лопати без держаків, які до того ще й гнулися, наче ложки.

Нашій роті пообіцяли міномет, і я на нього дуже чекав. Уночі ми звично ходили на патрулювання. Хоча, до слова, це стало небезпечнішим, оскільки фашистів стало більше й вони були постійно напоготові. Фашисти порозкидали бляшанки перед колючим дротом і щойно чули брязкіт відкривали вогонь. Удень ми крадькома стріляли з територій, які ніхто не контролював. Проповзши сто метрів, можна було залізти у зарослу високою травою канаву, що дозволяло зручно стріляти у фашистів. Тому ми стріляли просто з канави. Якщо причаїтися у рові й достатньо довго чекати, то можна було видивитись фігурку кольору хакі, що хутко пробігала повз дірку у бруствері. Я й сам декілька разів стріляв, проте не певен, чи влучив – навряд чи. Я жадливо стріляю з гвинтівки. Зате було страшенно цікаво – фашисти ж бо не знали, хто і звідки по них стріляє. Я постановив для себе, що хоч в одного колись та поцілю. Але не так сталося, як гадалося – мене самого підстрелив фашист. До цього прикрого інциденту я пробув на фронті усього десять днів. Коли у тебе поціляють кулею – це цікавий досвід, а тому я думаю, що цей випадок варто описати детальніше.

Це сталося о п'ятій ранку в кутку бруствера. Час був дуже небезпечним – за спиною сходить сонце, і, якщо підняти голову вище парапету, то її чудово видно на тлі сірого неба. Готуючись до зміни варти, я розмовляв з вартовими. І раптом, усе ще розмовляючи, я відчув (насправді важко описати, що саме) те, що досі сидить у моїй пам'яті, наче це сталося вчора. Загалом, відчуття таке, ніби опинився у самому центрі вибуху. Щось голосно гупнуло, і я побачив яскраво-сліпуче сяйво. Я відчув неймовірно потужний поштовх, достоту як тебе б'є струмом. Болю не було. Враз я ослаб, відчув запаморочення й немов очманів. Мішки з піском, що лежали просто переді мною, раптом опинилися десь далеко-далеко. Мені здається, таке ж відчуття викликає удар блискавкою. Я одразу зрозумів, що мене підстрелили, проте чомусь здалося, що шум та сяйво спричинила гвинтівка, яка вистрілила неподалік. Усе сталося за якусь секунду. Наступної миті я впав, наче підкошений, сильно вдарившись головою об землю. На мій подив, боляче зовсім не було. Тіло моє оніміло, я заціпенів, розуміючи, що поранення важке, проте в звичному сенсі слова болю не відчував.

До мене кинувся американець-вартовий. «Чорт! Тебе що, підстрелили?» Навколо зібралася купа люду, як це зазвичай буває. «Підніміть його! Куди поранили? Зніміть з нього сорочку!» Американець попросив ніж, щоб розрізати мою сорочку. Я точно знав, що ніж у мене в кишені, й навіть намагався його дістати, але права рука чомусь не слухалася. Нічого не болить, думав я, і відчув дивне полегшення. Все, тепер моя дружина буде щаслива: вона вважала, що краще отримати поранення, ніж бути вбитим у якійсь страшній битві. Тільки тепер мені спало на думку дізнатися куди саме мене поранили й наскільки серйозно. Я нічого не відчував, але знав, що куля вдарилася десь спереду. Я намагався щось сказати, проте мій голос був схожим на якийсь тихий писк. З другої спроби я все ж зміг запитати, куди мене поранили. В шю, відповіли мені. Гаррі Вебб, наш санітар, приніс бинти й пляшечки спирту, які нам видавали для перев'язок. Щойно мене підняли, з рота заюшила кров. Іспанець, що стояв просто за мною, сказав, що куля пройшла наскрізь. Рану полили спиртом, який зазвичай пік вогнем, проте зараз видався мені приємною прохолодою.

Мене знову поклатили, чекаючи поки принесуть ноші. Дізнавшись, що куля пройшла наскрізь, я був готовий змиритися зі своєю долею. Я ж бо ніколи не чув, щоб людина чи тварина, отримавши таке поранення, змогла вижити. З кутика вуст стікала цівка крові. «Зачепило артерію», – майнула думка. Цікаво, скільки можна протягти, якщо зачепило сонну артерію. Хіба декілька хвилин? Все було наче в тумані. Десь хвилини зо дві я вважав себе померлим. І це було цікаво. Тобто цікаво, про що людина думає в таку мить. Перша думка була про мою дружину. Друга – страшенне розчарування, що мушу покидати цей світ, який, як виявилось, коли надходить кінець, такий прекрасний. Повірте, тоді я відчував це як ніколи. А ще мене дратувала така невдача. Дідько! Поранили навіть не в бою, а в цьому дурному кутку через мою власну неуважність! А ще я думав про солдата, який мене підстрелив. Цікаво, як він виглядав, хто він – іноземець чи іспанець, і чи знав, що поціливі у мене. Я не ображався на нього. Він – фашист, і якби я міг, то й сам би його пристрелив. Але якби його схопили й привели оце до мене, то я, мабуть, привітав би його з влучним пострілом. Імовірно, якби я й справді помирав, думки мої були б геть іншими.

Щойно мене поклатили на ноші, як моя права рука ожила й почала страшенно боліти. Я подумав, що, мабуть, зламав її, коли падав. Нестерпний біль мене трохи заспокоїв, бо я знав, що відчуття не загострюються, коли помираєш. Я відчув полегшення й співчував тим бідакам, які, послизаючись, тягли ноші на своїх плечах. Мене несли близько двох кілометрів грузькою дорогою, і це було зовсім не просто. Я добре знав, наскільки це важко, бо ще вчора чи позавчора сам допомагав нести пораненого. Моє обличчя лоскотало листя білих тополь навколо наших окопів, і я подумав, як же чудово жити у світі, де ростуть білі тополі. Нестерпно боліла рука, і я чортихався, а потім замовкав, бо щоразу, коли я глибоко вдихав, з рота юшила кров.

Лікар наново перев'язав рану, вколов трохи морфію та відіслав до Съетамо. Шпиталь у Съетамо являв собою нашвидкуруч збиті дерев'яні бараки, в яких зазвичай поранених тримали лише декілька годин, перш ніж відправити до Барбастро чи Лериди. Від морфію я був наче п'яний, проте біль не вщухав. Рухатись я теж не міг і постійно ковтав кров. Це було так типово для іспанських шпиталів: поки я лежав, до мене підійшла молоденька медсестра й намагалась мене годувати – величезна тарілка супу, яйця, печеня тощо. Вона здивувалась, що я не хотів їсти. Єдине, про що я просив, – сигарета, проте зараз був справжній тютюновий голод, тож ніде не було сигарет. До мене прийшли товариші, яким на декілька годин дозволили покинути передову.

– Здоров! Ну як ти тут, живий? Це добре. Дай нам свій годинник, револьвер, ліхтарик. Ну і ніж, якщо маєш.

Вони вигребли у мене з кишень усе, що там було. То було звичною практикою. Коли хтось отримував поранення, все, що він мав, одразу ділилося між іншими. По суті, це абсолютно справедливо, адже годинники, револьвери і таке інше на передовій були на вагу золота. То краще нехай вони згодяться комусь на фронті, ніж їх поцуплять десь у дорозі.

Ближче до вечора прибуло достатньо хворих і поранених, щоб відправити нас до Барбастро. Це було жахіття! Мені казали, що це талан – отримати поранення в кінцівку, а якщо поранили в живіт, то точно помреш. Тепер я розумію, про що була мова! Жодна людина з внутрішньою кровотечею не могла вижити після трясіння цими розбитими великими вантажівками дорогами, які

ніхто не ремонтував, відколи почалася війна. Бах, бабах, хресь! Я згадав дитинство і наші забавки. Нас не прив'язали до нош, однак мені вистачало сили, аби триматися самотужки лівою рукою, а от один бідака впав просто на долівку, й одному Богу відомо, як він страждав. Ще один, який сидів у кутку санітарної машини, обблював все навколо. Шпиталь у Барбастро був переповнений, ліжка стояли настільки близько, що хворі майже торкалися один одного. Наступного ранку частину поранених завантажили у санітарний потяг і повезли до Лериди.

У Лериді я пролежав п'ять чи шість днів. То був великий шпиталь, в якому хворі, поранені й звичайні цивільні пацієнти лежали всі разом. Деякі чоловіки у моїй палаті мали страшні поранення. На сусідньому ліжку лежав темноволосий молодик, який страждав від невідомої хвороби. Він приймав ліки, які забарвлювали його сечу в яскраво-зелений колір, і пацієнти з інших палат ходили до нас мов на екскурсію. Нідерландський комуніст, який розмовляв англійською, почувши, що в шпиталі є англієць, підтримував мене й приносив газети. Він дістав важке поранення у жовтневих боях, а тепер обжився у шпиталі в Лериді й навіть одружився на одній з медсестер. Через поранення його нога всохлася й виглядала не товстішою за мою руку. Двоє ополченців, які були у відпустці і яких я зустрів у перший тиждень на фронті, прийшли навідати свого товариша і впізнали мене. Хлопчакам було років по вісімнадцять. Вони ніяково тупцювали біля мого ліжка, не знаючи що сказати, а тоді, ймовірно, виказуючи свій жаль з приводу мого поранення, повитягали з кишень увесь тютюн і дали його мені. Перш ніж я встиг його повернути, хлопці втекли. Це типowo по-іспанському! Згодом я дізнався, що тютюну не було ніде, а вони мені віддали свою тижневу пайку.

Уже за декілька днів я міг вставати й ходити, рука була на перев'язі. Так вона чомусь боліла менше, ніж коли просто звисала донизу. В середині все боліло від травм під час падіння. А ще у мене майже повністю пропав голос, проте рана від вогнепального поранення абсолютно не боліла. Кажуть, що це звичне явище. Неймовірної сили удар від кулі викликає шок, що попереджає появу болю, однак нерівний уламок міни чи бомби, який зазвичай б'є з меншою силою, завдає пекельного болю. На території шпиталю ріс чудовий сад, а ще був басейн із золотими рибками і маленькими сірими себеліками. Я сидів і годинами спостерігав, як вони плавають. Порядок у цьому шпиталі допоміг мені зрозуміти усю шпитальну систему на Арагонському фронті. Не знаю, чи було так само в інших. Лікарі були справжніми фахівцями, не відчувалося браку обладнання та ліків. Проте є два значні недоліки, які, я певен, стали причиною смерті сотень і тисяч чоловіків, яких можна було врятувати.

По-перше, усі шпиталі поблизу фронту функціонували фактично лише як перев'язочні пункти, але там лікували і тих, хто мав дуже серйозні поранення й не підлягав транспортуванню. Теоретично більшість поранених належало одразу ж відправляти до Барселони чи Таррагони, але через брак санітарних машин це робилося через тиждень або й десять днів. Поранені застрягали у Сьетамо, Барбастро, Монзоні чи Лериді, не отримуючи ніякого лікування, окрім свіжої пов'язки, та й то не завжди. На жакливі осколкові поранення та розтрощені кістки накладали бинти й гіпс, створюючи таку собі оболонку. На цій оболонці олівцем описували характер пошкодження й знімали її зазвичай тоді, коли пацієнт потрапляв до Барселони чи Таррагони, тобто днів через десять. У цих шпиталях ніхто не оглядав ран, лікарів було дуже мало, й вони поспіхом проходили повз ліжка зі словами: «Все гаразд. У

Барселоні тебе вилікують». Постійно ходили чутки, що незабаром відправляється поїзд до Барселони, як завжди ma?ana. По-друге, кваліфіковані та досвідчені медсестри були тут на вагу золота. Очевидно, в Іспанії їх просто не навчали, ймовірно через те, що до війни цю функцію виконували черниці. Я не маю жодних претензій до іспанських медсестер – вони з теплотою ставилися до мене, однак були абсолютно некомпетентними. Вони вміли зміряти температуру, деякі знали, як робити перев'язку. Та на цьому їхні навички закінчувалися. В результаті пацієнти, які не могли самі про себе подбати, практично були покинуті напризволяще. Медсестри не робили нічого, якщо хворий тиждень лежав із закрепом, не мили тих, хто сам не міг цього зробити. Пам'ятаю, як чолові'яга з розтрощеною рукою розповідав мені, що за три тижні жодного разу не вмивався. Медсестри по декілька днів навіть не заправляли наші ліжка. Харчування в шпиталях було хороше, можна сказати, навіть відмінне. В Іспанії, як ніде більше у світі, існує традиція напихати хворого надміру поживною їжею. В Лериді харчування було чудове. О шостій ранку – сніданок, що складався із супу, омлету, печені, хліба, білого вина й кави. Обід був ще багатшим, і це в той час, коли цивільне населення страждало від недоїдання. Мабуть, іспанці нічого не знають про поняття легкої дієти. Вони годують хворих такою самою їжею, що й здорових – жирні страви, просякнуті оливковою олією.

Якось вранці нам повідомили, що всіх поранених з моєї палати відправляють до Барселони. Я ледь встиг надіслати дружині телеграму, оскільки нас одразу посадили на автобуси і відвезли на залізничну станцію. І коли потяг вже вирушав, санітар, який нас супроводжував, ненароком обмовився, що ми ідемо не до Барселони, а до Таррагони. Мабуть, машиніст передумав. «Іспанія», – подумав я. Ще більше по-іспанському було затримати потяг, доки я відправляв дружині іншу телеграму. До слова, дружина телеграми так і не отримала. І це теж так по-іспанському.

Нас везли у звичайному вагоні третього класу з дерев'яними сидіннями. Деякі чоловіки із серйозними пораненнями сьогодні вперше підвелися з ліжка. Спека й бовтанка у вагоні зробили свою справу: половина була ледь при тямі, інші блювали на підлогу. Санітар пропихався поміж блідих наче смерть і ледь живих бійців і лив кожному до рота воду з міха з козячої шкіри. Ту воду було неможливо пити, я й досі пам'ятаю її гідкий присмак. Коли ми дісталися Таррагони, вже смеркалося. З потяга до моря було рукою подати. Щойно ми прибули, з вокзалу вирушив військовий потяг з бійцями Інтернаціональної бригади. На мосту стояв натовп людей, махаючи їм руками. Потяг був дуже довгий, напханий по саму зав'язку, на відкритих платформах стояли гармати, а навколо них повно солдатів. Я дуже виразно пам'ятаю, як той потяг від'їжджав у жовтаве надвечір'я. На тлі бірюзового моря повз нас поволі пропливали вікна, з яких визирали смагляві веселі обличчя, стирчали дула гвинтівок і тріпотіли червоні шарфи.

– Extranjeros – іноземці, – мовив хтось.

– Італійці.

Не було жодних сумнівів. Хто, крім італійців, міг збитися в такі мальовничі групки й так елегантно махати руками у відповідь. Однак, ця елегантність не заважала їм пити вино просто з пляшок. Пізніше ми дізналися, що то були бійці, які у березні виграли велику битву під Гвадалахарою. Хлопці побували у відпустці і от тепер поверталися на

Арагонський фронт. Боюся, що вже за декілька тижнів більшість з них загинули під Уескою. Поранені у моєму вагоні, які могли рухатися, підвелися і махали італійцям руками, проводжаючи їх. Хтось махав милицею, чиясь перев'язана рука здіймалася у вітальному жесті. Ось вона – алегорична картина війни: здорові воїни гордо вирушають на фронт, поранені каліки повзуть до шпиталю, а серце завмирає від одного вигляду зброї на відкритих платформах. І все це породжує фатальне відчуття, якого просто неможливо позбутись, відчуття того, що, врешті-решт, війна – це слава.

Таррагонський шпиталь виявився величезним і по зав'язку набитим пораненими з усіх фронтів. Яких тільки поранень тут не побачиш! Гадаю, способи лікування деяких ран відповідали останнім медичним досягненням, проте дивитися на них було страшно. Рану залишали відкритою і не бинтували, захищаючи від мух натягнутою на дротину марлею. Під марлею виднілося червоне желе рани, яка вже починала гоїтися. Був там один чоловік з пораненням в обличчя й шию, який на голові носив щось на кшталт круглого шолома з марлі. Рот був забинтований, і дихав він через прикріплену до вуст тоненьку трубочку. Бідний, він виглядав таким самотнім – тинявся туди-сюди палатою, дивився на нас крізь свою марлеву клітку й нічого не міг сказати. Я пробув три чи чотири дні у Таррагоні. Я вже достатньо оклигав і навіть якось зміг дійти аж до берега моря. Химерно було бачити, що життя на узбережжі плине так само, як і завжди, – працюють дорогі кафе, товсті буржуа купуються в морі і засмагають у шезлонгах, ніби немає ніякої війни за тисячі кілометрів звідси. А однак один відпочивальник втопився на моїх очах, що здавалося неможливим у цьому мілкому й теплому морі.

Нарешті, після восьми чи дев'яти днів після поранення, мене оглянули. В хірургічному відділенні, де оглядали усіх новоприбулих поранених, лікарі величезним ножицями розрізали пласти гіпсу, в якому знемагали хлопці з розтросченими ребрами й ключицями. З дірки у масивній незграбній броні визирало схвильоване, брудне, тижнями не голене обличчя. Лікар, моторний молодий чоловік років тридцяти, посадив мене на стілець, затис мій язик шматком грубої марлі й витяг його наскільки це було можливо. Потім запхав мені в горло стоматологічне дзеркало й наказав вимовляти «Е». Я так і робив, аж доки з язика не засочилася кров, а з очей потекли сльози. Лікар повідомив, що у мене паралізована одна з голосових зв'язок.

– То я зможу говорити?

– Говорити? – весело перепитав він. – Ні, говорити ви вже не зможете.

Однак він помилився. Протягом двох місяців я міг розмовляти лише пошепки, але потім у мене раптом відновився голос – інша голосова зв'язка взяла на себе функцію «втраченої». Рука боліла через те, що куля пройшла через пучок шийних нервів. Це був сильний біль, як при невралгії, який не вгавав приблизно місяць, особливо вночі, тож спав я препогано. Пальці правої руки також були напівпаралізованими. Минуло вже п'ять місяців, проте вказівний палець і досі німіє. І все це результат поранення в шию.

Моя рана була по-своєму цікава, й багато лікарів приходили подивитися на мене. Цмокаючи язиками, вони повторювали: «Que suerte! Que suerte!» – як пощастило. Один навіть зі знанням справи сказав мені, що куля пройшла буквально за міліметр від артерії. Звідки йому знати? Усі, кого я в той час зустрічав – лікарі, медсестри, інтерни, навіть інші пацієнти, –

запевняли, що той, хто вижив після такого поранення – просто щасливець. Але я думаю, що бути щасливим – означає не бути пораненим узагалі.

Розділ 13

Поки я був у шпиталі в Барселоні, у повітрі згущувалося щось лиховісне, і запанувала атмосфера страху, підозри, невпевності та невимовної ненависті. Травневі бої залишили по собі невитравне враження. Після повалення уряду Кабальєро комуністи взяли владу у свої руки, комуністичні міністри отримали повноваження займатися порядком, а тому ніхто не сумнівався – щойно випаде слушна нагода, вони розправляться зі своїми опонентами. Проте поки що було тихо, і я навіть не уявляв, що може трапитись. Однак, мене постійно мучило відчуття біди, невиразне усвідомлення, що станеться лихо. Навіть якщо ви не брали участі у змові, атмосфера змушувала вас так почуватися. У кафе всі розмовляли пошепки й остерігалися – чи той чолов'яга за сусіднім столом, бува, не шпигун з поліції. Через цензуру преси скрізь ширилися лиховісні чутки. Говорили, що уряд Негріна-Прієто збирається піти на компроміс у війні. У той час я схилився до цієї думки, оскільки фашисти наближалися до Більбао і, здавалося, уряд нічого не робив, щоб цьому завадити. По всьому місту висіли прапори басків, по кафе ходили дівчата з коробками для пожертв, по радіо торочили про «героїчних захисників», проте баски не отримували ніякої реальної допомоги. Я не відкидав думки, що уряд веде подвійну гру. Подальші події довели, що я сильно помилявся, але порятунок Більбао видавався цілком реальним, якби уряд хоч щось робив. Наступ на Арагонському фронті, хай навіть неуспішний, міг би змусити Франко перекинути туди частину військ. Проте уряд розпочав наступальну операцію надто пізно – Більбао вже було втрачено. НКП у великих кількостях поширювало листівки «Будь насторожі!», натякаючи, що «певна партія» (комуністи) задумали державний переворот. Поширювався страх вторгнення фашистів у Каталонію. Раніше, коли ми поверталися на фронт, я на власні очі бачив масивні оборонні конструкції, що зводили за багато кілометрів від передової. По всій Барселоні також будувалися та облаштовувалися нові бомбосховища. Населення боялося повітряних і морських нападів. Найчастіше то були навчальні тривоги, але після кожної сирени та попереджувальних вогнів місто буквально вимирало на довгі години, а перелякані люди ховалися у підвалах. У в'язницях досі було повно людей, які сиділи там ще з травневих боїв, і понад те щоразу додавалося нових в'язнів. По одному, по двоє, анархісти і прихильники РПМС зникали у в'язницях. Наскільки ми знали, нікого не судили і не висували жодних звинувачень, навіть у «троцькізмі». Людей просто ловили й кидали до в'язниці, зазвичай утримуючи в одиночній камері. Боб Смайлі досі перебував у в'язниці Валенсії. Нам нічого не вдалося дізнатися, хіба лише те, що ані представник лейбористів, ані призначений Бобові адвокат так і не отримали дозволу на зустріч із ним. До в'язниць кидали все більше іноземців – бійців Інтернаціональної бригади та ополченців інших підрозділів. Зазвичай формальним приводом було звинувачення у дезертирстві. Загалом, наразі достоту ніхто не знав, ким був ополченець – добровольцем чи солдатом регулярної армії. Ще декілька місяців тому кожного, хто записувався до

ополчення, запевняли, що він вважається добровольцем, а тому, коли настане час йти у відпустку, може звільнитися, якщо забажає. Тепер виявилось, що уряд передумав і кожен повстанець раптом став солдатом регулярної армії. Якщо він хотів повернутися додому, то автоматично вважався дезертиром. Але навіть щодо цього не було певності. На деяких ділянках фронту солдатів досі звільняли. На кордоні такі посвідки про звільнення інколи визнавали, інколи – ні, і тоді солдата одразу кидали за ґрати. Згодом кількість іноземних «дезертирів» зросла до сотень, проте, коли їхні країни здійняли галас, багатьох із них повернули на батьківщину.

Вулицями розгулювали озброєні бійці загону швидкого реагування, цивільні гвардійці утримували кафе та інші стратегічні об'єкти. Багато будівель ОСПК досі були закладені мішками з піском та забарикадовані. У різних районах міста тепер стояли контрольні пункти з карабінерами, які зупиняли перехожих і перевіряли їхні документи. Мене попереджали, щоб я не показував свого посвідчення члена РПМС, а лише свій паспорт чи лікарняну довідку. Належність солдата до РПМС була небезпечною. Бійців РПМС, які перебували у відпустці або мали поранення, карали по-своєму – ускладнювали їм отримання заробітної платні. Газета «Ла Баталья» виходила друком, проте ледь животіла під тиском цензури. Це ж стосується «Солідарідад» та інших анархістських газет. Згідно з новим правилом матеріал, що вилучався цензурою, замінювався іншим, тож тепер не залишалося білих плям і неможливо було визначити, вирізалось щось чи ні.

Дефіцит продовольства, що коливався протягом усієї війни, тепер досяг свого апогею. Хліба було дуже мало, під час випікання дешевших сортів домішувалося рисове борошно. Хліб, що видавали солдатам у казармах, мав жовто-сірий колір і скидався радше на шпаклівку. Молока й цукру обмаль, тютюн взагалі, здається, зник, можна було розжитися хіба лише контрабандними сигаретами. А надто бракувало оливкової олії, яку іспанці використовують для найрізноманітніших потреб. Жінки стояли в довгих чергах за оливковою олією, і їх контролювали гвардійці на конях. Цивільні гвардійці полюбили забавляти себе, заганняючи коней в чергу й змушуючи їх ставати жінкам на ноги. Дрібної решти майже не було, і це всіх дратувало. Срібло було вилучено з обігу, а нових монет поки не ввели. Тому між десятьма сантимами й банкнотою у дві з половиною песети нічого не було, й усі банкноти номіналом менше десяти песет були дуже рідкісними[39]. Для найбільш бідних це означало значне погіршення ситуації з продовольством. Маючи банкноту номіналом 10 песет, жінка могла годинами стояти в черзі до крамниці, а потім не змогла б нічого купити, оскільки бакалійник не мав решти, а вона не могла дозволити собі витратити всі свої гроші.

Мені важко відтворити тодішню атмосферу, – атмосферу тривоги через плітки, які щоразу несли нову інформацію, цензуру преси та постійну присутність озброєних людей. Її важко відтворити тому, що наразі в Англії не існує нічого, що могло б створити таку атмосферу. В Англії політична нетерпимість не сприймається як даність. Щоправда, існують політичні утиски, проте до певної міри. Якби я був шахтарем, то мені не хотілося б, щоб мій начальник знав, що я – комуніст. Але «пристойний партієць» досі зустрічається рідко, а поняття «ліквідації» чи «знищення» усіх, хто не погоджується з вашою думкою, поки не є нормою. Однак це було природним у Барселоні. «Сталіністи» стали господарями становища, і тому кожен «троцькіст» був у небезпеці, під підозрою. Усі боялися того, чого насправді більше не сталося – нового повстання, вуличних боїв, за які

знову звинуватили б РПМС та анархістів. Були миті, коли я дослухався, чи не лунають перші постріли. Було таке відчуття, наче місто оповила якась могутня зла свідомість. Усі це помітили і всі коментували. Дивно, але слова у всіх були майже однакові: «атмосфера у місті жахлива. Ми ніби перебуваємо у велетенській божевільні». Але я не беруся стверджувати таке за всіх. Деякі англійці, які пересувалися лише від готелю до готелю, навіть не помітили, що з атмосферою щось не так. Герцогиня Атольська писала («Сандей Експрес», 17 жовтня 1937 року):

Я побувала у Валенсії, Мадриді та Барселоні... і у всіх містах дотримуються ідеального порядку без застосування сили. Готелі, в яких мені доводилось зупинятися, не просто «нормальні» та пристойні, вони розкішні, незважаючи на брак масла й кави.

Це характерна риса англійських туристів – вони не вірять, що поза межами готелю існує інше життя. Сподіваюся, для герцогині масло все ж знайшли.

Я перебував у санаторії «Маурин», яким керувала РПМС. Він був розташований поблизу Тибідабо, гори незвичної форми, що здіймається одразу за Барселоною, і традиційно вважається, що з цієї гори Сатана показав Ісусу міста усього світу (звідси й назва). Будинок колись належав якомусь заможному буржуа, але після початку революції дім у нього відібрали. Тут набиралися сил хлопці з травмами, що назавжди зробили їх каліками, – наприклад, з ампутованими кінцівками. Було тут і декілька англійців: Вільям, з пораненням ноги, Стаффорд Коттман, вісімнадцятирічний юнак, якого прислали сюди просто з окопів з підозрою на туберкульоз, та Артур Клінтон, чия розтрощена ліва рука досі була у хитромудрій штукенції з дротів, яку використовували в іспанських шпиталях та називали літаком. Моя дружина досі жила в «Континенталі», і я щодня навідувався до Барселони. Вранці я ходив до центрального шпиталю на електротерапію. То були химерні процедури – серія колючих ударів струмом, через які смикалися м'язи руки. Але, здавалося, це допомагало – я знову міг рухати всіма пальцями й біль трохи вщух. Ми вирішили з дружиною, що найкраще тепер якомога швидше повернутися до Англії. Я був дуже слабким, здавалося, голос зник назавжди. До того ж лікарі запевнили, що я зможу воювати в ліпшому випадку лише за декілька місяців. Я мусив подумати про заробіток. Я не бачив сенсу залишатися в Іспанії, а тим більше їсти хліб, якого так потребували інші. Однак, моя мотивація була дещо егоїстичною. Мене переповнювало бажання якомога швидше втекти від усього цього: жахливої атмосфери політичних підозр та ненависті, озброєних людей, що нишпорять вулицями, повітряних нальотів, окопів, кулеметів, скрипучих трамваїв, чаю без молока, просякнутих олією харчів та браку сигарет – усього, з чим тепер у мене асоціювалась Іспанія.

Лікар у шпиталі підтвердив, що я не придатний до військової служби, але для отримання звільнення я мусив пройти медкомісію в одному зі шпиталів на фронті, а тоді поїхати до Сьетамо, де в штабі РПМС мені поставлять печатку. Копп щойно повернувся з передової і був напрочуд радісним. Він брав участь у наступі й повідомив, що Уеску, зрештою, візьмуть. Уряд перекинув війська з мадрридського фронту, усього близько тридцяти тисяч солдатів і багато літаків. Італійці, яких я зустрів дорогою в Таррагону, вели наступ на дорогу в Хаку, проте втратили дуже багато людей і два

танки. Все одно місто здасться, триумфував Копп. (На жаль, не так сталося, як гадалося. Атака перетворилась на криваве побоїще і вилилась хіба в оргію брехні в газетах.) Тим часом сам Копп їхав до Валенсії для бесіди в Міністерстві оборони. Копп отримав лист від генерала Позаса, який тепер командував армією на сході. То був звичайний в таких випадках лист, в якому Коппа описували як «людину надійну та непохитну» і рекомендували на посаду в інженерному підрозділі (до війни Копп був інженером). П'ятнадцятого червня він поїхав до Валенсії, а я – до Съетамо.

Лише за п'ять днів я повернувся назад до Барселони. Наша вантажівка дісталася Съетамо десь опівночі, й щойно ми прибули до штабу РПМС, нас вишикували в шеренгу й заходилися видавати гвинтівки й набої, навіть не питаючи наших імен і прізвищ. Незабаром мав початися наступ, тому стягували усі можливі резерви. У мене в кишені була довідка зі шпиталю, проте я не міг відмовитися йти з хлопцями. Я ліг поспати просто на землю, підклавши під голову набої. Я був пригнічений, думки плуталися. Поранення розхитало мою нервову систему – так, мабуть, завжди буває, й мене страшенно лякала перспектива знову опинитися під кулями. Однак наступ відкладався, не забуваймо про іспанську mañana, тож зранку я пред'явив свою довідку й пішов отримувати звільнення з армії. Спроба звільнитися вилилась у довгу плутану подорож. Як і завжди, мене посилали зі шпиталю в шпиталь – Съетамо, Барбастро, Монсон, знов у Съетамо поставити печатку, а тоді на фронт через Барбастро й Лериду. Через стягування військ до Уески було мобілізовано увесь транспорт, що призвело до плутанини. Спав я де доведеться – одного разу в лікарні, потім у канаві, ще якимось у муніципальному будинку в Барбастро на вузькій лаві, з якої посеред ночі впав. Коли відійти від залізниці, то єдиним можливим способом пересування залишалися випадкові вантажівки. Мені доводилося стовбичити на узбіччі й чекати, інколи три або чотири години поспіль, разом з юрбами нещасних селян, які тягли вузли з качками й кролями, й махати руками вантажівкам. І ось нарешті, коли щастило зупинити машину, не навантажену по зав'язку людьми, хлібом чи боеприпасами, ти під саме небо підскакував на розбитій дорозі. Я навіть на коні так не підстрибував, як на тій машині. Єдиним способом не випасти було збитися всім до купи і триматися один за одного. Це було принизливо, проте я був заслабким і не міг без сторонньої допомоги залізти у вантажівку.

Я переночував у шпиталі в Монсоні, де мав пройти медкомісію. На сусідньому ліжку лежав поранений у ліве око боєць загону швидкого реагування. Він був привітним чолов'ягою й дав мені сигарет. «У Барселоні ми стріляли один в одного», – сказав я. На ці слова ми обоє розреготалися. Дивовижно, наскільки змінювалась атмосфера з наближенням до передової. Тут зникла вся, чи майже вся, ненависть, що панувала між людьми, які належали до різних політичних партій. За увесь час на фронті жоден член ОСПК не виказував до мене ворожості через те, що я служив у РПМС. Усе це залишилося у Барселоні, навіть після завершення війни. До слова, у Съетамо було багато військових загонів швидкого реагування – їх відрядили з Барселони для наступу на Уеску. Загалом же, загоны швидкого реагування не належать до військ, що готуються для війни на передовій, і більшість з них раніше взагалі не були під вогнем. У Барселоні вони панували на вулицях, проте тут були quintos (новобранцями) й губилися на тлі інших бійців – п'ятнадцятирічних хлопчаків, які місяцями сиділи в окопах.

Лікар у Монсоні так само витягнув мого язика й запхав в горло дзеркало. Так само весело, як і інші, запевнив, що я більше не зможу говорити, й підписав мою довідку. Поки я чекав своєї черги на огляд, в операційній проводили якусь жакливу операцію без анестезії. Не розумію, чому лікарі не ввели пацієнтові знеболювального. Операція тривала довго, стояв нестерпний крик, і коли я нарешті зайшов до операційної, то побачив розкидані стільці, а на підлозі калюжі крові й сечі.

Я дуже чітко пам'ятаю кожную дрібницю цієї останньої подорожі. Мій настрій різко відрізнявся від того, яким був останні декілька місяців. Я отримав звільнення зі штампом 29-ї дивізії і мав лікарський висновок, згідно з яким мене «визнали непридатним до служби». Я міг повертатися до Англії. І ось тепер я отримав можливість уперше роздивитися Іспанію. Потяг ходив лише раз на день, тож я міг провести цей день у Барбастро. До цього я був у Барбастро лише проїздом, і місто здавалося мені просто частиною війни – брудним, холодним і непривітним, повним гуркоту вантажівок та обшарпаних вояків. Дивно, але тепер місто виглядало інакше.

Блукаючи Барбастро, я побачив мальовничі звивисті вулички, старовинні кам'яні мости, винні крамниці зі здоровенними бочками заввишки у зріст людини та цікаві майстерні у напівпідвальних приміщеннях, де виготовляли колеса для брочок, кинджали, дерев'яні ложки та міхи з козячої шкіри. Я спостерігав, як майстер робить міх, і з великою цікавістю зауважив те, чого раніше не знав, – шерсть не видаляють, тож, по суті, ми п'ємо настоянку на козячій шерсті. Я місяцями пив з такого міха – й ні сном ні духом про це не знав. За містом протікала мілка річечка з водою жовто-зеленого кольору. Просто за річечкою здіймалася прямовисна скеля, на схилах якої тиснулися будинки, тож з вікна власної спальні на висоті ста футів господар міг плювати у воду. В заглибленнях скелі сиділа незліченна кількість голубів. На карнизах старих покинутих будівель Лериди звили гнізда тисячі ластівок, і здалеку ряди цих гнізд скидалися на пишну ліпнину в стилі рококо. Дивовижно, але пробувши в Іспанії шість місяців, я ніколи не помічав усіх цих речей. Маючи у кишені документи на звільнення, я нарешті відчув себе людиною і мандрівником. І тепер уперше за весь час відчув, що я в Іспанії, в країні, в якій завжди мріяв побувати. На тихих вуличках Лериди і Барбастро я на мить відчув далекий, неясний відгомін тієї Іспанії, що живе у нашій уяві. Білі гірські хребти, пастухи, катівні інквізиції, мавританські палаци, чорні каравани мулів, сірі оливкові дерева й лимонні гаї, дівчата у чорних мантильях, вина Малаги та Аліканте, собори, кардинали, кориди, цигани, серенади – усе це і є Іспанія. На мапі Європи Іспанія була країною, що мене найбільше цікавила, і дуже шкода, що, коли я нарешті сюди дістався, то побачив лише цей північно-східний куточок, у розпал дурнуватої війни, ще й взимку.

До Барселони я потрапив пізно ввечері. Ніде не було таксі, щоб дістатися до санаторію, розташованого за містом, отож, перекусивши по дорозі, я одразу вирушив до «Континенталю». Пам'ятаю свою розмову з приємним офіціантом про дубові жбани, в яких подають вино. Я сказав, що хотів би купити декілька таких і відвезти як сувенір до Англії. Офіціант глянув на мене співчутливо. «Так, вони гарні, але ви таких ніде не купите. Їх більше не роблять. Насправді, більше нічого не роблять. І виною усьому війна». У цьому ми були однакові. Я знову відчув себе мандрівником. Чоловік поцікавився, чи сподобалась мені Іспанія, чи повернуся сюди ще колись.

Авжеж, неодмінно. Через те, що сталося потім ця мирна розмова дуже запала мені в душу.

Коли я дістався готелю, дружина очікувала мене у холі. Вона підвелася і підійшла до мене. Потім обійняла мене за ший і солодко усміхаючись, прошепотіла на вухо:

— Йди геть!

— Що?

— Геть, кажу, йди!

— Що таке?

— Не стовбич тут! Йди геть!

— Чого це? Що сталося?

Дружина взяла мене за руку й уже вела до сходів, аж раптом ми зустріли француза (імені його не називатиму, він був нашим другом, хоч і не мав стосунку до РПМС). Він схвильовано подивився на мене.

— Друже, тобі не можна тут бути. Йди геть і десь заховайся, поки ці в поліцію не зателефонували.

Ось тобі й маєш! Біля сходів стояв один із працівників готелю, який служив у РПМС, про що, як мені здається, не здогадувалася адміністрація готелю. Він непомітно вислизнув з ліфта й ламаною англійською сказав мені швидше йти геть. Я й досі не розумів, у чому річ.

— Що тут в біса діється? — запитав я, коли ми вже вийшли на вулицю.

— Ти хіба не чув?

— Ні, я нічого не чув.

— РПМС заборонили. Захопили всі будівлі. Майже всіх кинули за ґрати. Кажуть, уже й почали розстрілювати.

Тепер усе зрозуміло. Треба знайти місце і все обговорити. Усі кафе на Ла Рамбла були забиті поліцією, але нам пощастило знайти невеличку кав'ярню на бічній вулиці. Дружина пояснила, що відбулося за час моєї відсутності. П'ятнадцятого червня поліція несподівано заарештувала Андре Ніна просто в його кабінеті. Того ж вечора здійснили напад на готель «Фалькон» і затримали усіх присутніх, більшість яких були бійцями армії ополчення, що перебували у відпустці. Готель перетворили на в'язницю, й незабаром там було повно в'язнів. Наступного дня РПМС оголосили нелегальною організацією й прибрали до рук усі їхні штаби, книжкові кіоски, санаторії, центри допомоги. А тим часом поліція заарештовувала кожного, до кого могла дістатися й хто був відомим своїми зв'язками з РПМС. Протягом двох днів майже всі сорок членів виконавчого комітету РПМС були у в'язниці. Один чи двоє змогли втекти, але поліція вдалася до підлогого виверту (обидві сторони часто використовували його на війні) — захопила дружин затриманих, щоб ті

не надумали тікати. Дізнатися точну кількість заарештованих було неможливо. Моя дружина чула про чотирьохсот. І це лише у Барселоні. Однак я думаю, що й тоді їх було набагато більше. Найжахливішим було те, що заарештували чудових людей. Інколи поліція чинила настільки ницо, що забирала до в'язниці поранених ополченців просто зі шпиталю.

Все це бентежило. Дідько, що відбувається? Я міг зрозуміти заборону організації, але для чого ж вони заарештовували людей? Просто так? Очевидно, заборона РПМС мала ретроспективний ефект: РПМС тепер поза законом, а тому кожен, хто колись був її членом, вважався порушником закону. Нічого дивного, що жодному заарештованому не висували звинувачення. Однак у Валенсії комуністичні газети поширювали історії про «змову фашистів», радіокомунікацію з ворогом, про підписані невидимим чорнилом документи тощо. Про все це я уже розповідав. Прикметно, що подібна інформація з'являлася лише у газетах Валенсії. Гадаю, я не помилюсь, якщо скажу, що газети в Барселоні (комуністичні, анархістські чи республіканські) і словом не обмовилися про цю змову або заборону РПМС. Про суть висунутих проти лідерів РПМС звинувачень ми дізналися не з іспанських, а з англійських газет, які за день чи два з'явилися у Барселоні. На той час ми не могли знати про те, що уряд не був відповідальним за звинувачення у зраді та шпигунстві та що згодом самі ж члени уряду спростують ці звинувачення. Нам було відомо, що лідерам РПМС, та ймовірно й усім нам, закидали співпрацю з фашистами. Поширилися чутки, що в'язнів таємно розстрілюють просто у в'язницях. Звичайно, тут було багато перебільшень, проте такі випадки траплялися. Немає сумніву, що з Ніном сталось саме так. Після арешту Ніна перевезли до Валенсії, а звідти у Мадрид. А вже 21 червня в Барселоні почали говорити, що його вбили. Пізніше чутку сформулювали чіткіше: таємна поліція застрелила Ніна у в'язниці, а тіло викинула на вулицю. Я чув цю історію з декількох різних джерел, зокрема від Федеріко Монтсені, колишнього члена уряду. Відтоді про Ніна нічого не чули. Коли згодом делегати з різних країн розпитували членів уряду, уряд вагався з відповіддю й стверджував лише, що Нін зник, проте куди – невідомо. Деякі газети надрукували небилицю, нібито він утік до фашистів. Жодних доказів цього не було, тож Трухо, міністр юстиції, заявив, що іспанська інформаційна агенція сфальшувала його офіційне комюніке[40]. Хай там як, навряд чи політичному в'язню такого масштабу як Нін могли дозволити втекти. Якщо в майбутньому не знайдуть його сліду, очевидно, треба визнати, що його вбили у в'язниці.

Арешти тривали місяцями, допоки кількість політичних в'язнів, не враховуючи фашистів, не досягла тисяч. Характерною була незалежність нижчих чинів поліції. Багато арештів носили незаконний характер, і деякі люди, звільнені наказом начальника поліції, повторно заарештовувались просто під воротами в'язниці й перевозилися до «таємних в'язниць». Показовою є справа Курта Ландау та його дружини. Їх заарештували 17 червня, причому сам Ландау «зник». Дружина просиділа п'ять місяців у в'язниці без суду й слідства, не отримуючи жодних звісток від свого чоловіка. Вона оголосила голодування, після чого міністр юстиції повідомив її про смерть чоловіка. Незабаром жінку звільнили, знову заарештували й кинули назад до в'язниці. Цікаво, що поліція, принаймні спочатку, зовсім не усвідомлювала, як її дії можуть вплинути на хід війни. Поліцейські спокійнісінько заарештовували військових офіцерів, які займали важливі посади, й при цьому навіть не мали ордера на арешт. Наприкінці червня на передовій група надісланих з Барселони поліцейських заарештувала Хосе

Ровіра, генерала 29-ї дивізії. Його підлеглі відправили до міністерства делегацію на акцію протесту. Як з'ясувалося, ані міністерство, ані Ортега, начальник поліції, навіть не знали про затримання Ровіри. У всій цій історії мені найбільше муляло, хоч може й не було настільки істотним, те, що ці події приховувалися від бійців на фронті. Як я вже зазначав, ні я, ні будь-хто інший на фронті не знали про заборону РПМС, ба більше, всі штаби РПМС, центри допомоги працювали у звичному режимі, і аж до 20 червня жодна жива душа в Лериді, що був усього за сто миль від Барселони, не відала, що відбувається. У барселонських газетах цензура видаляла будь-яку інформацію про ці безчинства (валенсійських газет з оповідками про шпигунів на Арагонському фронті не було). А тому справжньою причиною арештів бійців РПМС, які перебували в Барселоні у відпустці, було намагання не допустити їхнього повернення на передову з цією звісткою. Солдати, з якими я прибув на передову 15 червня, були, мабуть, останнім призовом. Я й досі не розумію, як можна було тримати все в таємниці, притому що вантажівки їздили туди й назад. Проте все ж таємницю успішно зберегли, оскільки від багатьох хлопців я дізнався, що вони про все довідалися лише через декілька днів. Причина була очевидною: починався наступ на Уеску, а війська РПМС були окремим підрозділом, отож, дізнавшись про заборону, вони могли просто відмовитися воювати й покинути передову. Насправді, навіть коли новина дісталася фронту, цього не сталося. У ті страшні дні втрати були величезними, проте полеглі так і не дізналися, що газети в тилу поливають їх брудом та обзивають фашистами. Таке важко пробачити. Я свідомий того, що приховування поганих новин від бійців – звична політика, іноді цілком виправдана. Проте зовсім негоже посилати бійців на війну, навіть не повідомивши, що у них за спинами заборонили їхню партію, лідерів звинуватили у зраді, а друзів та рідних кинули за ґрати.

Дружина заходила розповідати про долю кількох наших друзів. Деякі англійці й інші іноземці змогли перейти кордон. Вільямс і Стаффорд Коттман уникли арешту, коли була облава в санаторії «Маврин», і десь переховувалися. Так само як і Джон Макнейр, що перебував у Франції, проте коли РПМС оголосили поза законом, повернувся назад до Барселони. Це було дуже небезпечно, однак він не міг відсиджуватися в той час, коли товариші у небезпеці. Загалом, оповідь дружини звучала приблизно так: того схопили, зробили те, зробили се. Здається, вже всіх забрали. Проте новина про затримання Коппа мене просто приголомшила.

– Коппа? Не може бути! Він же у Валенсії.

Насправді Копп повернувся до Барселони. При собі він мав лист від міністерства, який повинен був передати полковникові, що командував військовими інженерними операціями на східному фронті. Звичайно, він знав про заборону РПМС, проте йому й на думку не спало, що йолопи поліцейські можуть заарештувати його на шляху до фронту з важливим військовим дорученням. Він на хвилинку забіг у «Континенталь» – забрати свої речі. Моя дружина вийшла у справах, а персонал готелю навмисне затримував його якимись байками, поки хтось із них телефонував до поліції. Мушу визнати, мене неймовірно розлютив арешт Коппа. Він же був моїм другом, я не один місяць служив під його командуванням, був із ним під кулями й вогнем, знав історію його життя. Копп пожертвував усім: родиною, громадянством, статками і приїхав до Іспанії боротися з фашизмом. Якщо він повернеться, на батьківщині йому загрожували роки ув'язнення, адже він без дозволу

покинув Бельгію і вступив до лав іноземної армії, перебуваючи у запасі бельгійської армії, допомагав нелегально виготовляти боеприпаси для іспанського уряду. Із жовтня 1936 року Копп був на передовій, дослужився від рядового до майора, брав участь у багатьох наступках, отримав поранення. А під час травневих безладів у Барселоні, і це я бачив на власні очі, він попередив локальну бійню, чим, ймовірно, врятував десять чи двадцять життів. І як йому за це віддячили? Кинули до в'язниці? Мій гнів йому не допоможе, проте такі речі просто неможливо сприймати спокійно.

Мою дружину поки не взяли. Незважаючи на те, що вона досі перебувала у «Континенталі», поліція до неї поки не мала діла. Абсолютно очевидно, що її використовували як принаду. Однак кілька днів тому на світанку до нас у кімнату вдерлися з обшуком шість поліцейських у цивільному. Вони конфіскували все до останнього шматочка паперу, проте, на щастя, не знайшли паспортів та чекової книжки. Вони забрали мої щоденники, усі книжки, газетні вирізки, які ми збирали місяцями (щоправда, не розумію для чого вони їм знадобилися), мої сувеніри з фронту й усі наші листи. (Поліція також приховала листи, які я отримав від своїх читачів. На деякі я так і не встиг відповісти, й, звичайно, адреси не збереглися. Якщо хтось писав мені про мою останню книжку й не отримав відповіді, а тепер читає ці рядки, то прошу мене вибачити.) Згодом я дізнався, що поліція конфіскувала мої речі, що залишилися у санаторії «Маурин». До слова, забрали навіть купу брудної білизни. Ймовірно думали, що там якісь послання, написані невидимим чорнилом.

Дружині безпечніше було залишатися в готелі, принаймні поки що. Якщо вона спробує втекти, її одразу ж знайдуть. А от мені слід заховатися, хоча така перспектива викликала у мене внутрішній спротив. Незважаючи на численні арешти, я не міг до кінця повірити, що перебуваю у небезпеці. Якось дурниця, їй-богу. Небажання сприймати серйозно ці арешти привело Коппа до в'язниці. Я запитував себе, за що мене заарештовують? Що я зробив? Я навіть не був членом РПМС. Так, я мав при собі зброю під час травневих подій у Барселоні, проте її мали ще сорок чи п'ятдесят тисяч чоловік. До того ж мені дуже хотілося нарешті виспатися, тож я мав намір ризикнути й піти до готелю. Але моя дружина навіть чути цього не хотіла. Вона терпляче пояснювала мені, що й до чого – байдуже, що саме я зробив чи не зробив. Це не була облава на злочинців, це був терор. Мене ні в чому конкретному не звинувачували, лише у «троцькізмі». Належність до РПМС була достатнім приводом кинути мене за ґрати. Тут не діяло англійське правило «ти в безпеці, поки не порушив закону». По суті, законом було те, що скаже поліція. Єдине, що мені залишалося, – залягти на дно й відмежуватися від зв'язків з РПМС. Ми ретельно проглянули документи у моїх кишенях, і дружина змусила мене порвати посвідчення ополченця, де великими літерами було написано «РПМС», а також групове фото бійців з прапором РПМС на задньому плані. За все це тепер могли дуже просто заарештувати. Однак я мусив зберегти свої документи про звільнення. І хоч вони також були небезпечними через печатку 29-ї дивізії й поліція дізнається, що це – РПМС, без них мене могли заарештувати як дезертира.

Тепер нам слід було серйозно подумати, як виїхати з Іспанії. Немає сенсу тут залишатися, якщо знаєш, що рано чи пізно все одно потрапиш до в'язниці. Насправді, ми обоє дуже хотіли залишитися і подивитися чим усе закінчиться. Але я припускав, що іспанські в'язниці жакливі (насправді

вони виявилися ще гіршими, ніж я міг собі уявити), і, потрапивши туди, ніколи не знаєш, коли вийдеш. До того ж моє здоров'я було слабким, навіть не беручи до уваги хворої руки. Наступного дня ми мали зустрітися біля британського консульства, куди мали прийти також Коттман і Макнейр. Знадобиться декілька днів, щоб оформити наші паспорти. Перш ніж покинути Іспанію, у паспорті мають стояти печатки трьох різних інстанцій – канцелярії начальника поліції, французького консула та каталонської міграційної служби. Йти до начальника поліції було дуже небезпечно, проте, можливо, британський консул міг усе владнати, не даючи знати, що ми якимось чином пов'язані з РПМС. Очевидно, існував перелік людей, яких підозрювали у «троцькізмі», і швидше за все там є наші імена. Але якщо нам поталанить, то ми дістанемося кордону раніше, ніж цей перелік. На це можна було сподіватися, добре знаючи про місцеве безладдя і любов відкладати усе на та?ана. На щастя, це Іспанія, а не Німеччина. Іспанська таємна поліція схожа на гестапо, проте їй бракує гестапівської компетентності й оперативності.

Отож, ми розійшлися. Моя дружина повернулася до готелю, а я пішов блукати темними вулицями у пошуках місця для ночівлі. Пам'ятаю, що почувався виснаженим та змученим. Я мріяв поспати в нормальному ліжку! Мені нікуди було піти. РПМС не мала практично ніякої підпільної організації. Звичайно, лідери РПМС усвідомлювали, що організацію колись заборонять, проте вони не чекали такого всеохопного «полювання на відьом». Вони цього настільки не чекали, що аж до самого дня заборони партії продовжували перебудову приміщень РПМС (окрім усього іншого вони реконструювали кінотеатр у будівлі виконавчого комітету, де раніше розташовувався банк). У результаті РПМС не мала місць для зустрічей, схронів, що мусять бути в кожній революційній партії. Бог знає скільки людей тієї ночі спали на вулиці, оскільки їхні домівки були під наглядом. Я п'ять днів був у дорозі, ночуючи в найжахливіших місцях, рука нестерпно боліла, а тепер ще й ці бовдури переслідують мене і я знову змушений спати на землі. Ось про що я тоді думав. Для актуальних політичних роздумів місця в голові не лишалося. Зі мною так завжди. Коли справа стосується війни чи політики, я думаю лише про фізичний дискомфорт, охоплений непереборним бажанням покінчити з усім цим ідіотизмом. Згодом я усвідомлюю всю важливість подій, але коли все відбувається, я хочу швидше цього здихатися. Така от у мене ганебна риса характеру.

Я довго тинявся містом і нарешті опинився десь поблизу лікарні. Мені потрібне було місце, де можна прилягти і де мене не знайде поліція, вимагаючи пред'явити документи. Я спробував заховатися у бомбосховищі, проте його нещодавно викопали і там було волого. Тоді я натрапив на руїни спаленої під час революції церкви, – від неї залишилися лише стіни без даху з купою каміння й сміття всередині. У темряві я знайшов заглиблення і там уклався. На залишках кам'яного мурування солодко не поспиш, але ніч була теплою, тож я зміг декілька годин подрімати.

Коли тебе розшукує поліція у такому місті як Барселона, найгірше те, що усі кав'ярні та магазини відчиняються досить пізно. Якщо довелося спати на вулиці, то прокидаєшся на світанку, але жодне кафе Барселони не відчиняє дверей раніше дев'ятої ранку. Я мусив чекати декілька годин, щоб нарешті поголитися й випити кави. Дивно було побачити на стіні у перукарні пам'ятку анархістів. Плакат пояснював, що давати на чай заборонено. «Революція звільнила нас від пут!» – повідомляв плакат. Мені закортіло попередити перукарів, що якщо вони не схаменуться, незабаром пута можуть повернутись назад.

Я знову поплентався до центру. Над будівлями РПМС зірвали червоні прапори, натомість там майоріли республіканські стяги, а в дверях стояли озброєні цивільні гвардійці. У будівлі центру допомоги на розі площі Каталонії порозважалася поліція – вибили майже всі вікна. Книжкові кіоски РПМС стояли спустошені, а трохи далі вулицею Ла Рамбла вказівник заклеїли карикатурою на РПМС – маска, а під нею фашистська пика. Майже в самому кінці Ла Рамбла, біля набережної, я побачив дещо химерне – брудні й пошарпані після передової ополченці втомлено витягнулися на стільцях, які для роботи поставили чистильники чобіт. Я навіть упізнав декого з них. То були бійці РПМС, які прибули з фронту у відпустку, й, дізнавшись про заборону РПМС, мусили ночувати бозна-де просто неба, бо біля їхніх домівок постійно чатувала поліція. Кожен член РПМС, повернувшись до Барселони в цей час, міг вибирати: переховуватися чи потрапити до в'язниці, що було поганою ідеєю після трьох-чотирьох місяців на передовій.

Ситуація видавалася дивною. Вночі на нас полювали, а вдень можна було жити майже звичним життям. Кожен будинок, в якому мешкали ті, хто міг переховувати представників РПМС, уже перебував чи міг бути під наглядом. Неможливо також було піти до готелю чи пансіонату, оскільки існував наказ, що зобов'язував їхніх власників повідомляти поліцію про заселення нових клієнтів. Насправді це означало ночівлю на вулиці. Проте вдень у такому місті як Барселона, ви були, можна сказати, у безпеці. Вулицями нипали цивільні гвардійці, бійці загону швидкого реагування, карабінери, звичайні поліцейські й ще бозна скільки шпигунів у цивільному. Але вони не спиняли усіх підряд, тож якщо ви виглядали як усі інші, то боятися фактично не було чого. Головне – не вештатися поблизу будівель РПМС і не заходити в кафе, де вас знали. Того дня і наступного я провів досить багато часу у громадській лазні. Мені це видалося непоганим місцем, щоб згаяти час та сховатись. На жаль, така думка ще багатьом прийшла в голову, і коли я вже виїхав з Барселони, поліція здійснила напад на одну з громадських лазень і заарештувала багато «троцькістів» у чому мати народила.

Просто посеред Ла Рамбла я зіштовхнувся з одним із поранених, який перебував у санаторії «Маурин». Ми непомітно підморгнули один одному, як робили усі в той час, і змогли тихенько зустрітись в одному з кафе, що було вулицею далі. Він уник арешту в санаторії, проте, як і багато інших, мусив жити на вулиці. Бідака був у самій лише сорочці і геть без грошей. Він розповів мені, як один із цивільних гвардійців здер зі стіни великий кольоровий портрет Мауріна й пошматував його. Сам же Маурін (один з лідерів РПМС) перебував у полоні у фашистів, і подекуди, що його вже розстріляли.

О десятій я зустрівся з дружиною біля британського консульства, згодом підійшли Макнер та Коттман. Вони одразу випалили, що Боб Смайлі мертвий. Він помер у в'язниці у Валенсії, але ніхто не знав, що саме стало причиною смерті. Його спішно поховали, й представникові лейбористської партії, який там був, не дозволили оглянути тіло.

Звичайно, я одразу вирішив, що Боба розстріляли. У той час так всі думали, але тепер я гадаю, що ми могли й помилятися. Трохи згодом причиною смерті назвали апендицит, а потім від іншого в'язня, якого випустили з в'язниці, ми почули, що Боб справді хворів. То може історія про апендицит і не була вигадкою. А показати тіло Мюррею відмовилися лише для того, щоб йому допекти. Розповім вам трохи про Боба Смайлі. Він був молодим – усього двадцять два роки – і фізично найздоровішим з усіх, кого мені доводилося зустрічати. На фронті серед іспанців та англійців він був єдиним, хто, пролежавши три місяці в окопі, жодного разу не захворів. Люди з таким здоров'ям не помирають від апендициту, якщо одержують належний догляд. Але якби ви побачили іспанські в'язниці – особливо ті, в яких тримають політичних в'язнів, – ви б зрозуміли, чи мала шанс хвора людина отримати належний догляд та увагу. Ті в'язниці радше скидалися на катакомби. Щоб знайти щось подібне в Англії, слід повернутись у XVIII століття. Людей запихали в крихітні кімнатки, де навіть усім лягти було непросто. Часто в'язнів тримали у льохах чи інших темних приміщеннях. Зауважте, що то не було тимчасовим триманням – у деяких випадках люди чотири чи п'ять місяців не бачили сонячного світла. Годували їх жахливо – дві тарілки супу і два шматка хліба на день. (За декілька місяців їжа трохи покращувалась.) Повірте, я не перебільшую, можете запитати будь-якого політичного в'язня, який сидів у іспанській в'язниці. У мене є оповіді про іспанські в'язниці з декількох різних джерел, і всі вони описують фактично те саме, тож немає підстав сумніватися. До того ж я й сам бачив, що таке іспанська в'язниця. Ще один мій друг-англієць, якого ув'язнили, писав, що його власний досвід перебування в іспанській в'язниці «багато чого пояснює у справі Смайлі». Мені надзвичайно складно пробачити смерть Смайлі. Він був відважним та обдарованим юнаком, який відмовився від кар'єри в університеті Глазго й прибув до Іспанії боротися з фашизмом, а на фронті, як я сам бачив, бився затято й хоробро. І що вони з ним зробили? Кинули до в'язниці й дозволили померти, як безпритульній тварині. Знаю, коли йде велика і кривава війна, не час волати про смерть однієї-єдиної людини. Бомба скинута з літака просто в натовп людей на вулиці, наробить більше лиха, ніж багато політичних переслідувань. Проте гнів викликає саме безглуздість такої смерті. Померти в бою – це одне, а опинитися у в'язниці без найменшої причини і очевидного звинувачення, лише через сліпу люту, та конати, залишившись на самоті зі своєю хворобою, – це геть інше. Я не можу зрозуміти, яким чином подібний випадок, а він був не єдиним, міг наблизити перемогу.

По обіді ми з дружиною відвідали Коппа. В'язнів, які не сиділи в одиночній камері, дозволялося відвідувати, проте це було небезпечно робити більше одного чи двох разів. Поліція стежила за усіма, хто приходив, а якщо ви навідувались надто часто, то автоматично вважались друзями «троцькістів» і могли самі опинитися за ґратами. Так уже сталося з кількома людьми.

Коппа не тримали в ізоляції, тож ми легко отримали дозвіл на зустріч з ним. Поки нас вели коридором в'язниці повз залізні двері камер, назустріч нам два ґвардійці вивели іспанця – бійця РПМС, мого знайомого з передової.

Ми зустрілися поглядами і знову непомітно підморгнули один одному. Першим, кого я побачив у в'язниці, був американський ополченець, який кілька днів тому виїхав додому. І хоч з документами у нього все було гаразд, його все одно заарештували на кордоні, можливо тому, що він ще й досі носив вельветові бриджі, як у ополченців. Ми проминули один одного, ніби ніколи й не бачилися. Жахливе відчуття! Я добре його знав, місяцями ми жили в одному окопі, він допомагав нести мене, коли я отримав кулю в шию. Проте я знав, що інакше не можна. Гвардійці всюди мали очі. Було небезпечно впізнати забагато людей.

Так звана в'язниця була насправді підвальним приміщенням крамниці. У кожному з двох кімнатох площею зо двадцять квадратних метрів було набито по сто чоловік. Це місце виглядало достоту як Ньюгейтська в'язниця на малюнках XVIII століття – смердюче сміття, нагромадження людських тіл, жодних меблів – просто гола долівка, одна лава, декілька подертих ковдр, тьмяне світло, на вікнах – залізні віконниці. На брудних стінах нашкрябані революційні гасла: «Хай живе РПМС! Хай живе революція!» Сюди приводили усіх політичних в'язнів, арештованих за останні місяці. Навколо стояв оглушливий гомін. Зараз була година відвідування, тож людей напхалося стільки, що важко було й поворухнутись. Майже всі походили з найбільш прошарків робітничого класу. Жінки дістали небагату їжу, що принесли своїм чоловікам. Серед в'язнів було й декілька поранених, з якими я познайомився у санаторії «Маурин». Двом з них ампутували ноги, одного до в'язниці привезли без милиць, тож він мусив стрибати на одній нозі. Був також хлопчик років дванадцяти, очевидно, дітей також арештовували. У камері жахливо смерділо – так буває завжди, коли юрбу людей зачиняють в одному приміщенні без належних санітарних умов.

Копп ішов назустріч нам, розштовхуючи людей ліктями. Повновиде свіже обличчя майора виглядало так само, і навіть у цьому брудному місці його форма виглядала охайно, а сам він був виголений. Серед ув'язнених був ще один офіцер у формі національної армії. Проштовхуючись крізь стовпище людей, вони з Коппом привітали один одного як належить і цей жест виглядав досить зворушливо. Здавалося, Копп був у чудовому гуморі: «Гадаю, нас усіх тут перестріляють», – весело сказав він. Від слова «перестріляють» я здригнувся. Нещодавно куля пробила мені шию, і я чудово пам'ятав те відчуття. Неприємно думати, що таке може трапитись із тим, кого ти добре знаєш. Тоді я усвідомив, що всіх ключових фігур РПМС, і Коппа також, розстріляють. Щойно поширилися чутки про смерть Ніна, і ми дізналися, що РПМС звинувачують у зраді та шпигунстві. Все вказувало на сфабрикований процес і масову бійню лідерів «троцькізму». Жахливо бачити свого друга у в'язниці й не мати змоги йому допомогти. Насправді нічого не можна зробити, немає навіть сенсу звертатися до бельгійської влади, адже, приїхавши сюди, Копп порушив закон своєї країни. Я змушений був доручити розмову своїй дружині – голос до мене ще не повернувся, а писк, що долинав з мого горла, через гамір було не чути. Копп розповів нам про друзів, яких знайшов серед ув'язнених, про охоронців, з-поміж яких траплялися непогані хлопці, але деякі принижували та били боязкіших в'язнів, а ще про їжу, яку правильніше називати «помями». На щастя, ми принесли трохи поїсти й сигарети. Копп розповів також про документи, які у нього вилучили під час арешту. Серед них був і лист від військового відомства, адресований полковникові, який керував інженерними операціями в армії на сході. Поліція конфіскувала той лист і відмовилася його повернути. Якби ми змогли його повернути, можливо, це змінило б ситуацію.

Я миттю зметикував, що це дуже важливо. Офіційний лист такого рівня з рекомендаціями від міністерства і самого генерала Позаса може підтвердити добре ім'я Коппа. Основною проблемою було довести, що цей лист насправді існував, адже якщо його прочитали в поліції, якийсь йолоп міг його просто знищити. Єдиною людиною, що могла його повернути, був офіцер, якому, власне, й адресувався лист. Копп уже про це подумав, а тому заздалегідь написав листа, якого я мав спробувати таємно винести з в'язниці й відправити. Звичайно, такі справи ліпше й швидше вирішувати особисто. Я залишив дружину з Коппом і поспішив до виходу, а тоді упіймав на вулиці таксі. Я знав – тепер все вирішує час. Було майже о пів на шосту, полковник імовірно йде додому о шостій, але вже до завтра лист може опинитися будь-де, його можуть знищити чи загубити в хаосі, серед маси таких самих документів. Приймальня полковника була у Міністерстві військових справ, біля набережної. Я поспішав сходами нагору, проте черговий перегородив мені шлях багнетом, вимагаючи мої «документи». Я помахав перед ним своїм посвідченням про звільнення. З усього видно, що читати він не умів, отож просто пропустив мене, вражений «таємничим документом». Споруда міністерства мала заплутаний план приміщень, збудованих навколо внутрішнього дворика. На кожному поверсі розташовувалися сотні кабінетів. До того ж ніхто не мав ані найменшого уявлення, де знайти потрібні мені двері. Це ж Іспанія! Я повторював: «El coronel, jefe de ingenieros, Ejército de Este[41]!». Люди усміхалися і знизували плечима. Усі вказували різні напрямки: піднятися цими сходами, спуститися туди, пройти незліченними коридорами, що насправді нікуди не вели. Час спливав. Я відчував себе наче в нічному жахітті: біганина сходами вгору й вниз, незнайомі люди, погляди у прочинені двері, за якими лежали стоси паперів, стукіт друкарської машинки. Час спливав, а з ним, можливо, і життя.

Однак я все ж таки встиг і був здивований, що мене вислухали. Самого полковника я не застав, зі мною розмовляв його ад'ютант чи то секретар – худенький косоокий офіцер в ошатному однострої, який запросив мене на розмову до приймальні. Я хутко перейшов до справи й заходився розповідати. Я прибув від імені офіцера вищого рангу – майора Коппа, який їхав з важливим завданням на передову, коли його помилково арештували. Лист до полковника носив конфіденційний характер, і його слід неодмінно повернути. Я не один місяць служив під командуванням майора Коппа, він – чудовий офіцер, а тому його арешт – це очевидно помилка, поліція його сплутала з кимсь іншим тощо. Я продовжував наполягати на важливості завдання Коппа, усвідомлюючи, що це – найсильніший аргумент. Моя розповідь, ймовірно, скидалася на химерну казочку, особливо враховуючи мою ламану іспанську, з якої я переходив на французьку, коли не міг дібрати слів. Найгіршим було те, що голос майже одразу зрадив мене і, докладаючи неймовірних зусиль, я міг лише каркати. Я боявся, що голос пропаде зовсім або офіцер втомиться слухати. Цікаво, що він думав про мій голос – що я п'яний чи хвилююся від усвідомлення своєї провини?

Незважаючи на побоювання, він мене вислухав, киваючи головою, ніби обережно погоджуючись з моїми словами. Так, скидається на те, що трапилася помилка. Слід з усім ретельно розібратись. Ма?ана. Не та?ана, наполягав я. Справа термінова – Копп має негайно відбути на фронт. І знову офіцер ніби погодився. Тепер прозвучало питання, якого я страшився всю розмову:

– Де служив майор Копп?

– У РПМС, – вимовив я страшні слова.

– РПМС!

Шкода, що не можу передати вам усього відчаю в його голосі. Не забувайте, як тоді ставилися до РПМС. Страх перед шпигунами досяг свого апогею, і цілком можливо, що віддані республіканці вірили, що РПМС – величезна шпигунська організація, яка працює на Німеччину. Сказати такі речі офіцеру Народної армії – все одно що зайти у кавалерійський клуб після скандалу з «червоним листом» і оголосити себе комуністом. Він скося поглядав на мене. Помовчавши, повільно запитав:

– Ви сказали, що служили під його керівництвом. Чи означає це, що ви й самі служили у РПМС?

– Так.

Він розвернувся й зайшов до кабінету полковника. Я чув розмову на високих тонах. «Ну все, – подумав я. – Того листа нам не повернути». До того ж я сам зізнався, що служив у РПМС, відтак, поза сумнівом, вони зараз зателефонують у поліцію й мене також заарештують, як ще одного троцькіста. Але ось офіцер з'явився у дверях, натягнув кашкета й жестом наказав мені йти за ним. Ми вирушили до начальника поліції. Йшли досить довго – близько двадцяти хвилин. Офіцер крокував попереду, і ми всю дорогу мовчали. Коли дісталися приймальні начальника поліції, біля дверей валандалася всяка наволоч – поліцейські стукачі, інформатори, шпигуни. Маленький офіцер зайшов у кабінет, почалася довга палка суперечка. Лунали злі голоси, я уявляв різкі жести, знизування плечима, удари кулаком по столу. Очевидно, поліція відмовлялася віддавати лист. Однак нарешті офіцер вийшов, розпашілий, з великим офіційним конвертом у руках. То був лист Коппа. Ми виграли крихітну битву, проте це не мало жодного значення. Лист було доставлено, але начальникам Коппа бракувало влади визволити його з в'язниці.

Офіцер пообіцяв, що лист доставлять. А з Коппом що? Хіба його не можна звільнити? Офіцер стинав плечима. Це вже зовсім інша справа. Вони не знають, за що арештували Коппа. Зараз він може лише запевнити, що проведуть необхідне розслідування. Більше сказати нічого, час прощатися. Ми злегка вклонилися один одному. Наступної миті сталося дещо дивне й неочікуване. Маленький офіцер вагався якусь мить, а тоді раптом підійшов й потис мені руку.

Навряд чи я зможу сповна передати, наскільки мене зворушив цей жест. Дрібничка, але насправді це рукостискання багато означає. Не забувайте, що в тій страшній атмосфері підозр та ненависті, брехні й пліток, коли плакати, які на кожному кроці волали, що я і такі як я були фашистськими шпигунами, подібні вчинки таїли небезпеку. До того ж ми стояли не у приймальні начальника поліції, а на вулиці, де завжди вистачає брехунів та агентів-провокаторів, будь-хто міг знати, що мною «цікавиться» поліція. Потиснути мені руку – було все одно, що потиснути руку німцю під час Першої світової війни. Гадаю, він усе ж повірив, що я ніякий не шпигун. Я радий, що ми потисли один одному руки.

Я згадую цей, для когось може і банальний випадок, оскільки це так типово для іспанців – виявляти великодушність у найскрутніші хвилини. У мене багато поганих спогадів про Іспанію, проте жодного лихого про самих іспанців. Я можу пригадати лише два випадки, коли серйозно розлютився на іспанця, але, озираючись, я розумію, що в обох випадках був сам винен. Так, в іспанців є щедрість та благородство, яких уже не зустрінеш у двадцятому столітті. Саме це дозволяє сподіватися, що іспанський фашизм матиме відносно терпиму форму. Мало хто з іспанців може похизуватися надмірною ретельністю та послідовністю, які так необхідні сучасному тоталітарному суспільству. Я зайвий раз у цьому переконався декілька днів тому, коли поліція обшукувала кімнату моєї дружини. Насправді той обшук був дуже цікавим, і шкода, що я все прогавив. З іншого боку, якби я там був, то міг би не стриматися.

Поліція проводила обшук у добре знаному стилі ОДПУ та гестапо. На світанку постукали у двері, до кімнати зайшли шестеро чоловіків, увімкнули світло й одразу зайняли різні позиції у кімнаті, ймовірно, заздалегідь умовлені. Потім вони з неймовірною ретельністю обшукали обидві кімнати (у номері була ще вбиральня). Вони обстукували стіни, піднімали килимки, перевіряли підлогу, мацали штори, шукали щось навіть під ванною та батареями, витрусили кожную шухлядку і валізу, ще й уважно переглянули весь одяг, підносячи його до світла. Поліцейські конфіскували всі документи й папери, прихопили навіть те, що було в кошику для сміття, а також усі наші книжки. Вони були просто у захваті, коли знайшли французький переклад «Mein Kampf» А. Гітлера. Якби вони знайшли лише цю книжку, то нам був би кінець – бо ж очевидно, що людина, яка читає «Mein Kampf», – фашист. Однак наступної митті вони натрапили на сталінську брошуру «Способи ліквідації троцькістів та інших дворушників», яка їх дещо заспокоїла. В одній із шухляд знайшли декілька пачок цигаркового паперу. Вони роздерли кожную пачку й обдивились кожен папірець, шукаючи таємних повідомлень. Обшук тривав близько двох годин. Проте вони навіть пальцем не торкнулись ліжка. Увесь цей час дружина лежала в ліжку, й під матрацом могли бути заховані автомати, а під подушкою стоси троцькістських документів. Однак детективи не чіпали ліжка, навіть не заглядали під нього. До слова, не вірю, щоб працівники ОДПУ так поводитися. Не забувайте, що поліція була цілковито під контролем комуністів, і ці чоловіки, ймовірно, самі теж були членами партії. А ще вони були іспанцями, й не могли собі дозволити витягнути жінку з ліжка. Тож вони просто оминули ліжку, через що обшук став абсолютно безглуздим.

Тієї ночі Макнер, Коттман і я спали у високій траві біля покинутого будівельного майданчика. Як на цю пору року, ніч була холодною, тож ніхто як слід не виспався. Пам'ятаю, як ми довго тинялися туди-сюди, чекаючи, коли вже нарешті можна буде випити філіжанку кави. Уперше за весь час перебування у Барселоні я пішов подивитися на собор – будівлю сучасну й найогиднішу в усьому світі. У нього були чотири зубчасті шпилі у формі пляшки. На відміну від інших соборів Барселони, цей під час революції не зазнав жодних пошкоджень, а все через його «мистецьку цінність», казали люди. На мою думку анархісти показали свій несмак, не зірвавши його, коли мали нагоду, хоч і вивісили між шпилями свій червоно-чорний стяг. По обіді ми з дружиною востаннє пішли до Коппа. Ми не могли йому допомогти, нічим не могли зарадити, хіба лише попрощатися й залишити гроші іспанським товаришам, які приносили б йому їжу та сигарети. Однак трохи згодом, коли ми вже покинули Барселону, Коппа перевели до одиночної камери, і неможливо

було передати навіть їжу. Того вечора, гуляючи по Ла Рамбла, ми пройшли повз кафе «Мокко», яке досі утримували гвардійці. Піддавшись хвилинній слабкості, я зайшов досередини і звернувся до двох цивільних гвардійців, які з гвинтівками за плечима стояли, спершись на шинквас. Я запитав, чи вони бува не знають, хто з їхніх товаришів чергував тут під час травневих безладів. Вони не знали, не знали навіть, в кого можна запитати. Я сказав, що мій друг Жорж Копп зараз перебуває у в'язниці і його судитимуть за щось, пов'язане з тими подіями. Гвардійці, які тоді були на варті, знають, що він зупинив бійку й зберіг не одне життя. Можливо, вони могли б прийти й дати свідчення. Один із гвардійців був тупим вайлуватим чолов'ягою, який постійно кивав головою, бо через вуличний шум не чув, про що я розповідав. Проте інший сказав, що чув розповідь про Коппа від товаришів і що Копп був buen chico (хорошим чоловіком). Проте навіть тоді я знав, що все намарне. Навіть якщо Коппа судитимуть, то представлять купу фальшивих доказів. Якщо його розстріляють (а я був майже певен цього), то ці слова можуть стати епітафією: buen chico з гвардії, який був частиною брудної системи і який, однак, залишився людиною та міг серед усього іншого розпізнати гідний вчинок.

У той час наше життя було неймовірним, просто божевільним. Уночі ми були злочинцями, а вдень заможними англійськими туристами, принаймні такими ми хотіли здаватися. Навіть після ночівлі просто неба гоління, ванна й крем для взуття роблять дива. Наразі найбезпечнішим було якомога більше скидатися на буржуа. Ми стали частими гостями у фешенебельних кварталах міста, де нас ніхто не знав, у дорогих ресторанах поводитись як дуже англійські англійці. Вперше у своєму житті я став писати на стінах. У коридорах декількох дорогих ресторанів я нашкрябав «Хай живе РПМЄ!» найбільшими буквами, які лише міг вивести. Увесь цей час, фактично переховуючись від поліції, я не відчував, що перебуваю в небезпеці. Сама ця ситуація видавалася мені абсурдною. В мені жила оця невитравна англійська віра, що «вони» не можуть вас заарештувати, якщо ви не порушили закону. Тепер я розумію, що така віра – найнебезпечніше, що може бути під час політичного погрому. Був ордер на арешт Макнера, отож не виключено, що й ми всі у тому переліку. Ні на день не припинялися арешти, облави та обшуки. Майже всі, кого ми знали й хто не був на фронті, вже сиділи у в'язниці. Поліція дійшла до того, що обшукувала французькі кораблі, які час від часу брали на борт біженців, й затримувала запідозрених у троцькізмі.

Завдяки доброті британського консула, який цього тижня доклав немало зусиль, наші паспорти були в порядку. Ми мусили поспішати. За розкладом потяг у порт Боа відходив о пів на восьму вечора, але насправді мав відбутися десь о пів на дев'яту. Ми домовилися з дружиною, що вона заздалегідь замовить таксі, збере речі, заплатить за номер і покине готель останньої миті. Якщо працівники готелю забагато знатимуть, то неодмінно викличуть поліцію. Я приїхав на вокзал о сьомій і дізнався, що поїзд уже поїхав – десять хвилин тому. Як завжди, машиніст передумав. На щастя, я вчасно попередив дружину. Наступний поїзд був рано-вранці. Макнер, Коттман і я вечеряли в невеличкому ресторані поблизу вокзалу, й з обережної розмови ми дізналися, що власник закладу – член НКП. Він дав нам кімнату з трьома ліжками й «забув» попередити про це поліцію. Уперше за п'ять ночей я спав роздягненим.

Наступного ранку дружина непомітно вислизнула з готелю. Поїзд запізнювався на годину. Я ж не гаяв часу і почав писати листа до міністерства, в якому розповів про справу Коппа – що його помилково ув'язнили, що він зараз дуже потрібний на фронті, що багато осіб можуть підтвердити, що він ні в чому не винний тощо. Цікаво, чи читав хтось цього листа, нашкрябаного нашвидкуруч жакливим почерком (пальці тоді були ще паралізовані) на вирваних з нотатника аркушах, складеного ще жакливішою іспанською. Втім, ані цей лист, ані щось інше жодним чином не вплинуло на перебіг справи Коппа. Відтоді минуло шість місяців, а Копп (якщо його ще не розстріляли) досі без суду й слідства перебував у в'язниці. Спочатку ми отримали від нього два листи, які винесли колишні в'язні й відправили з Франції. У них повторювалась та сама історія: ув'язнення в брудних темних заках, погане харчування, серйозні хвороби через нелюдські умови утримування та відмова у наданні медичної допомоги. Усе це має підтвердження з різних джерел, англійських та французьких. Нещодавно Копп зник в одній з тих «таємних в'язниць», зв'язку з якими, здається, немає. Справа Коппа – це типова доля десятків, а чи сотень іноземців, і ніхто не знає, скількох тисяч іспанців.

Ось нарешті ми безпечно перетнули кордон. У потязі були вагони першого класу та вагон-ресторан, в Іспанії я такий побачив уперше. Донедавна в Каталонії ходили потяги лише одного класу. Потягом ходили два детективи й записували імена іноземців, але побачивши нас у вагоні-ресторані, здається, залишилися задоволеними нашою добропорядністю. Дивовижно наскільки все змінилось. Усього лише шість місяців тому, коли влада була в руках анархістів, добропорядно виглядати означало виглядати як пролетарій. Коли я їхав з Перпіньяна до Цербереса, один француз скрушно мовив: «Не можна їхати до Іспанії в такому вигляді. Зніміть комірці і краватку. В Барселоні їх з вас зірвуть». Звичайно, він перебільшував, але це ілюструвало ставлення до Каталонії. На кордоні анархіст не впустив до Іспанії одного лише ошатно вбраного француза та його дружину, ймовірно через те, що виглядали вони достоту як буржуа. Тепер же все було навпаки: рятувались усі, хто виглядав як буржуа. На паспортному контролі наші імена шукали у списку неблагонадійних, проте завдяки поганій роботі поліції нас там не було. Не виявилось навіть Макнера. Нас обшукали з голови до п'ят, проте нічого не знайшли, окрім моїх документів на звільнення, проте карабінер, який мене обшукував, не знав, що 29-та дивізія – це РПМС. Ми минули шлагбаум – і ось, через шість місяців, я знову на французькій землі. У мене залишилось усього два сувеніри з Іспанії: міх для води з козячої шкіри і одна з тих невеличких залізних ламп, в якій арагонські селяни палили оливкову олію. Лампа ця була майже точною копією теракотових ламп, які дві тисячі років тому використовували римляни. Якось я підібрав її в одній з розвалених халуп.

Невдовзі з'ясувалося, що ми дуже вчасно покинули Іспанію. Перша з побачених нами газет повідомляла про арешт Макнера за звинуваченням у шпигунстві. Іспанська влада поквапилася про це оголосити. На щастя, троцькісти не можуть бути видані іншій державі.

Цікаво, що зазвичай роблять люди, коли після війни ступають на мирну землю. Щодо мене, то я помчав до кіоску з тютюном і накупив стільки сигарет, скільки міг захвати собі в кишені. Потім ми пішли до буфету й випили по чашці чаю, то був перший чай зі свіжим молоком за декілька місяців. Мені знадобився не один день, перш ніж я звик, що сигарети можна

купувати тоді, коли вони тобі потрібні. Я ніби очікував, що двері крамниці зачиняться і на вікні з'явиться напис: «No hay tabaco».

Макнер та Коттман збиралися до Парижа. Ми з дружиною зійшли з потяга на станції Банюл, відчуваючи потребу трохи відпочити. Однак там нас прийняли не дуже гостинно, а надто дізнавшись, що ми з Барселони. Щоразу розмова зводилася до одного: «Ви щойно з Іспанії? За кого ви воювали? За уряд? Зрозуміло», – й одразу ж починає відчуватися прохолодне ставлення. Здавалося, це маленьке містечко було цілковито на боці Франко. Воно й не дивно, зважаючи скільки іспанських фашистів прибувало сюди час від часу. Офіціант кафе, куди я часто навідувався, був профранкським іспанцем, і щоразу, подаючи аперитив, кидав на мене повний зневаги погляд. У Перпіньяні все інакше – там було повно прихильників уряду, а різні фракції боролися одна проти одної не гірше, ніж у Барселоні. В одній з кав'ярень слово РПМС забезпечувало вам численних друзів та усмішку офіціанта.

Наскільки я пам'ятаю, в Банюлі ми провели три дні. Дивно, але то був неспокійний період. У цьому тихому рибачьому містечку, де не рвалися гранати, не стріляли кулемети, не було черг за харчами, пропаганди, інтриг, ми мали б почуватися спокійно і вдячно. Але нічого такого ми не відчували. Усе, що ми бачили й пережили в Іспанії, нікуди не зникло, натомість ще чіткіше, ніж раніше, у нашій пам'яті поставали події минулого. Ми думали, розмовляли й мріяли лише про Іспанію. Місяцями обіцяли собі, що коли «виберемося з Іспанії», оселимось десь на середземноморському узбережжі, відпочиватимемо й рибалитимемо. Але зараз наше життя видавалося нудним й викликало лише розчарування. Погода була прохолодною, з моря дув сильний вітер, хвилі прибивали до прибережного каміння піну, корки й риб'ячі тельбухи. Це здавалося божевіллям, але ми обоє хотіли одного – повернутися назад, і хоч із цього нічого хорошого не вийшло б, лише біда, ми обоє жадали б опинитися у в'язниці разом з іншими. Думаю, що не зміг передати повного мірою всього того, що насправді для мене значили проведені в Іспанії місяці. Я описав лише деякі події, проте неспроможний описати почуття, які вони викликали у моєму серці. На папері не передати всю цю мішанину місць, запахів, звуків: запах окопів, світанок у горах, що розливається у безмежну даль, залізний ляскіт куль, гуркіт та спалахи гранат, чисте холодне світло ранків у Барселоні, звук чобіт у дворі казарм у грудні, тоді, коли люди ще вірили у революцію, черги за їжею, червоно-чорні стяги й обличчя іспанських ополченців. У моїй пам'яті чітко закарбувалися обличчя ополченців – людей, з якими я познайомився на фронті і які тепер розпорошені по всіх усьодах: хтось загинув у бою, когось покалічили, хтось у в'язниці, але сподіваюсь, що більшість живі-здорові. Я бажаю всім їм щастя. Сподіваюся, вони виграють свою битву й виженуть зі своєї країни всіх до одного іноземців – німців, росіян, італійців. Ця війна, в якій я зіграв мізерну роль, залишила у пам'яті переважно жахливі спогади, але я щасливий, що все ж там був. Якщо озиратися на лихо такого масштабу, – хай би чим закінчилася ця війна, це все одно лихо, – навіть якщо не брати до уваги бійні та фізичних страждань, результатом не конче має бути розчарування і цинізм. Насправді цей досвід тільки зміцнив мою віру в існування хороших людей. Сподіваюсь, моя оповідь не надто спотворює дійсність. Мені здається, ніхто не може бути цілком безстороннім, правдивим, об'єктивним, описуючи такі події. Важко бути впевненим у чомусь, окрім того, що бачив на власні очі, хочеш ти чого чи ні, але розповідь виходить пристрасною. Якщо я не казав цього раніше, то дозвольте зараз це зробити: не забувайте про мою упередженість, помилки у

трактуванні фактів, викривлення, зумовлені тим, що я бачив події лише з одного боку. Не забувайте цього, коли читатимете будь-яку іншу книжку про цей період іспанської війни.

Через постійне відчуття, що ми мусимо щось робити, хоч насправді нічого не могли вдіяти, ми покинули Банюл раніше, ніж збиралися. З кожним кілометром на північ Франції все довкола ставало зеленішим й м'якшим. Ми покидали гори і вино, наближаючись до луків та в'язів. Коли я їхав до Іспанії через Париж, все видавалося мені сумним, місто кардинально відрізнялось від Парижа, який я знав вісім років тому, коли життя коштувало дешевше, а про Гітлера ніхто не знав. Добра половина кав'ярень, в яких я раніше бував, була зачинена через брак відвідувачів, усі говорили лише про здирницькі ціни та страх війни. Тепер же, після бідної Іспанії, Париж видавався мені веселим і заможним. Саме у розпалі була Всесвітня виставка, але ми вирішили її не відвідувати.

А ось і Англія – східна Англія – мабуть, найбільш гладенький, рівний, прилизаний краєвид на світі. Тут важко повірити, особливо якщо ви приходите до тям після морської хвороби на велюрових подушках у потязі, що десь на цій землі справді щось відбувається. Землетруси в Японії, голод у Китаї, революції в Мексиці? Не переймайтеся, завтра на сходах стоятиме молоко, у п'ятницю вийде «Нью Стейтсмен». Промислові міста далеко, кіптява й страждання залишилися десь за обрієм. Тут була Англія, яку я знав із самого дитинства: зарослі польовими квітами залізничні насипи, широкі луки, на яких задумливо пасуться великі лискучі коні, тихо течуть повільні потічки, а навколо них верби, зелені крона в'язів, кущі осоту в садках, а потім неозорі хащі Лондона, баржі на болотистій річці, знайомі вулиці, плакати, що оголошують про ігри у крокет та королівські весілля, чоловіки в котелках, голуби на Трафальгарській площі, червоні автобуси, поліцейські у синіх одностроях. Усе це спить глибоким, непробудним англійським сном, з якого можна прокинутись хіба від звуку вибухів бомб.

Джордж Орвелл

/ George Orwell /

(1903-1950) – англійський письменник і публіцист, який став знаменитим завдяки найвідомішому роману в жанрі антиутопії «1984», де він змалював жахливе тоталітарне суспільство майбутнього.

Проте у творчому доробку Орвелла є ще одна дуже важлива книжка – спогади письменника про його участь у громадянській війні в Іспанії. У певному сенсі ідеаліст, Джордж Орвелл, як і багато хто в ті часи, відгукнувся на заклик іспанського республіканського уряду допомогти у боротьбі проти генерала Франко. Але, прибувши до Іспанії і поступово занурюючись у місцеві події, а також безпосередньо беручи участь у військових діях, Орвелл розуміє, що не все так просто та однозначно, як може видатися збоку, а надто, якщо намагатися оцінювати перебіг громадянської війни в Іспанії, послуговуючись лише газетними статтями різного пропагандистського забарвлення. Якраз тоді Орвелл уперше зіштовхується з лицемірною і

облудною пропагандою, якою Радянський Союз та його закордонні поплічники примудрилися обплутати увесь світ, він бачить, як радянська внутрішньопартійна колотнеча і боротьба за владу ширяться, виходять далеко за межі СРСР і зачіпають навіть далеку Іспанію, таким чином приводячи до поразки іспанську революцію і, врешті-решт, допомагаючи Франко здобути перемогу над республіканськими демократичними силами, які нібито підтримував СРСР.

Примітки

1

— Ти — італієць?

— Ні, — відповів я ламаною іспанською, — англієць. А ти?

— Італієць (прим, перекл.).

2

Робітнича партія марксистської єдності (Partit Obrer d'Unificaci? Marxista (POUM)) — (прим, перекл.).

3

Я вмю стріляти гвинтівка. Кулемет не вмю. Хочу навчитись. Коли ми вчитись? (прим, перекл.).

4

Завтра (ісп.). (прим. ред.).

5

Песета — іспанська грошова одиниця, що була в обігу до 2002 року (прим. ред.).

6

Хай живе РПМС! Фашисти – боягузи! (прим. перекл.).

7

Об'єднана соціалістична партія Каталонії (прим. перекл.).

8

Виправлення, знайдене в записах Джорджа Орвелла вже після його смерті:
«Зараз я не певен, що колись бачив, щоб фашисти вивішували
республіканський прапор, хоча думаю, інколи вони так і робили, додаючи до
нього невеличку свастику» (прим, упорядника оригінального видання).

9

НОА – неформальне об'єднання анархістів (прим. ред.).

10

Культура – прогрес. Ми – непереможні (прим. перекл.).

11

Сміливий, мужній (прим. перекл.).

12

Стій! Каталонія! (прим. перекл.).

13

Лейбористська партія (прим. перекл.).

14

Фашисти – боягузи! Хай живе Іспанія! Хай живе Франко! (прим. пер.).

15

Англійці, повертайтеся додому! Нам іноземці тут не потрібні! (прим. перекл.).

16

Федерація анархістів Іберії (Federaci?n Anarquista Ib?rica, FAI – ісп.) (прим. ред.).

17

Національна конфедерація праці (Confederaci?n Nacional del Trabajo, CNT – ісп.) (прим. ред.).

18

Всезагальний союз трудящих (Union General de Trabajadores, UGT – ісп.) (прим. ред.).

19

Комуністична молодь Іберії (Juventud Comun'rista Ib?rica, JCI – ісп.) (прим. ред.).

20

Об'єднана соціалістична молодь (Juventudes Socialistas Unificadas, JSU – ісп.) (прим. ред.).

21

Міжнародна асоціація трудящих (Asociaci?n Internacjona? de los Trabajadores, AIT – ісп.) (прим. ред.).

22

Кірога, Барріо, Хіраль. Двоє перших відмовилися видати зброю профспілкам (прим, упорядника оригінального видання).

23

Центральний комітет опору фашизму. Делегатів обирали згідно з чисельністю їхньої організації. Таким чином, дев'ять делегатів представляли профспілки, троє — каталонські ліберальні партії і два — різноманітні марксистські партії (РПМЄ, комуністів тощо) (прим, упорядника оригінального видання).

24

На Арагонському фронті перебували здебільшого війська анархістів, і саме тому там було мало російської зброї. До квітня 1937 року єдиною російською зброєю, яку я бачив на власні очі, був автомат, не беручи до уваги декількох літаків, що, однак, могли й не бути російськими (прим, упорядника оригінального видання).

25

У Палаті депутатів, березень 1935 року (прим, упорядника оригінального видання).

26

Про взаємодію між партіями на боці уряду читайте в книжці Франца Боркенау «Іспанська арена боротьби». Це найкваліфікованіша розповідь про іспанську війну (прим, упорядника оригінального видання).

27

Дані про чисельність РПМЄ: липень 1936 р., 10 000 членів, грудень 1936 р. — 70 000 членів, червень 1937 р. — 40 000 членів. Але ці цифри отримані з джерел самої РПМЄ. Їхні опоненти ділили цю кількість на чотири. Єдине, що з упевненістю можна сказати про кількість членів будь-якої політичної партії в Іспанії, це те, що кожна значно переоцінювала власну чисельність (прим. авт.).

28

Єдиний виняток – газета «Манчестер Гардіан». Працюючи над цією книжкою, я опрацював безліч англійських газет і зробив висновок, що з-поміж серйозної преси, лише «Манчестер Гардіан» гідна поваги за свою чесність (прим. авт.).

29

Примітка, зроблена Джорджем Орвеллом на оригінальному виданні: «Вважалося, що робітничі патрулі закрили 75% борделів».

Після його смерті знайдено виправлення: «Гадаю, слід внести зміни в мою примітку. Немає переконливих доказів, що в перші дні війни рівень проституції знизився на 75%. Я схильний вважати, що анархісти радше „колективізували“ борделі, а не забороняли їх, проте вони справді виступали проти проституції (плакати тощо). Правда й те, що дорогі борделі та кабаре, де танцювали оголені дівчата, зачинили в перші місяці війни, а за рік їхні двері знову відкрилися», (прим, упорядника оригінального видання).

30

Після смерті Орвелла знайдено виправлення: «Мені кажуть, що інформація, подана у цій примітці, не відповідає дійсності» (прим, упорядника оригінального видання).

31

Після смерті Орвелла знайдено виправлення: «У всіх розділах, де зустрічаються „цивільні гвардійці“, повинні бути „гвардійці спеціального загону“. Мене ввело в оману те, що гвардійці спеціального загону в Каталонії носили форму, відмінну від тих, в яких їх згодом направили з Валенсії. Спантеличило мене й те, що іспанці усіх їх називали „La guardia“. Незаперечний факт, що цивільні гвардійці, коли у них випадала така нагода, часто приєднувалися до Франко, зовсім не стосується бійців спеціального загону, які існували ще з часів Другої республіки. Проте відомо про народну ворожість до „La guardia“, а також про їхню роль у травневих барселонських боях» (прим, упорядника оригінального видання).

32

The Black and Tans – чорно-руді – англійські каральні загони в Ірландії в 1920–1923 роках, що брали участь у придушенні ірландського національно-визвольного руху (прим, перекл.).

33

Об'єднане державне політичне управління – політична спецслужба при РНК СРСР (прим, перекл.).

34

Останній номер «Інпрекор» містить протилежне твердження про те, що «Ла Баталья» наказала бійцям РПМС залишити фронт. Переконатися в правдивості цієї заяви можна, прочитавши зазначений випуск «Ла Баталья» (прим. авт.).

35

«Нью Стейтсмен» від 14 травня (прим. авт.).

36

4. початком війни цивільні гвардійці ставали на бік сильнішої партії. У декількох випадках, наприклад, в Сантандері, місцеві підрозділи цивільної гвардії повністю перейшли до фашистів (прим. авт.).

37

Звіти про приїзд обох делегацій можна прочитати у «Ле Популер» (7 вересня), «Ла Флеш» (18 вересня), звіт про візит делегації Макстона опубліковано у «Індепендент Ньюз» (вул. Сен-Дені 219, Париж), а також памфлет Макговерна «Терор в Іспанії» (прим. авт.).

38

Англійський юридичний термін, який означає гарантію особистої свободи в Англії (прим. ред.).

39

Одна песета дорівнювала чотирьом пенсам (прим. авт.).

40

Читайте звіти делегації Макстона, на які я посилався у Розділі 11 (прим. авт.).

41

Полковник, начальник інженерних частин, східний фронт! (прим, перекл.).